

Gulyás Pál

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON

I. rész

KÉZIRAT GYANÁNT

**OSZK
KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT
BUDAPEST
1961**

Gulyás Pál

A KÖNYV SORSA MAGYARORSZÁGON

I. rész

Kézirat gyanánt

OSZK
KÖNYVTARTUDOMÁNYI ÉS MODSZERTANI KÖZPONT
BUDAPEST
1961

F.k.: Dr. Jóboru Magda

Kiadja az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ
1961. április 17.

Példányszám: 500

Terjedelme: 10,5 A5 iv

Készült a KMK és az OSZK házi sokszorosítójában

(Bp. VIII. Múzeum u.3. és Múzeum u.17.)

ELŐSZÓ

GULYÁS Pál A könyv sorsa Magyarországon című könyvét bocsátjuk most az olvasóközönség, elsősorban a könyvtárosok elé. A szerző - a magyar könyvtártudomány közöttünk élő legidősebb munkása, az idősebb könyvtárosgeneráció közül soknak a könyv, a könyvtár és a hazai nyomdászat történetében mestere - egész élete kutatásait, e kutatásoknak szinte teljes adatanyagát foglalta össze ebben a műben. A közrebocsátóknak elsősorban éppen ennek az egyedülállóan érdekes adatgyűjtésnek közkinccsé tétele volt a célja. Ezért főképpen arra törekedtek, hogy az adatok azzal a pontossággal és részletességgel kerüljenek az őket egykoron felhasználó, belőlük hasznos tanulságokat merítő asztalára, amivel gyűjtőjüknek tudományos tekintélye, sok évtizedes munkában szerzett tapasztalatai ezeket - úgy véljük - mindnyájunk hasznára értékesé és hasznossá tették.

Az adatgyűjtés közrebocsátásában az említett főszemponton kívül még a használhatóság nagyobb fokának elérése is vezetett bennünket. Ennek érdekében néztük át ismételten a hivatkozási helyeket, fordítottuk le a szép számmal előforduló és valóban szó szerinti idézést kívánó latin forráshelyeket, s láttuk el a könyvet - a második kötet végén - lehetőség szerint igen részletes név- és tárgymutatóval, amely egyúttal a szövegben magában hiányzó tárgyi jegyzetelést is pótolni kívánja. A szerző által felhasznált irodalom jegyzékét is - a könnyebb használhatóság érdekében - betürendben közöljük.

Amint említettük, GULYÁS Pál művét legelsősorban mint igen értékes adatgyűjtést kívántuk az átnézett formában ut-

jára bocsátani. A könyvnek valóban ez a legnagyobb érdeme; bizonycs az is, hogy a szerzőnek nem is volt célja összefoglaló teljes és - amennyire ez a műfaj elbirja - végleges igényű szintézist nyújtani. Nem lehet kétséges, hogy az adatok eredeti összeállításában, amelyek a régi budapesti egyetemen oktatási célokat is szolgáltak, a szerző gyűjtőtevékenységének idejével könnyen magyarázható, de ma már nem elfogadható szempontok is jelentkeztek. Ezeknek lehetőség szerinti korrigálása természetes kötelességünk volt; de még így is szükségesnek látjuk kijelenteni, hogy GULYÁS Pál könyvének hozzáférhető tételével elsősorban az adatgyűjtés érdemének, nem pedig a történeti feldolgozás ma már sok tekintetben el nem fogadható módszerének és elvi szempontjainak kívántunk tiszteletet adni.

A könyv belső használatra kerül forgalomba. Reméljük, hogy a kutatómunka során jó szolgálatot tesz addig is, míg a marxista szellemű, átfogó, magyar könyv- és könyvtártörténet megírásra nem kerül.

I. K Ö Z É P K O R

Az európai írás és könyvforma a X. és XI.század fordulóján honosult meg a magyarnál, amikor is nagy része fölvetete a kereszténységet. A keletről és nyugatról beözönlő hitterítők bizonyára jórészt magukkal hozták legszükségesebb szerkönyveiket, de egyházközségek elszaporodtával s a szerzetesrendek megtelepedésével kétségkívül itthon is csakhamar serény könyvmásolói tevékenység fejlődött ki. Sz.Csellért legenda szerint bakonybéli magányában szorgalmasan másolgatta a könyveket; /itt írta meg egyik művét is: Deliberationes/. Arról panaszskodik azonban, hogy az írásanyag és a lemásolandó minták előteremtése egyaránt nehézségekbe ütközik. Mindazonáltal a pannonhalmi bencés apátság már 1093 táján nem kevesebb mint 80 kézirattal rendelkezett. Ez a legrégebb hiteles könyvjegyzékünk.

1. A középkori könyv anyaga és alakja /formátuma/

Az Árpád-korból fennmaradt néhány hazai kézirat egytől-egyig p e r g a m e n -re van írva, ami a régi középkornak szinte kizárólagos írásanyaga volt. A görögök és rómaiak kedvelt írásanyagát, a papirusz-hártyát ugyanis a középkori kódexek előállításához csak elvétele, s a XI-XII.század fordulója óta már egyáltalán nem használták. A rendkívül törékeny papiruszt kiszorította a jóval tartósabb, s az egyes levelek összehajtogatása és egybefűzése útján előállító kódexformának sokkal megfelelőbb állati bőr, melynek írásra alkalmas állapotában "membrana" vagy "pergamen" volt a neve.

A pergamen vagy - magyar műkifejezéssel élve - "bőrhártya" rendszerint juh- vagy borjubőrből, de elvétve kecskebőrből is készült. A bőrt vizben áztatták, husoldalukat oltott mésszel vonták be, s néhány napi pihentetés után a vakarókés segélyével szőrtelenítették. A bőrt ezután mészvízben fürösztötték, hogy kivonják belőlük a zsirtartalmat, majd ráhába feszítve jól kiszáritották s végül tajtkóval, meg vadkanfoggal gondosan lecsiszolták, sőt színük fehérségének fokozására gyakran krétaporral is bedörzsölték. A lappasztás műveletét igen szemléletesen mutatja be a koppenhágai kir. könyvtár Hamburgban 1255 előtt készült háromkötetes Biblia-kéziratának egyik iniciáléja /a 3.köt. 103.b. levelének h-betűje/, melyen a négyszegletű fakeretben feszített pergamen-darabot fába foglalt sarló alakú lappasztókéssel, az un. "novaculá"-val vagy "rasorium"-mal dolgozzák meg. Ugyan e kézirat egy másik miniaturája /a 3.köt. 142.b. levelének P-betűje/ azt mutatja be, mint csiszolják le finom tajtkóval a fatáblára helyezett membrana-iveket. /Képük: Zeitschr. f. Bücherfreunde, 1907.évf.II:330. 332.l./ Végezetül a pergamen pórusait valami tömitőanyaggal /krétával/ töltötték ki, hogy ekként a tinta szétfolyását meggátolják.

A borjubőrből készült membranát a középkorban "vitulinum"-nak /franciául: vélin, angolul: vellum/, a juhbőrből készültet pedig "pergamena"-nak /franc.: parchemin, ang.: parchment/ nevezték. Utóbbit a németalföldiek "rancenun" /fronsiin/ néven is emlegették. A "chara virginea" vagy "charanon nata" elvetélt bárányok bőréből készült. /v.8. Wilhelm Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter. Leipzig, 1896./

Egy X.századi külföldi feljegyzés szerint a pergamenlapok háromféle nagyságban kerültek forgalomba: ezek a "modulus maior", a "modulus minor" és a "modulus parvus" /nagyobb, kisebb és kicsiny méret/. Áruk meglehetősen ingadozott. Eperjes városa pl. egy egész pergamenbőrért 1455-ben 44 dénárt, 1520-ban 12 dénárt s 1537-ben 40 dénárt fizetett.

/V.8. Iványi Béla: Írás és könyvek Eperjesen a XV-XVI. században. - M.Kvazle. 1991./

Noha a pergamen előállítása nem volt helyhez kötve, mint a papiruszé, mégsem lehetett mindenütt könnyen hozzáférni, ezért is egyes kiváltképp nagyszabású irodalmi működést kifejtő kolostorokban külön írhást /pergamentarius/ alkalmaztak. A XIII.század óta fejlettebb műveltségű városokban sűrűn találkozunk ez iparág világi művelőivel is, sőt a bécsi írhások 1288-ban már céhbe is tömörültek. Hazánkban Eperjesen 1480 és 1491 között többször szerepel a városi adóajstomban egy Jakab nevű pergamenista /parmenista, permeter, pergamenist/, akiről azonban csak annyit árulnak el a fennmaradt okmányok, hogy a város III.negyedében lakott. /V.8. Iványi i.h./ Egy 1501/3-ban elhalt György nevű írha-megmunkálóról is tudunk, aki a bártfai centumvirek sorába tartozott /V.8. Ábel Jenő: A bártfai Sz.Egyed templom könyvtárának története - Bártfa, 1885./

A másolók gyakran kifogytak a pergamenből, s ilyenkor nem egyszer a már teleirt, de valami okból használatból kiment lapokat voltak kénytelenek felhasználni, még pedig olykép, hogy az írást a vakarókés segítségével eltüntették róluik. Nálunk példa erre az Anonymus-kódex, mely azért kezdődik az 1. levél verzóján, mivel a másoló elvétette a rektón a szöveget, s az egészet kivakarta.

A pergamen egyeduralma azonban nem sokáig tartott. A XII.század elején lép föl az európai kulturközösségben először a p a p i r o s , amely a kínaiaktól arab közvetítéssel került Európába. Mikor sikerült a kínaiaknak először növényi rostokból, nevezetesen a papiros szederfa rostjaiból nemezszerű anyagot, az un. Krg-dz'-t előállítani, az bizonytalan. Kínai források a papirkészítés feltalálását az időszámításunk előtti II.századra teszik, de a legrégebb ma is meglévő kínai papiros ennél jóval fiatalabb. Ezt Sven Hedin fedezte fel a Gobi sivatag homokjába temetett romváros egyik épületében. A leletet Himly a rajta lévő ókínai írás egyik

jellege alapján i.u. 265/70.évbe utalja. Az arabok az i.u.VIII. század második felében lesték el a papirgyártás titkát; a 751.júliusában Kangli városánál vívott ütközetben arab kézre került kínai foglyok között ui. néhány a papirgyártásban járatos is akadt, aki Szamarkandban meghonosította az új iparágat. Ebben az arab fennhatóság alatt álló perzsa városban ismeretlen lévén a kínaiak használta szederfajta, pótlóanyag-ról kellett gondoskodni. Ez a pótlóanyag az elhasznált szövetek lencszálaiból került ki, úgyhogy a rongypapír, melyet sokáig európai - olasz vagy német - találmánynak véltek, valójában szamarkandi perzsa-arab találmány. Az új anyagot az arabok a kínaitól kölcsönzött perzsa Kaghiz szóval jelölték. Európában az új készítmény damaszkuszi közvetítéssel "charta damasena" / damaszkuszi hártya / néven vált ismeretessé; egy másik elnevezése a "charta bombicina" volt /bombyxi hártya/, Karabacek ép oly szellemes, mint valószínű föltevése szerint Észak-szíria Hierapolis /másként: Mambits és Bambyce/ nevű városáról, ahol az araboknak szintén volt papírmalmuk. A bombicina melléknévnek ilykép semmi köze a gyapotot jelentő bombyx szóhoz, s így elesik az a sokáig vallott vélemény is, mintha az arab papíros gyapotból készült volna.

A keletiektől a nyugateurópai népek az arabok európai térfoglalása útján lesték el a papirgyártás titkát. Az arabok ugyanis már a XI.század folyamán meghonosították a papírost Spanyolországban. Olaszországba a XIII.században került, s itt az új iparág annyira fellebbvirágzott, hogy Itália csakhamar Középeurópa legnagyobb papírszállítója lett.

A középkori európai papírmalmokban a papírost kizárólag vászonrongyokból állították elő. A szétfoszlatott rongyokat kádakban vízzel keverve megerjesztették s az ekként keletkezett pépet lecsatolható fakeretbe foglalt drótrostával merítették ki a kádakból. A készítenő papíros vastagságának megfelelő rétegben kimerített pépmasszát a vízszintesen tartott rostába egyenletesre rázogatták. E művelet következtében a fölösleges vízmennyiség lecsorgott a rostáról, míg a

pépréteg nemezszerű anyaggá állt össze. A még kissé kocsonyaszerű papírlapot a rostáról egy darab posztóra terítették, ezután egy másik posztódarabot helyeztek fölibe, s erre ismét egy papiros réteg került. Ezt a műveletet többször megismételve a posztó közé rétegelt papírlapokat sajtóba rakták, s a főlősleges vizet kipréselték belőlük. A papírlapokat azután gyepen kitergetve vagy kötelekre aggatva megszáritották, majd vékony állati enyvréteggel tömitették, s végül simára hengerelték.

Az olasz papírmalmok alkalmazták legelőször az ún. vízjegyet. E kifejezésen az a címer vagy egyéb alakzat értendő, melynek körvonalai a világosság ellenébe tartott papírlapon előtűnnek. Ugy keletkeztek, hogy a merítőforma dróthálózatának közepére egy finom drótból készült alakzatot erősítettek föl, melynek körvonalai csakugy, mint a rosta vízszintes és merőleges huzalai a papirospépbe benyomódtak. Az eddig talált legrégibb vízjegy 1282-ből való. Csakhamar minden gyárnak megvolt a maga vízjegye, melyet más gyárnak, persze ugyanazon ország határain belül, tilos volt használni.

E vízjegyek tanúsága szerint hazánkban a XIV. század folyamán tulnyomó részben olasz eredetű papirost használtak. /V.8. Szőnyi I. László: XIV.sz.-beli papiros okleveleink vízjegyei. - M.K.sz.10.1907. és különlenyom./ Eperjes városa a XV. és XVI. században papírszükségletét legnagyobbbrészt Lengyelországban szerezte be, még pedig részint a helybeli kereskedők közvetítésével, részint közvetlenül, kiküldötteti útján. "1441-ben Gamen Miklós, 1451-ben bizonyos Rakenczan nevű, 1464-ben és 1466-ban Czoff- vagy Czöffné, 1515-ben Schwob János, 1529-ben Kalmár János szállítja a városnak a papirost". 1526 után városi kiküldöttek - jobbára a bírák - hozzák Krakkóból. /V.8. Iványi i.h./ Besztercebányán 1477-ben nem lehetett papirost kapni: legalább Johannes de Prividia /Privigye/ ez évben kelt levelében többek közt arra kéri Priscus atyát, küldjön neki papirost, mert le szeretné

másolni Aegidius Romanust. /L.M.Kvszle, 1879:145-6. l./

A papiros ára meglehetősen ingadozott. Eperjesen 1441-ben egy könyv /25 iv/ 50 dénárba, 1444-ben 90 dénárba került, 1450-ben ára 25 dénárba esett, hogy 1452-ben ismét 20 dénárba emelkedjék. 1453-56 között ára 2 és 12 dénár közt ingadozott, 1469-1525 között pedig 6-8 dénárba szállt alá, s csak elvétve érte el ismét a 12, sőt a 14 dénáros árat. A mohácsi vész évében Eperjes városa a papiros rizsmájáért / egy rizsma 25 fontból állott / egy és egyharmad forintot fizetett. Körülbelül ugyanannyit, 1 frt. 25 dénárt adtak 1494/95-ben a papiros rizsmájáért Nagyszebenben is.

Németországban a XIV., Angliában és Hollandiában a XV., hazánkban pedig csupán a XVI. század folyamán keletkeztek az első papírmalmok, még pedig valamennyi Erdélyben: Brassóban 1547-ben, Nagyszebenben 1573-ban és Kolozsvárt 1584-ben. Megjegyzendő azonban, hogy Lőcsén már 1542-ben szerepelt egy asszony, mint "papyrmeister" özvegye.

A ránk maradt legrégebb európai görög nyelvű p a p i r o s o k l e v é l /Sziciliában/ 1109-ből s a legrégebb latin nyelvű 1228-ból van keltezve. Hazánkban az eddig ismert legrégebb papirosoklevelet 1310-ben állították ki Pozsonyban. A papiros, mely az írásanyagok sorában ma már szinte egyeduralomra jutott, mind a kancelláriai, mind a könyvmásoló gyakorlatban eleinte csak nehezen tört utat magának. Az olasz közjegyzőket még a XIII. század elején császári rendelet kötelezte rá, hogy okmányaikhoz nem fognak papirost fölhasználni, nálunk pedig Nagy Lajos 1348-ban utasította a turóci konventet, hogy egy Liptó megye által "kényszerűségből" papiroson kiállított oklevelet írjon át pergamenre. A könyvirás terén a papirost eleinte csak pergamennel keverve alkalmazták olykép, hogy az ivekké egyesített levelek külső levélpárjához bőrhártyát, belső leveleihez pedig papirost használtak. A XIV. század óta egyre gyakoribb a tiszta papiros-kódex, bár a díszesebben kiállított kéziratok egészen a XVI. századig tulnyomó részben pergamenre irattak. A könyv-
10

sajtó első termékeiből is számos levonat készült membralára, sőt van nem egy olyan őnyomtatvány, amely kizárólag pergamenre nyomtatott példányokban maradt reánk, vagy amelynek papirosra készült példányai ma ritkébbak, mint a hártya-példányok. De ezen a téren a papiros csakhamar végleges diadalt aratott. Ma már csak a bibliofilek számára készítenek nagy ritkán egy-egy diszműből néhány pergamén példányt.

A középkori könyv alakja az ún. k ó d e x - forma, mely a mai nyomtatványokéhoz hasonlít. E forma kiindulópontja a rómaiaknál a napi feljegyzésekhez használt deszka- vagy csontlapokból egybefűzött dyptichon /v. pugillaris/ volt. Ugy látszik, az V.század folyamán került tulsúlyba a klasszikus irodalom szokásos tekercs- /rotulus-/ formájával szemben. A kódex füzetekből /ivekből/ áll, melyek viszont több kétrét hajtott pergamén- /később papiros-/ levélből tevődnek össze. Leggyakoribb a négy darab kétrét-hajtott levélből alakított füzet, a "quaternio", úgyhogy ez a kifejezés utóbb felvette az iv jelentését, tekintet nélkül a benne foglalt levélpárok számára. Sőt a hazai latinságban /1347/ a "quaternus" szó a liber /könyv/ szinonimájaként is előfordult. /Ily formán: "Iste est quaternus sive liber civitatis Strigonie", V.8. Vattenbach, i.m. 1781. - Ez Esztergom város könyve, avagy füzete./ Az egyes quaterniokba foglalt levélpárok száma igen különböző, s kettőtől tizig, vagy még többre is terjedhet. Egy-egy kódex ivei rendszerint azonos számú levelekből állnak, s ha sorukban kisebb terjedelmű ivekre is akadunk, gondosan meg kell vizsgálnunk, nincs-e utólagos csonkitással dolgunk.

Minden egyes iv akár az elején, akár a végén jelzéssel volt ellátva. Jelzés /signatura/ gyanánt kis és nagy betűket, római és arab számokat használtak. A XIV.század óta a lap-számozás is egyre gyakoribb, de leginkább olyan formán, hogy egy-egy levél két lapja azonos sorszámot kapott. Vagyis tulajdonképpen levélszámozással van dolgunk, a mai lap- vagy /németesen/ oldalszámozással ellentétben. A levélszámok idé-

zésénél különbséget kell tennünk a levél színe /recto/ és fonákja /verso/ között. Az iverk helyes elrendezését /collatio/ még az őrszavak /custodes, reclamantes/ is elősegítették. Az őrszó a lap alján, a szöveg utolsó sora alatt olvasható kifejezés, mely egyúttal a következő lap szövegének kezdőszava. Az őrszavak sűrűbb alkalmazása a XIII. század óta tapasztalható. /Ujabban custos-on az iverk szám- vagy betűjelzését értjük, míg reclamans az őrszó./

A kódexek túlnyomó többsége álló téglány alakú. Nagyságra nézve a XII-XIV. század legelterjedtebb formátuma a negyedréti, a XV. századé pedig a folio volt; de azért breviáriumoknál és más házi használatra szánt könyveknel a közkedvelt nyolcadréti is előfordult.

A középkori írott könyveknek nem volt címlapjuk. A kódexek az első lapon a szöveggel vagy valamely prélimináris darabbal /előszó, ajánlás/ kezdődtek, s a könyv címe a szöveg első sora fölé íratott, még pedig rendszerint ilyen formán: "Incipit Evangelistarium Secundum Ritus Tramon-tanorum" /"Elkezdődik az evangéliumi részületek könyve hegyen-tuliak szokása szerint". - II. Ulászló Evangelistariuma/, "Incipit Liber Hymnorum Secundum Hebricam Veritatem" /"Kezdődik a Hymuszok /zsoltárok/ könyve az igaz héber szöveg szerint". - Nagylucsei Orbán Psalteriuma/, vagy pedig: "Sancti Aurelii Augustini Hipponensi /!/ In Psalmos David Coment /ari/u/s/ /!/ Incipit" /"Hippói Ágoston kommentárja Dávid zsoltáraihoz kezdődik". - Korvin-kódex/, "Tití Livii Patavini Incipit De Bello Macedonico Liber Primus" /"A pataviumi Titus Livius Macedon háboruról szóló könyve elkezdődik". - Vitéz-kódex/, "Macrobií Theodosii Viri Illustrissimi Saturnaliorum Liber Primus Incipit" /"Macrobius Theodisiusnak, a legkiválóbb férfiuinak Saturnaliák könyve kezdődik". - Garázda-kódex/. Minthogy a szövegkezdő címekben, melyek rendszerint nagy vagy színes betűvel emeltettek ki, az "incipit" /kezdődik/ szó a cím elején vagy a közepén vagy a végén szinte kivétel nélkül előfordul, a szakemberek a kó-

dexek élén álló címet röviden incipitnek szokták nevezni.

De emellett a címet még a könyv befejező soraiban, az un. kolofonban is megismételték, s itt a másoló sokszor a saját nevét és a másolás körülményeit /helyét és idejét/ is jelezte. Ilyen formán: "Explicit liber Missalie per manus Ladislai de Miskolch, Anno domini Millesimo CCC Nonagesimo iij^o" /"Bevégződik a Miskolczi László keze által az Ur 1394.évében". - Egrí érsekm.könyvtár U₂VI.Missalélján/, vagy: "Expliciunt sermones de tempore per Magistrum Militzinum confecte et compillate, Finite vero sunt in die Sancti Agnetis Anno domini M^occcc^o xxxij^o scripte vero sunt per Casparum Lamprecht de Kesmargt capellanum pro tunc ibidem"/"Bevégződnek az egyházi évről szóló beszédek, melyeket /Jan/ Milic mester készítetett és gyűjtött egybe. Befejeztettek pedig Szent Ágnes napján /jan.21./ az Ur 1433.évében, és másolta a késmárki Lamprecht Gáspár, ki ugyanakkor ott káplán volt". - Gyulafehérvári Batthyány-könyvtár H₂III.6./.

E befejező sorokat a görög csucst, végződést jelentő szóval kolofon-nak nevezik a szakemberek. A német puristák Schlusschriftnek, a magyarok záró soroknak keresztelték el. Ez a magyar kifejezés épp oly mondva csinált, akár a német megfelelője: sem régi másolóink, sem régi könyvnyomtatóink nem éltek vele. A Cornides-kódex kolofonja pl. így szól: "Végeztetyk zent iustina azonnak elete vrnak ez-tendyben Ezer evt zaz tyzenheet eztendevben.: - Raskay Lea".

A francia és angol bibliográfusok az "explicit" kifejezést használják, ezt a korcs latin szót, melyet a középkorban az incipit analógiájára képeztek. Alapjában a klasszikus "explicitus"-ra megy vissza, s a tekercsformából került át a kódexformába. Tulajdonképpen csak a tekercsnél volt igazi értelme, melynek úgy juthattak a végére, ha a tekercs le volt göngyölítve. Minthogy a kolofont sokszor piros tintával írták, "rubrum"-nak is nevezik.

A XV.század közepe táján kialakult "mesterséges írás", vagyis könyvnyomtatás eleinte annyira a könyviráshoz alkal-

mazkodott, hogy régi töredékekről sokszor már a szakember sem tudja első szempillantásra eldönteni, kézzel írt vagy nyomtatott szöveggel van-e dolga.

A legrégebbi nyomtatványok - nak épp úgy nem volt címlapjuk, mint a kéziratoknak, s igen gyakran - akárcsak a kódexeknek - még címük sem. Így pl. a Gutenbergnek tulajdonított 42 soros Biblia e szavakkal kezdődik: "Incipit Epistola Sancti Hieronymi ad Paulinum presbyterum" /"Elkezdődik Szent Jeromos levele Paulinus paphoz"/. A könyvcímek később külön levélre nyomtatták, még pedig a levél rectójának felső harmadára vagy közepére. Az első ilyen egész rövid címlap - ot állítólag Arnold Ter Hoernen kölni nyomdász alkalmazta Sermo ad populum /Beszéd a néphez/ c. 1470.é. kiadványán. Minthogy azonban az efféle megállapítások mindig problémátikusak, helyesebb a Lexikon des gesammten Buchwesens cikkírójának /s.v.Titelblatt/ az álláspontja, aki szerint a címlap keletkezése az 1470-80-ig terjedő évtizedbe esik. A rövid címet csakhamar magyarázó alcímekkel bővítik, majd a kiadó, illetve nyomtató nevét, az előállítás helyét és idejét, - melyek eladdig a nyomtatványoknál is a kolofonba kerültek, - ugyancsak a címlapon tüntették fel. Egyik legrégebbi példa az ilyen teljes címlapra Reuchlin Scenica Progymnasmata c.műve 1498-ból, Johann Bermann von Olpe bázeli sajtójából.

A címlapok kiállítás dolgában - mondhatni jelentkezésük óta - két csoportba oszthatók: a tisztán tipográfiai kiállításuk és a keretrajzosak csoportjába. A címlapképre /frontispicium/ a legrégebbi példa Johann Müller /Regiomontanus/ 1476. évre szóló kalandáriuma, melyet az augsburgi származású Erhardt Ratdolt nyomtatott ki Velencében. Itt a címet fametszetű diszlecek körítik. Csakhamar divatba jöttek a diadalívket, építészetileg gazdagon kiképzett kapubejárásokat ábrázoló címlapképek. De ezek sem a tipográfusok ujitásai, hanem átvételek, diszes kiállítású kéziratokból. Mátyás király remek kivitelű, ma a brüsszeli királyi könyvtárban /Ms.9008/

lévő Missalé-jának a címen kívül alig pár sornyi szöveget tartalmazó kezdőlapját a miniátor, Attavante degli Attavanti, dusan aranyozott reneszánsz ízlésű portáléba helyezte.

A kolofon a címlap teljes kialakulása után egyre jobban sorvadt, s el is veszítette létjogosultságát; de azért mint a régi hagyományok maradványa sokáig tengette életét, s elvétve még ma is előfordul.

A nyomtatványok lap- /helyesebben levél-/ s z á m o - z á s - át ugyancsak a kölni Arnold Ter Hoernen alkalmazta először *Sermo in festo praesentationis beatissimae Mariae* /Beszéd a Boldogságos Mária bemutatásának ünnepén/ c. 1470. évi negyedréti kiadványán. A lap- vagy levélszámozás azonban még sokáig nem vált általánossá, s ezért a XV.századi könyvnyomtatók a könyvkötők tájékoztatására gyakran a kötet végén lenyomtatták a kötetben használt ivjelzések sorozatát. Ezt a lenyomatott szignatura-sorozatot "registrum chartarum"-nak /"a lapok lajstroma"/ nevezték el. Az ivjelzést a nyomtatványoknál szintén Ter Hoernen alkalmazta először Hadrianus Carthusianus: *Liber de remediis utriusque fortunae* /Mindkét - a jó és balszerencse - orvosságai/ c. 1471-ben megjelent kiadványában. Ő az ivjelzésre számokat alkalmazott. A betűk ivjelzésre való felhasználására a legrégibb példa Johannes Nyder: *Praeceptorium divinae legis* /Az isteni törvény parancsainak könyve/ c.munkája, mely 1472-ben került ki Kaelhof sajtójából. A kéziratok egy másik sajátosságát, az őrszót, mely épp úgy az elrendezés /kollacionálás/ megkönnyítését célozta, mint az ivregiszter, szintén átvette a könyvnyomtató; ez a sajátosság a XVIII.század végéig tartotta magát, noha a lapszámozás általánossá válása óta már semmi értelme sem volt.

2. Az írott könyvek /kódexek/ előállítása

A könyvmásoláshoz szükséges **í r ó e s z k ö z ö k** a karthauziak rendszabályai szerint a következők voltak: a tol-

lak /pennae/, melyek rendszerint a ludak szárnytollaiból állítottak elő; a kréta, melyet a pergamen likacsainak a tömítésére s a kivakart helyek elsimítására használtak; a tajtkő /pumex/, mellyel a pergamen felületén mutatkozó apróbb egyenetlenségeket tüntették el; a tintatartó /cornu/, mely latin nevét onnan vette, hogy többnyire egyszerű szarv volt, melyet a másoló övében hordozott, s használatkor az asztallapba vágott kerek nyílásba dugott; a vakarókés /novacula vagy rasorium/, egy félhold-alaku vaspenge, mellyel a hibás szöveget távolították el a bőrhártyáról; a tollkés /scalpellum/, mellyel a ludtollakat megmetstették; a körző /punctorium/ s az ár /subula/, mellyel a sorközöket jelölte ki a másoló, s végül az ólom /plumbum/, mellyel a kijelölt közökben vonalzó /regula/ segítségével megvonalták a készülő kódex lapjait.

A szövegíráshoz használt fekete tintát a későbbi középkorban jobbra rézgálicból, gubacsból és kénsavból állították elő. Középkori latin elnevezése a görög "enkauston"-ból származó "encaustum" /incaustum/, amiből az olasz "inchiostro", a francia "encre" és az angol "ink" szó is származik, míg a német "Dinte" vagy "Tinto" és a magyar "tinta" vagy "ténta", a latin nyelvhasználatban időszámításunk IV. százada óta kimutatott "tincta" kifejezésből ered. A színes tinták közül leginkább a vörös /rubrum/ terjedt el a középkorban, melyet miniumból készítettek. Rendszerint a kezdőbetűk, kezdősorok, tartalmi összefoglalások és díszek előállítására használták fel. Ezt az eljárást r u b r i k á l á s -nak nevezték még akkor is, ha piros tinta helyett, vagy azzal változtatva, kék vagy zöld tintát alkalmaztak. Elvértve arany és ezüst tinta is szerepel díszes kiállítású kéziratokon. Nálunk Magyi Pál alországbiró 1529. évi hagyatéki leltárában szerepel egy aranybetűkkel írt Biblia.

A kikészített bőrhártyának egyforma nagyságu ívekbe, középkori latin szóval "arcus"-okra való fűlszeletelését szintén bemutatja a kopenhágai királyi könyvtár már idézett Bib-

lia-kéziratának egyik képecskéje /I.köt. 195.a lev. N betű/. A felszeletelés /quadratura/ e kép szerint úgy történt, hogy az írópulpitusra kifeszített bőrhártyát a reá fektetett vonalzó mentén a lappasztókéshez hasonló, de ennél hosszabb nyelű, görbe pengéjű késsel elmetsették. A kellő alakura szabdalta árkusokat azután megvonalták. A megvonalazást Björnbo így írja le: "Az árkus jobb- és baloldali peremén körző segítségével egyenlő közökben apró lyukakat szúrtak a pergamenbe, s a két-két lyuk mellé helyezett vonalzó mentén az árral vagy ónnal megvonalták a vízszintes vonalakat, melyek az írás befogadására szolgáltak, majd a vízszintes vonalakra derékszögben megvonalták a szöveghasábok szélességét jelző merőleges vonalakat is". A kopenhágai Biblia több miniatúráján /így a III.köt. 165.a lev. P.betűjén/ az író pulpitusának szélére egy skálabeosztás van fölfestve, ami Karl C.Petersen valószínűnek látszó föltevése szerint arra szolgált, hogy az árkus megvonalozóját fölmentse a sorközök hosszadalmas kiméréskélése alól. A vonalozáshoz az ár mellett az ónt főleg a XII.század óta használták, míg a színes tintával vont vonalak a XV.században jöttek divatba.

A szöveg a kódex lapjain vagy egyfolytában, vagy hasábokra osztva íratott. Utóbbi esetben leggyakoribb a két hasábos beosztás. A könyvirásnál az 1200 táján Európa-szerte elterjedt karoling "minuszcula" kerekded típusai a XIII. század közepe felé csucsba szőkellő, keskenyebb formákat öltenek; ez az ún. rideg gót barátírás, "fractura" egészen a XVI.századig tartotta magát. Az óklasszikus szellem újraéledtével karöltve Olaszországban ismét föllevenítették a karoling minuszcula gömbölyded formáit, amelyekbe azonban a barátírás egyes sajátosságait is beolvasztották. Így alakult ki a humanista könyvirás, mely a könyvnyomtatás ún. "antiqua" betűfajtáiban ma is tovább él. A humanista írás Mátyás király és az udvarában élő könyvkedvelő főpapok útján hazánkba is eljutott, de a közhasználatban - amint ezt XV. és XVI.századi kéziratos nyelvemlékeink tanúsítják - továbbra is a baráti-

rás tört formái tartották magukat. Számos középkori kéziratban a könyvirás helyett többé-kevésbé jól olvasható folyóirással /"cursiva"/ találkozunk, ami annak a jele, hogy az illető példány nem hivatásos másoló munkája.

A másoló íróasztala /tabula scriptoria/ rendszerint - a mai templomi stallumok módjára - ülőhellyel kombinált részes pulpitus volt, melyet nemezszővettel /epicausterium/ fűdtek be olyképp, hogy a szövet egy része a pergamenre is ráterült s ilymódon megvédte a másoló kezenyomától. Miniaturákon láthatjuk, hogy a pulpitus fölé sokszor forgatható olvasótámlány volt erősítve, amelyen a lemásolandó mintát helyezték el, különböző rendszerű nehezékekkel biztosítva a könyv nyitva maradását.

A másoló munka teljesítménye gyakorlottságtól, szorgalmától és az írásra fordított műgond nagyságától függött. A VI.században Sz.Columba állítólag 12 nap alatt lemásolt egy evangéliumos könyvet, Sz.Nilus pedig négy nap alatt egy pszaltériumot. A gyors munka azonban nemcsak a legendák világában fordul elő. Nem egy kézirat kolofonja egészen bámulatos gyorsaságról tanuskodik. Így Wandalgar a Lex Salica /A száliai frankok törvénykönyve/című mű leírását 793 okt.30-án kezdette meg, s nov.elsejére nemcsak befejezte, hanem még az alemán törvény másolatával is megtoldotta. Egy luxeuili szerzetes 1004-ben Boëtius Geometriá-ját 11 nap alatt másolta le. De a gyorsaság pálmáját az a párisi minorita vitte el, aki Ovidius De remedio amoris /A szerelem orvossága/ c.munkája leírásába 1467 Mária fogantatása szombatján, hajnali 8t órakor fogott bele, s még aznap este 11 órára el is készült feladatával. Az átlagos munkateljesítmény persze jóval csekélyebb volt. Így a bécsi Nemzeti Könyvtár egy 278 nagy ivrétű levélre terjedő Új Testamentumának elkészítése 1333-ban fél évet vett igénybe; a magát "infelix"-nek nevező Jenei Pál /Paulus de Jenew/ napi teljesítménye jó két ivrétű levél volt, amint ez az Imre gyulai plébános és váradi kanonok számára másolt Legendarium kettős kolofonjából kide-

rul. A 222.levélen végződő Proprium sanctorum-ot /A szentek saját zsoltosmái/ szept. 13-án, a 247.levélen végződő Communio sanctorum-ot /A szentek közös zsoltosmái/ pedig szept.27-én fejezte be, ami napi két levélnek felel meg, feltéve, hogy a két dátum közé eső vasárnapokon nem dolgozott. /V.8. Zarácsnyi János: Imre gyulai plébános kódexe. - M.Kvazle, 1896: 8-15.1./

A munka menetét nagyban meggyorsították a szórővidítések /abbreviatura/, melyek sűrű alkalmazása egyes kéziratok olvasását ugyancsak megnehezíti. A másolás gyorsaságát azzal is fokozták, hogy a nagyobb terjedelmű könyveket ivekre bontva, egyszerre több másoló közt megosztották. Az egyes kódexekben megkülönböztethető többféle kéz gyakran ilyen munkamegosztásban leli magyarázatát. Még kétségtelenebb jele annak, hogy valamely kódex másolásán egyszerre többen dolgoztak, ha az egyes részek nem vágnak össze pontosan. Így a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egy kétségtelenül Magyarországon készült Breviarium-ában /Gr.IV.13./ helyenkint üresen maradt egy-egy füzet /iv/ utolsó lapja vagy hasábjá, s a félbemaradt szöveghez a rubrikátor vörössel odairta a figyelmeztetést: "etcetera vide superius sequenti folio" /"többit lásd a fent következő fólión"/. Ha ugyanazon munkából több példányra volt szükség, a szöveget egyszerre több másolónak mondták tollba, miként ez állítólag már Alcuin /+ 804/ idejében szokásban volt Toursban. Az így készült kódexeket halálási hibákból származó elírások árulják el.

A gyorsan dolgozó s a szöveg jelentésével nem mindig tisztában lévő másolók természetesen sok hibát követtek el, miért is szokásban volt a másolatokat használatba adásuk előtt k i j a v i t a n i /emendare/. Főleg a szentiratok, egyházi és jogi könyvek emendálására fektettek különösebb súlyt. A javítás gondját azonban igen gyakran az esetleges olvasóra hárították, s ezt versben vagy prózában a másoló nem egyszer lelkére is köti az olvasónak, egyuttal elnézését kérve a hibákért. "Qui leget, emendat, scriptorem non

reprehendat" /"Ki olvassa, javítsa, a másolót ne szidja"/
hangzik az a rim kedvéért hibás versike, melyet a XV.századi
másolók gyakran biggyesztettek munkájuk végére. Zoerardus
szentgyörgyi /Fejér m/ plébános /1458/9/ egyik másolatában a
minta fogyatékoságával mentegeti esetleges hibáit: "Et sic
est finis huius opusculi licet minus bene scripsi, tunc pe-
to vestras dominationes et fraternitates mihi non imputari
quia exemplar minus fuit nigrum" /"És így e művecskenek vé-
ge van, jóllehet nem is jól másoltam, de mégis kérem uraimat
és testvéreimet, hogy ezt nekem ne rójják fel, mivel a min-
tapéldány nem volt elég fekete"/. A szombathelyi r.kat.pap-
nevelő 1468-ban külföldön készült kódexe pedig így végződik:
"Finitus est liber, laus deo, pax vivis, requies defunctis.
Corrige diligenter, si non scripsi sapienter" /"Befejeződött
a könyv, dicsőség istennek, béke az élőknek, nyugalom a
halottaknak. Aki olvassa, szorgosan javitgassa, ha valamit
nem helyesen másoltam"/. Nálunk Vitéz János esztergomi érsek
emendálta nagy gonddal a könyvtárába került kéziratokat.

A szövegjavításokat külön szószedetek és vezérfonalak
könnyítették meg. A karthauzi kolostorokból több ilyen se-
gédkönyv maradt az utókorra. Így a Valde bonum /Igen jó/ c.
értekezés, mely az erfurti és strassburgi kolostorban egy-
aránt megvolt, vagy a Rubrica de cautelis notandis pro emen-
datore et correctore librorum /Rubrica az óvatossági rend-
szabályokról, a könyvek javítója és helyesbitője számára/,
melynek két példánya ma is megvan a mainzi kolostor anyagá-
ban, s valamennyi közt a legnépszerűbb, Osualdus Opus pacis
/A béke műve/ c.műve, mely kilenc másolatban maradt reánk.
Ezek ketteje a mainzi karthauziak tulajdona volt. Az egyik
példány kolofonja így adja a címet: Opus pacis in Cartusia
dictum pro libris corrigendis, deservens quibus libet aliis
domibus eiusdem Carthusiensis ordinis /A Chartreuse-ben - a
karthauziak főkolostora - a "Béke művének" mondott könyv,
mely a könyvek helyesbitéséről szól és a karthauzi rend más
háza számára is hasznos. - Heinrich Schreiber: Die Biblio-

thek, d. ehemaligen Mainzer Karthause. Lpzg., 1927.56/7.1./

Az e g y h á z i rendbe tartozó m á s o l ó k -at munkájukra többnyire Isten dicsősége és saját bűneik elengedésének reménye ösztökélte. Ez volt a nézete az olvasóknak is: legalább a Batthyaneum egy XV.századi Gradualéja /jelz. N₅III.3./ 12 b lapjára az egyik olvasó följegyezte: "Ualaki ezt a keonjvet csinálta wolt Isten majd megh fizeti". /M. Kvszle, 1901:256.1. Varju Elemér cikke./ Ugyane könyvtár egy XVI.századi külföldi eredetű kéziratának kolofonjában ezt olvassuk: "Finito libro sit laus et gloria Christo" /Bevégezdött a könyv. Krisztusnak dicséret és dicsőség/. Bernhardus és Temlinus, amidőn Bibliájuk első részének lemásolását Esztergom várában 1394-ben befejezik, "laus Domino, Amen" /"Dicséret az Urnak"/ szavakkal végzik munkájukat. Petrus Ungarus de Lebata /Libetbányá/ 1424-ben ekként zárja le kéziratát: "Est finitus... pro quo deus gloriosus cum virgine maria gloriosa sit benedictus in secula seculorum" /"Befejeztetett... miért a dicsőséges isten legyen mindenkor áldott a dicsőséges Szűz Máriával" - M.Kvszle.1879:49.1.Csontos János közlése/. Igen gyakori ez a szövegzáró versike: "Explicit iste liber, sit scriptor crimine liber" /Bevégeződik eme könyv, legyen a másoló a bűntől ment/. Örökértékű bérre vágyik a Batthyaneum Sermones de Sanctis c. XV.századi pergamen kódexének /jelz. N₅I.14./ másolója:

"Haec scripsit scripta: scriptor Nicolaus de Buda

Merces aeterna: sibi detur in arce superna"

/Ez irásokat másolta a budai Miklós másoló, Jutalma legyen az örök isten a mennyei várban". - Hasonmását l. M.Kvszle 1900:349.1./ Van olyan másoló is, aki lelkére köti az olvasónak, hogy imádkozzék érte: "Quiscumque erit legens in isto breviere /sic!/ semper sit orens dominum pro me" /"Bárki olvassa e breviáriumot, az Urat mindenkor imádja érettem"/ - fejezi be munkáját Nicolaus cerovabridai /Zala vm/ áldozópap /XIV.század/. Az imént említett Zoerardus pedig azzal a kérréssel fordul egyik másolata végén olvasóihoz, mondanának el

egy Üdvözlégyet az ő lelki üdvéért: "Scriptor petit unum Ave Maria pro salute in eo legentibus" /"A másoló egy Üdvözlégy Máriát kér az olvasók üdvéért". - M.Kvszle 1881:209/10.1. Csontos J.közl./.

De azért akadnak világiasabb gondolkozású másolók is, akik a földi jutalmat sem vetik meg. Így egy cambridgei kézirat másolója egy pohár borra vágyik, mégpedig a javából: "Vinum scriptori debetur de meliori" /"Jobb bort adjanak a scriptornak"/. A Batthyaneum egy XIV.századi másolója, valami Petrus notarius, pláne, szép leányra tart igényt,mondván: "Detur pro penna scriptoris pulchra puella" /"A scriptor pennájáért szép leány adassék"/. Paulus de Jenew pedig az Imre gyulai plébános rendeletére 1454-ben másolt Breviarium végén ekként szögezi le a jutalomhoz való jogát: "Jam finis est totius premium posco potius" /"Vége van immár az egésznek, bőségesebb jutalmat kérek". - M.Kvszle.1896:9.1.Karácsonyi J. közl./. S a pénzbeli jutalom nem is lehetett kevés: Eperjes városa körülbelül ugyanabban az időben /1447/ például három aranyforintot utalt ki Georgius scriptornak egy Missale-ért. /M.Kvszle, 1911:134.I. Iványi B. közl./ Nicolaus scriptor de Transilvania in oppido Thorda /1461/ legalább dicséretre vágyik: "Lauda scriptorem, donec videbis meliorem" /"Dicsérd a scriptort, míg szemed elé kerül nála is jobb". - M.Kvszle, 1880.249.1. és hasonmásban uo. 1901: 9.1./.

Szerénységből sok másoló elhallgatja a nevét. Eljárásukat nem egyszer evvel a versikével indokolják: "Nomen scriptoris non pono, quia ipsum laudare non volo" /"A scriptor nevét itt nem adom, mert, hogy dicsérjék, nem akarom"/. Mások meg versbe rejtik nevüket olyanformán, ahogy azt 1394-ben Theodericus nagyszombati scriptor tette:

"Nomen scriptoris si tu cognoscere velis

The tibi sit primo, ode medio, ricusque secundo"

/"Ha megismerni kívánod a scriptor nevét: Theo legyen először, de másodszor, ricus harmadszor"/.

A könyvek igen tekintélyes része a középkor folyamán a szerzetesek rendházaiban készült. Főleg azokban az országokban, amelyek lakossága aránylag későn tért át a kereszténységre, mivel itt a világi papságot szinte teljesen lekötötte a lelkipásztorkodás. Természetesen nem minden kolostor vált ki egyformán ezen a téren, s még a kézirat-termelés dolgában leghíresebb klastromokban is egymást váltják fel a termékeny, kevésbé termékeny és terméketlen korszakok, aszerint, amint a szerzetesi fegyelem teljes erejében fennállott, bomlásnak indult vagy egészen meglazult. Voltak kolostorok, ahol külön írószoba /scriptorium/ volt berendezve a könyvek előállítására, másutt viszont a keresztfolyosó egy részében állították fel a másolók stallumait s ez a rész gyakran még csak be sem volt üvegezve. Télviz idején ugyancsak keserves volt a másoló munkája s van olyan scriptor, aki könyve végén elpanaszolja, hogy dermedt ujjakkal dolgozott. Az írás rendszerint a nap világánál történt s a másolók átlag napi hat órát dolgoztak. Egyes rendházak egész i-parszerűen foglalkoztak könyvek előállításával, készítményeiket áruba bocsátották. A legtöbb kolostor azonban beérte az-
zal, ha saját szükségletét volt képes fődözni. Nemcsak a férfi, hanem a női szerzetesházakban is serényen folyt a másolói munka, s egész sereg apáca nevét őrizték meg a kéziratok zárósorai.

A bencések, ciszterciek, premonstreiek és karthauziak, akik a középkor legszorgalmasabb másolói voltak, hazánkban megtelepedve - rendszabályaiknak megfelelően - nálunk is serényen rótták a betűket. De kivették részüket a kultúra e nemes munkájából a pálosok, a kolduló rendek tagjai és az apácák is.

Hazai bencések munkái legrégibb fennmaradt liturgikus könyveink: az 1073 előtt keletkezett Szelepcsényi-kódex, valamelyik bencés templom számára készült Evangelistarium, mely ma az esztergomi székesegyház kincstárának egyik legbecse-
sebb darabja; a Sz.Margitról nevezett hahóti /Zala vm/ ben-

cés apátság számára ugyancsak a XI.században összeállított Sacramentarium, mely a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben került mai helyére, Zágrábba, s nagy jelentőségű a zágrábi egyházmegye liturgiájának kialakulásában; az 1192/98 között a Boldvamenti Keresztelő Sz.János bencés-apátság számára egybeállított Pray-kódex /ma Orsz.Széchenyi Könyvtár/, mely legrégibb irdalmi emlékünket, a Halotti beszéd és könyörgés-t őrizte meg számunkra. Sajnos, név szerint egyikük másolóját vagy másolóit sem ismerjük. Bencés másolók nevét csak jóval későbből őrizte meg számunkra a véletlen. Így Petrus de Stoll szepesmegyei bencését, akinek 1410-ben másolt latin kézirata a pozsonyi káptalan birtokában napjainkig fennmaradt /M.Kvszle, 1879:48.1. Csontos/, és a magát magyarnak valló /erit hungarus/ Bartholomeus de Kolosvár-ét, ugyancsak a XV.századból, aki a velencei Szt.Márk könyvtárban őrzött Regula sancti Patris Benedicti /Szent Benedek Atya Regulája/ c.munkát másolta. /Uo. 1879:58.1.ua./ Csupán név szerint ismerjük azt a Laurentiust, aki "Literatus chori ecclesie clericus"-ként szerepel egy 1447.-i oklevélben, és Sylpos Balázs konventi jegyzőt, aki arra vállalkozott, hogy a sokszor, legutóbb 1435-ben a husziták által feldúlt és mindenéből kifosztott garamszentbenedeki bencés apátság részére lemásolja az esztergomi székesegyházból a káptalan bejegyzésével 1476-ban mintául egy évre kikölcsönzött Brevariium-ot /Uo. 1879:55/6.1. ua. Katona: Hist.crit. XVI. 47.1. közölt oklevél nyomán/.

Ciszterci kéziratunk mindezekig nem került elő, de István nádor egy 1388.évi ítéletlevelében a pilisi ciszterek sorában főlemlíti Conradus scriptort /Uo. 1877:299. 1. ua./.. Cisztercita volt az a Johannes de Bartpha is, aki 1471/80 közt egy 14 darabból álló vegyestartalmú kéziratot másolt, mely utóbb a boroszlói egyetemi könyvtárba került. Csakhogy Bártfai János atyjával, Schwarz Antallal még gyermekkorában kivándorolt hazánkából, s a Boroszló melletti Leitschben telepedett meg, majd 1471 február 2-én a leubusi cisztercita

kolostorba lépett, s így elveszett a magyar művelődés számára /Uo. 1879:45.1. ua./.

A karthauziak sorából Konrád, a menedékszírti /Lapis refugii/ kolostor priora /1307/10/ fejtett ki nagy másolói tevékenységet. A kolostor névtelen krónikása szerint a vezetése alatt álló rendház számára két Missalé-t, egy Gradualé-t, egy Breviarium-ot, egy Collectarium-ot s egy Liber defunctorum-ot másolt; ezek a gondosan irt könyvek még a XVI.század elején is használatban voltak. A krónikás hozzáteszi: Konrád végül is azzal az indokolással kérte priori tisztje alóli fölmentését, hogy elég szabad ideje maradjon könyvek másolására. /Uo. 1889:134.1. ua./ Ugyan e krónikás szerint a szepesmegyei származású Wegendrüsseli Jodocus menedékszírti prior kolostora számára két Antifonálé-t, két Gradualé-t és számos egyházi könyvet másolt. /Uo. 1879:49.1 és Dedek C.Lajos: A karthausiak Magyarországon. 2. Bp. 1891:244.1./ Máté lövöldi /városlódi/ karthauzi egy 1467-ben másolt kódexe ma is megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban /M.Kvszle. 1879:303.1./. Minden valószínűség szerint ugyancsak a veszprémmegyei lövöldi kolostor tagja volt az a magát meg nem nevező szerzetes, aki 1524/27. másolta a magyar nyelvű prédikációkat és legendákat tartalmazó Érdy-kódex /Orsz. Széchényi Könyvtár/ 334 levelét. /Dedek: i.m. 245.1. és Irodtközlem. 1927:222/3.1. Timár Kálmán./ Eggerer /1663/ szerint bizonyos István /Stephanus Insignis/ pálos rendfőnök /1448/52/ "ami szabad ideje az ájtatossági gyakorlatokból fönnmaradt, azt könyvek olvasására és másolására fordította"; de hogy miket másolt, arról nem tesz említést. /M.Kvszle, 1879:51.1. Csontos/ Ugyanó beszél Nagy Gál pálosról /1460/ is, akiről kiemeli, hogy ha a másolást félbe kellett szakítania, tollát a szemöldöke mellé tűzte. /Uo. 1879.52.1. ua./ Pozsonyi János /Johannes de Posonio/ pálosnak a Pozsony szomszédságában, a volt máriavölgyi kolostorban 1498-ban készült, latin hitszónoklati művet tartalmazó másolata ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona. /Jelz.

D.18.8-r. M.Kvszle. 1879:304.1. ua./ Nyelvelmékeink sorából a Czeh-kódex /M.Tud.Akadémia/ Kinizsi Pálné Magyar Benigna részére a férje-alapította nagyvázsonyi pálos kolostorban készült 1513-ban.

Prater Clemens de Hunyad, akinek egy Nocturnálé-ját /1426/ 1879-ben a csiksomlyói zárda őrizte, ferences volt. /M.Kvszle, 1879:299.1. Csontosí./ Kevésbé szerencsés volt Ujlaki Bernardin ferences, akinek Psalterium-másolata a rend szécsényi kolostorában a XV.században még megvolt, de azóta elkallódott. /Uo. 1879:59.1. Csontosí./ Nyelvelmékeink közül a legrégibb ránk maradt magyar nyelvű könyvet, a Jó-kai- /1925-ig Ehrenfeld-/ kódexet, melyet 1925-ben 1450 angol fonton vásárolt meg a magyar állam Ehrenfeld Adolf nyit-
rai származású bécsi orvos örököseitől / - azóta az Orsz. Széchényi Könyvtárban - /, valamint a Révai- /1933-ig lelő-
helyéről bécsi/, müncheni és Apor-kódexet ugyancsak magyar ferencesek másolták.

Laurentius de Stropko dömés szerzetes Leonardus Regens-
purgensis, a budai dömés rendház főnökének kérésére 1468-ban
másolta le Sienai Sz.Katalin legendáját, mely ma a gyulafe-
hérvári Batthyaneum tulajdona. /Jelz. G₅V.23. V.8. M.Kvszle,
1880:250.1. és 1901:35.1. hasonmással./ Ugyanitt őrzik Mar-
tinus Polonus: Margarita decreti /A decretum gyöngye/ c.mű-
vének azt a példányát /D₅III.9. jelz.a./, melyet Dániel
kassai dominikánus másolt 1479-ben az ottani konvent részé-
re. /M.Kvszle 1901:47.1. Varju E./ Fáradhatatlan könyvmáso-
ló lehetett Andreas Nicolai Hungarus ugyancsak kassai domi-
nikánus, akinek két kézirata került a Vatikánba a világhírű
Ottoboni-gyűjteménnyel. Az egyik egy Historia sacra /Szent
történet/, melyet 1454-ben, még mint a kassai társház növén-
déke /alumnusa/ másolt /M.Kvszle, 1882:209.1. Csontosí/, s
úgy látszik saját lelki épülésére állandóan magával hordo-
zott, a másik egy Biblia-kommentár, amelyet 1473-ban a rend
firenzei kolostorában vetett papírra. /Uo. 1879:209.1. ua.
Ábel Jenő levélbeli közlése nyomán./ Épp így dömés volt az

a Váci Pál, aki 1474-ben lefordította és lemásolta a Nyulak szigete-beli dömés apácák számára szerzetesi reguláikat. Ez a kézirat 1637-ben még megvolt, de azóta nyoma veszett. /M. Kvszle, 1879:55.1. Csontos. / Nyelvemlékeink sorából a Kriza-kódex leírását 1533-ban fejezte be Garai Pál dominikánus.

Női másolóink sorában első helyen Ráskai Lea domokos-rendi apáca áll, aki 1510/22 között nagy tevékenységet fejtett ki e téren. Többek közt ő másolta 1510-ben Árpádnázi Sz.Margit magyarnyelvű legendáját /Orsz.Széchenyi Könyvtár/, s ugyanekkor - legalább részben - a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Példák Könyvé-t, 1514-19 között az ugyanott lévő Cornides-kódexet, 1517-ben Sz.Domokos legendáját /Orsz. Széchenyi Könyvtár/, 1522-ben a Horváth-kódexet /uo./. Sövényházi Márta, ugyancsak dömés apáca két másik, nevük szerint ismeretlen rendtársával együtt másolta 1529/31 között az Alexandriai Sz.Katalin verses legendáját és számos más vallásos olvasmányt tartalmazó Érsekújvári Kódex 290 levélét, mely ma a M.Tud.Akadémia egyik kincse.

A szerzetesek mellett a v i l á g i p a p o k is tö-lük telhetőleg kivették részüket a könyvmásolás mesteriségéből. Nyilván a világi papok rendjébe tartozott Thadeus Ungarus magister, aki 1175-ben Toledóban fejezte be Ptolomaeus Phaludneis Liber Almagesti /Almagest könyve/ c.művének azt a példányát, mely ma a firenzei Laurenziana birtokában van. /M.Kvszle, 1879:248.1. Csontos. / Westfáliai Stephani /régebben hibás olvasattal Sepht / Henrik csukárdi, /Pozsony vm/plébános 1377-ben másolta, miniálta és kötötte be Imre-fia János győri, majd pozsonyi kanonok számára azt az esztergomi Missalé-t, mely a XVIII.sz. folyamán a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egyik címéliuma lett /M.Kvszle, 1879: 137.1. Csontos és 1900:153.1. Varju E., a kolofon és a kánonlap hasonmásával. / Ugyanott őrizték /G₅III.1.jelz.a./ Nicolaus Garanus latin zsoltár-magyarázatait a poprádi Nicolaus Juudex de Theuczindorf 1386-ban készült másolatában. /M.Kvszle, 1881:205.1. és 1900:165.1. hasonmással. / Világi

pap másolók voltak még: Paulus Benedictus szepesmegyei lelkész /megh. 1357-ben, v.ö. M.Kvszle, 1879:135.1. és 1900:47. 1./; a fentebb említett Nicolaus sacerdos de Cerovlabrida /XIV.század/; Michael de Tyrnavia pozsonyi kanonok /1403. v.ö. M.Kvszle, 1879:48.1. Csontos/, akit Hoffmann Edit /M. Kvszle, 1927:12/3.1./ helytelenül az Orsz.Széchenyi Könyvtár egy pozsonyi származású datálatlan Missalé-jának /Cod. lat.216./ Michael de Tyrnstain nevű másolójával azonosít;/1/ Antonius medgyesi lelkész /1429 előtt, v.ö. M.Kvszle 1879: 259.1. Csontos/; a regensburgi származású Heinricus Halbgachsen nagysinkai iskolaigazgató /1430. v.ö. uo. 1879:49.1. ua./; Benedek turócszentmártoni plébános /1445., v.ö. uo. 1879:50.1. ua./; Briccius polánkai lelkész /1455/ Vitéz János váradi püspök egyik másolója; Zoerardus plébános, aki 1453/9-ben Budán és a Székesfehérvár melletti Szentgyörgyön tevékenykedett /uo. 1881:209/10.1. ua./; Pál főpap /Paulus praesul/, aki 1459-ben Petrus Ffulkus de Thatával együtt fejezte be a göttweigi bencések tulajdonába került Elucidarius-át /uo. 1881:211.1. ua./; Brassai Péter /Petrus de Corona/ magister /1460. uo. 1880:249.1.ua./; Blasius de Marocha /Mawrocha/ zágrábi kanonok /1463/7. Uo. 1874:141/2.1./; Johannes Gerhardi de Aranyas 1462-ben csütörtökhelyi iskola-mester, 1469-ben újvárosi pap és 1473-ban az ispotályos rend tagja, akinek ez években másolt 389 levélre terjedő papiros-kódexe ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdona /M.Kvszle,

/1/ Melich János, a hazai helynevek egyik legkiválóbb ismerőjétől nyert értesülésem szerint Nagyszombatot semmiféle korban és semmiféle nyelven sem nevezték Tyrnstain-nek. Emellett M.de Tyrnstain pap voltáról is hallgat, és így több mint valószínű, hogy világi másoló volt, aki vagy a felsőausztriai Dürensteinből, vagy az alsóbajorországi Thurnsteinből /V.ö. Andree's Allg.Hanna Atlas, 1913.év kiad./ származott. Ha tehát a kétféle néven, két különböző egyén által szignált kézirat kifestése egy kézről származik, úgy az valószínűleg egy harmadik személyé volt, akit a két kódex utólagos díszítésével megbíztak. /Dürstein alsóausztriai kanonokrendi prépostságról van szó, Krems közelében./

1879:69/83.1. Csontos. /; Antonius de Bartpha /1486. v.8. no., 1879:304.1.ua. /; Matheus de Milethincz, a horvátországi Othyna plébánosa /1495.v.8. uo. 1879:147. 1.ua. /; Nicolaus de Vratislavia körmöcbányai plébános és altarista /XV. század/, akitől két másolat maradt ránk: az egyik a körmöcbányai plébánia könyvtárában, a másik Bécsben /v.8. uo., 1879:58. 1.ua. /; s végül "Bertalan pap beregvármegyei Hala-bor falvból", aki 1508-ban írta össze az un. Döbrentei-kódex vallásos tárgyú magyar szövegeit /Batthyaneum, jelz. L₅VI.6. 1. M.Kvszle, 1901:262. 1.Varju E. / Ellenben aligha minősíthető egyszerű másolónak Ferenc berethalomi plébános és megyesi esperes, aki 1397-ben egybegyűjtötte és leírta a megyesi káptalanba tartozó egyházak statutumait /ma a nagyszebeni Káptalani Levéltárban; v.8. M.Kvszle, 1881:47. 1.Csontos. /.

Az iskolák és egyetemek tanulói sorában is nem egy könyvmásoló akadt. A németújvári ferences zárda Libri coelestes reveletionum Dei Beatae Brigittae /Szt. Brigitta látomásai/ c.kéziratát a kolofon szerint 1444-ben írta le Johannes de Gordowa a váradi iskolában Szegedi László magister vezetése /sub disciplina/ alatt. /M.Kvszle, 1883-110. 1.Fejérvataky közl. / Nagyszombati Miklós krakkói egyetemi hallgató korában, 1446-ban másolta le Gerardus Cremonensis Theoretica plantarum /Növénytan/ c.munkáját. /Krakkó, Jagelló Könyvtár, v.8. M.Kvszle, 1879:301.1. és 1880:301.1. Csontos. / Ugyenez egyetem hallgatójaként végzett másolói munkát Antonius de Alba Regali /1459, v.8. uo. 1879:301. 1.ua. /, Christophorus arcium baccalaureus de Leutschow /1461. uo. 1880:250.1.ua. / és Paulus de Wyvaras /1461. uo. 1879:302.1.ua. /.

Martinus de Gragena zágrábi kanonok 1467-ben Páduában volt egyetemi hallgató, s itt írta le Angelus de Perusio De cautelis /Óvadékok/ c.művét /Zágráb, Érseki Könyvtár, v.8. uo. 1879:142/3.1.ua. /.

Ugyanitt volt a kánonjog hallgatója, majd doktora a fentebb említett Blasius de Marocha zágrábi kanonok is, akinek 1463/67 irt 8t latin kéz-

iratát - valamennyi iskolai jegyzet - Kovachich szerint a zágrábi Érseki Könyvtár őrzi /Uo. 1879:141/2.1.ua./. Ladislaus de Mateszka 1489/90-ben mint az ágostonosok sárospataki iskolájának növendéke írta le az esztergomi főképtalan 258 levélből álló egyik papiroskézirátát. A kódex a hazai pedagógia története szempontjából nagy jelentőségű, amennyiben mindazokat a diszciplinákat felöleli, melyeket a pataki iskolában akkoriban tanítottak /Uo. 1879:146.1.ua./.

Az egyházi rendbe nem tartozó v i l á g i m á s o - l ó k száma Olaszországban már a XIII.század óta igen elszaporodott. Párizsban és Bolognában, a középkor e két leg-híresebb egyetemi városában szintén igen nagy számban éltek, s a XV.századi firenzei könyvmásoló műhelyekben, ahonnan Mátyás király kézíratainak a zöme is kikerült, ugyancsak világiak foglalatostkodtak. Világi másolók hazánkban is akadtak, s nem egyet messze idegenbe sodort a sors. Így mindjárt a ma ismert legrégebb világi másolónk, Johannes de Hungaria 1348-ban Anspachban /M.Kvszle, 1879:45.1. 1902:35 l./ másolta le Ulrik apát költségére Strassburgi Hugó Compendium theologiae veritatis c.munkáját./Ma a müncheni állami könyvtárban; V.8. M.Kvszle, 1879:41.1.Csontosí./ Talán világi volt Ladislaus de Myskolch is, aki 1394-ben másolta le azt a pergamenre írt ivrét alaku Missalé-t, mely ma az egri érseki könyvtár tulajdona. Legalább Csontosí és Varju / M. Kvszle, 1879:45.1. és 1902:35.1./ annak tartja azon az alapon, hogy a kolofonban neve mellett sem a frater, sem a sacerdos vagy a dominus kitétel nem szerepel. Ha ez a föltevés megáll, akkor épp ily joggal világiaknak minősíthetők a Nagyszombati Mihály pozsonyi kanonokkal kapcsolatban már említett Michael de Tyrnstain, a pozsonyi egyház számára készült datalátlan Missalé-jával - úgy látszik - a XV.század elejéről; Johannes de Petro Varadino /Péterváradi János/, akinek 1410 /?/-ben készült egyik másolatát, mely Petrus de Alliaco /Pierre d'Ailly/ De imagine mundi /A világ képe/ c. művét tartalmazza, ma a bázeli könyvtár birja /M.Kvszle,

1879:138/91. Csontosí;/ Andreas Zolnai, akinek 1423/25-ben másolt Novum Testamentum-át Kovachich Márton György 1810/12 körül a sárospataki ref.kollégium könyvtárának nevezetességei között látta /Uo. 1879:139/40.1.ua/; a szatmármegyei Georgius de Maysa, aki 1438-ban Mária mennybevitele nyolcadán fejezett be egy Evangeliarum dominicalé-t /Vasárnapi evangéliumok. - Zágráb, Káptalani Könyvtár. V.8. uo. 1881: 208.1.ua./; a már említett tordai Miklós "scriptor de Transilvania" /"erdélyi másoló"/ 1461-ből; a kassai Craus Márton, aki 1469-ben írta le Humbertus dömés generális Expositio regulae S. Augustini episcopi /Szent Ágoston püspök regulájának magyarázata/ c.munkáját /Batthyaneum, N₅ IV.16.jelz.a. V.8. uo. 1879:54.1.ua. és 1901:49.1.Varju, hasonmással/; a rozsnói Jámbor János /Johannes Rosenauer Jambor/, aki a Batthyaneum egy Biblia-konkordanciáját /G₅ IV.16.jelz.a./ másolta le a XV.század utolsó negyedében /v.8. uo. 1880:251. 1.Csontosí és 1901:49.1.Varju, a kolofon hasonmásával/, s egy másik János, aki Borhard lőcsei jegyző fivérének /Borhardi frater Leutschoviensis notarii/ mondja magát Benedictus de Senis Liber super distinctiones exemplorum Veteris et Novi Testamenti-jének /Könyv az Ó- és Új Szövetség példabeszédeinek rendjéről, - Batthyaneum F₅ IV.7.jelz.a. 1.M.Kvszle 1901:43. 1.Varju/ 1470-ben kelt zárósoraiban. Alighanem világi volt az opelni származású Georgius Dorthar is, a bécsi egyetem baccalaureusa, aki mint szomolnoki jegyző és iskola-mester 1456/7-ben lemásolta Guido de Columna Historia Trojana-ját /1876-ban a gömöri ev.esperesség birtokában; v.8. M. Kvszle, 1879:50.1.Csontosí/. Talán világi volt továbbá Emericus de Potha, akinek 1471-ben készült Compendium theologiae veritatis /A teológiai igazság foglalatata/ c.másolata 1883-ban a németújvári ferencesek tulajdonában volt /Uo. 1883:110.1.Fejérpataky/; a budai származású Wolfgangus Newmann, aki 1478-ban írta le Aeneas Sylvius leveleinek a weimari állami könyvtárban őrzött példányát /Uo. 1880:252. 1.Csontosí/; s végül az a magát "nemes Fánchy Antal írástudó"-nak /"Antonius litteratus nobilis de ffanch"/ nevező

másoló is, aki 1489-ben befejezte Kőszegen a Széchényi Könyvtár Batthyány Boldizsár féle misekönyvét. /Uo. 1879:57.1.ua./.

Nyelvemlékeink másolói sorából Timár Kálmán szerint /Irodtközlém.1929:150/51.1./ világiak voltak: Németi György, Hensel Imre fia, a Müncheni kódex egyik másolója, aki Moldvában, Tatos városában fejezte be 1466-ban Sz.János evangéliumának leírását; Mihály deák, a Pozsonyi kódex nagyobb részének másolója 1520-ból, s Velikai Gergely, aki a Kaszthelyi kódex zsoltáros könyvét 1522-ben vetette papírra Lékán, valószínűleg az ottani ferences kolostorból kikölcsönzött régibb minta alapján.

A kéziratok kolofonjában ránk maradt ezen adatok mellett egykoru följegyzések több olyan világi másoló nevét vagy emlékét őrizték meg, akik a XV.század folyamán Budán s az ország nagyobb városaiban tevékenykedtek. A legrégibb közöttük Péter scriptor, akinek özvegye, Krisztina 1430-ban szerepelt Nagyszébenben /M.Kvzsle, 1879:140/1.1.Csontos/, ha ugyan a scriptor itt könyvmásolót s nem írnokot jelent. Bártfán 1438-ban egy János s 1494-ben egy Mátyás nevű világi másoló élt, Eperjesen pedig a század végén egy Mátyás nevű világi másoló bizonyos Boldizsár eperjesi polgár felesége megbízásából egy Antifonarium-on dolgozott. Valamennyiüket az egykoru följegyzések Kathedralis scriptor néven emlegetik, ami nem családi név, hanem a világi másolók latin elnevezése volt. Kathedralis /Stuhlschreiber/ Mátyás jómódu férfiú lehetett: saját házában lakott, amely az 1504-iki tűzvész áldozatául esett. Világi lehetett az a Georgius scriptor is, aki 1447-ben Eperjes városától egy misekönyvért három aranyforintot kapott, s az a Miklós "schreiber", aki az adólajstromok szerint 1465/78 között Eperjesen a szláv negyedsben lakott. /V.3. M.Kvzsle, 1911:134.1.Iványi Péla./ Lehet, hogy világi volt az a két meg nem nevezett másoló is, akit 1455-ben Miklós bosnyák püspök kérésére Vitus suffraganeus püspök hozatott Budáról Pécsre, minthogy Pécsen ilyen akkor nem akadt. /Uo. 1879:57. 1.Csontos/. Nagy jelentőségű adat

ez, mert azt bizonyítja, hogy a fővárosban jóval Mátyás király könyvmásoló műhelyének virágzása előtt bőven akadtak könyvmásolók. Talán e két Pécsre került másoló egyike volt az a Benedictus, aki egy keltezetlen, de Lányi szerint az 1456/72 évkörből való levelében mint a pécsi püspök scriptora ajánlotta fel szolgálatait egy meg nem nevezett egyházi férfinak. /Uo. 1879:57.1.ua./

Mátyás király budai műhelye egyetlen scriptorának a neve sem maradt az utókorra. Magáról a scriptoriumról is csak Oláh Miklós egy meglehetősen kései /1510/16 tájáról származó s csupán 1536-ban papírra vetett Hungariá-jában felhasználát/ adatából értesülünk. Oláh /Hungaria V.fej.2.szakasz/ a régiekre való hivatkozással azt állítja, hogy Mátyás király a dalmát származású Felix Ragusanus vezetése alatt harminc, a festésben is jártas segédet /servos amanuenses/ foglalkoztatott, akiknek feladata a görög és latin szövegek másolása volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy még a nápolyi király sem tartott egyszerre nyolcnál több scriptort, s hogy pl. Vespasiano da Bisticci 1453-ban Firenzében 45 másolóval 22 hónap alatt 200 kötetet volt képes előállítani, úgy Oláh 30 másolóját túlzásnak kell minősítenünk még akkor is, ha fölteszük, hogy a másolók kódexek leírásán kívül a cancellaria írásbeli munkáit is végezték. Mert ne feledjük, hogy nagyszabású másolói tevékenység csak régi kéziratokban gazdag helyeken fejlődhetett ki igazán. Budán legfőljebb Mátyás humanista főpapjainak könyvei szolgálhattak mintául, mert nem valószínű, hogy a távoli olasz udvarok kölcsönözték volna ide kincseiket. A kikölcsönözött könyveket már abban az időben is nehezen adták vissza. A velencei levéltár egy töredékes lajstroma például az 1474/93 évekből "libri non restituti" /"vissza nem adott könyvek"/ sokat mondó felírás alatt nem kevesebb, mint tíz kötetet sorol fel. Az efféle tapasztalatok nagy óvatosságra intettek, s a gyűjtők még a szomszédos városokba sem igen kölcsönözték ki egymásnak kódexeket. Ily körülmények között nem nagyon valószínű, hogy a bu-

dai udvarban valami tulságosan serény könyvmásolói munka folyt volna. Erre látszik vallani az is, hogy egyetlen Budáról datált Korvin-kódex sem maradt reánk. A műhelyben - úgy látszik - inkább miniátori munka folyt, s talán ott készültek a Korvinára jellemző aranyozott bőrkötések is /1.a 4. és 5.fejezetet/. Felix Ragusanus neve egyébiránt egyetlen kézíraton s egyetlen korabeli okmányon sem szerepel. Amit tudunk róla, azt egy huszéves gyermekifju két évtizeddel utóbb papírra vetett futólagos megjegyzéséből tudjuk, s ez csak annyi, hogy Felix maga is járatos volt a festésben, s a görögön, meg a latinon kívül a káldeus és arab nyelvet is bírván, főfeladata abban állott, hogy a másolók szövegileírásának helyességére ügyeljen, életkorára nézve pedig annyit, hogy amikor Oláh őt Ulászló udvarában látta, az ő husz éves szemével nézve már idősnek tűnt fel, ami egykép lehetett 40, 60 vagy több esztendő! Arról Oláh egy árva szóval sem emlékezik meg, hogy mikor került Felix Mátyás udvarába, s így a Korvina-kutatók egy részének az az állítása, hogy Felix 1480-ban lett a műhely vagy pláne a könyvtár vezetője /-utóbbiról Oláhnál szó sincs! - /, a XVII.századi Vossius /De historicis latinis libri 3,1627!/ egészen önkényes föltevése, s az is marad, ha még annyi késői történész írja is ki egymásból! Két XIX.századi horvát tudós, Kukuljević és Matković /v.8. Margalics Ede: Horvát történeti repertórium. Bp. 1900. I:510/11.1./ s az ő nyomukon ujabban a Florio Banfi álnéven irogató Holik Flóris /Századok 1938:390.1. és - nagyképu bőbeszédűséggel - Archivio Storico per la Dalmazia. Róma. 1937/8, XXIV:362/84.1./. Felixünket azzal a Felix Petantiusszal próbálták azonosítani, aki a XVI.század legelején tűnt fel, mint II.Ulászló diplomatája, s Cuspinianus szerint, - aki őt raguzainak s Ulászló idejében a budai könyvtár vezetőjének nevezi, - 1522-ben már nem volt az élők sorában. Petantius ugyan nem tudott sem káldeusul, sem arabul, de tudott törökül, sohasem is dicsekedett azzal, hogy ő lett volna a Korvina vezetője, pedig még az üres címetek sem vetette meg, s állandóan mint cancellarius Segniae szerepelt

/ - neve egyetlen zengő okmányon sem fordul elő - /, - de a-
 kárcsak a mi Felixünk, raguzai származása volt s ennyi bi-
 zonyos túlélénk fantáziájú kutatóknak, úgy látszik, elég.
 Hogy a pusztá névazonosság milyen gyöngye alap a személyek
 azonosítására, azt kár hosszadalmasan bizonyítanunk. Telje-
 sen elegendőnek véljük, ha utalunk Hess András "Ladislaus
 praepositus ecclesiae Budensis"-ére /László budai prépost/,
 akit sokáig Geréb Lászlóval azonosítottak, mignem kiderült,
 hogy - Karai László! Nem tudom, megvannak-e Raguzá anya-
 könyvei a XV.század második feléből, de annyit vaktában is
 megkockáztathatunk, hogy egész sereg Felixre akadnánk bennük.
 Az minden esetre föltűnő, hogy olyan kiváló emberismerő, mint
 Mátyás király, parlagon hevertette volna műhelyvezetője dip-
 lomata képességeit, s egyetlen egyszer sem bízott rá olyan
 feladatot, mint Petantiusra II.Ulászló. Arról sincs semminő
 egykoru adat, hogy Petantius - mielőtt Ulászló szolgálatába
 lépett - Beatrix özvegy királyné kancellárja lett volna.
 Holik magáévá teszi a horvát tudósok ez állítását, noha
 Istvánffy Miklósnak az az írása, melyre hivatkoznak, máig
 sem került elő, s így az sem volt megállapítható, hogy ez az
 eseményektől távol eső historikus honnan vette ezt az adatot.
 Lélektani szempontból szinte kizártnak tartom, hogy Ulászló
 az általa rutul rászédett királyné meghitt emberét tegye
 meg a maga bizalmasává, s küldje el leánynézőbe Franciaor-
 szágba! Ha megmaradunk a pusztá realitásoknál, s nem kalan-
 dozunk el regényírók módjára a föltevések színes birodalmá-
 ba, úgy elmondhatjuk Hoffmann Edith-tel /Mátyás király könyv-
 tára. Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II:266/7.1./,
 hogy Oláh részletes tudósítása dacára "mégsem tudunk semmit
 Ragusanusról. Nem tudjuk, tisztán tudósi és munkavezetői sze-
 repe volt-e, vagy festői munkát is végzett, Raguzából mikor
 jött el, és milyen minőségben, ... Tudósi képességeiről...
 épp oly keveset tudunk, mint művészi munkáiról".

Hogy név szerint Mátyás egyetlen másolóját sem ismerjük,
 annak legfőbb oka, hogy a nagy király számadáskönyvei nem

maradtak az utókorra. E tekintetben szerencsésebb utóda, II. Ulászló számadáskönyvei kettő emlékét is megőrizték. Az egyik az a János nevű másoló, aki 1494/5 táján Bonfini Rerum Ungaricarum Decades c.terjedelmes művének letisztázásán dolgozott, s megbízható és csinos munkájáért /"fideles elegantesque labores"/ magyar nemességet is kapott. A másoló, akit némelyek a madocscsi apáttal, a királyi könyvek "miniator"-ával, azaz az akkori nyelvhasználat szerint /v.8. 4.fejezettel/ rubrikátorával, korrektorával azonosítanak, Bonfini iránti tiszteletből ennek jelmondatát: "soli Deo gloria" /"Egyedül Istennek dicsőség"/ választotta cimere devizájaként. Műve, mellyel ezt a magyar könyv történetében páratlan kitüntetést szerezte, sajnos, elveszett. Nem lehetetlen azonban, hogy a Bonfini történeti munkájából az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött négy töredék, melyek közül kettő Nürnbergből, kettő pedig Szegedről került oda egy-egy régi kötésből kiáztatva, ennek a díszpéldánynak a maradványai. Legalább Jakubovich Emilnek, a kiváló paleografusnak az a véleménye. Mindkét töredék "azonos kézzel van gondos, XV. század végére valló humanista írással, azonos interpunkcióval és caput-jelekkel, egyező tükörnagyságú és sorszámú hártylevélre írva s így"- ugymond - "csak a nagy humanista személyes felügyelete alatt, János scriptor által tisztázott... első eredeti másolati példánynak két csodálatos módon ismét összekerült darabja lehet". /M.Kvsszle, 1925:19/27. 1.Jakubovich Emil: Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke. Hasonmással. V.8. még ua.: Bonfini-kódextöredék a M.N. Múzeumban. Uo. 1919:111/17.1./ Vajjon nem ezek a Decades-ek voltak azok a "libri regii", amelyek rubrikálásáért 1495 első felében a madocscsi apátnak 60 s.-t utaltak ki a tolnamegyei koronajavakból? /A vonatkozó szöveget kiadta Joh.Chr.v. Engel: Gesch.d.ung.Reiches u.seiner Nebenländer.Halle.1797. I:152.1./ Ulászló ugyanez idő tájt a királyi táborban /"castrum Domini Regis"/ egy Pál nevű másolót is foglalkoztatótt, aki egy Gradualé-n dolgozott, s 1495 májusában 2 frt. díjazásban részesült. /Fógel József: II.Ulászló udvartartása. Bp. 1913.102.1./

3. A könyvnyomtatás feltalálása és magyarországi szerepe a mohácsi vészig

A könyv történetében új korszakot nyit a XV. század közepe táján kialakult találmány: a k ö n y v n y o m t a t á s vagy - mint eleinte néha nevezték - a mesterséges írás művészete. Ez az új művészet csakhamar korszakos jelentőségűvé vált azáltal, hogy eladdig nem is sejtett lehetőségeket nyitott meg az írott szó terjesztése számára.

Az új találmány lényege a kéziratnak domboru, mozgó betűkből egységes tömbben való kiszedése, és az így nyert, képpel befestékezett szedésfelület nyomás útján való sokszorosítása. A találmány e két eleme közül az utóbbi, a sokszorosítás nyomás útján való fogantatása már régi szerzeménye volt az emberi művelődésnek. A nyomás technikája a könyvnyomtatás feltalálását megelőzően már Nyugateurópában is több százados multra tekinthetett vissza. Eleinte mintázott szöveket állítottak ilyen módon elő. A XIV. század vége felé a játékkártyák fadúcokra vésett körvonalait sokszorosították nyomás útján, s csakhamar a szentképeket is ezzel az eljárással gyártották. Az első évszámmal ellátott, kétségtelenül hiteles fametszet 1423-ban készült Németországban, és Sz. Kristófit ábrázolja. Később főleg Németországban és Hollandiában egész képsorozatokot állítottak elő ezzel a technikával. A képeket rövid magyarázó jegyzetekkel kísérték, s könyv alakban egyesítve hozták forgalomba. A magyarázó szöveget eleinte kézírással pótolták, utóbb pedig a képpel együtt kifaragták a fatáblákon. Éppen ezért sokan ezeket a faragott szövegű képeskönyveket, az un. d u c k ö n y v e k - et / - németül Block-Bücher - / tartják a mozgó betűkkel nyomtatott könyvek közvetlen megelőzőinek. Minthogy azonban a legrégibb ránk maradt datált duckönyvek sem régiebbek 1470-nél, amikor a könyvnyomtatás már javában virágzott, a szak-

emberek egy része inkább a stereotípiá, mintsem a tipográfia előfutárainak tekinti őket.

Ha tétettek is kísérletek arra, ami elvégre nincs zárva, hogy a sokszorosítandó szöveg egy-egy lapját a fametszetekhez hasonlóan ducokra messék, ezt az eljárást mint nehézkese és költségeset csaknamar abbahagyták. A szöveg előállításának problémáját más, könnyebb és olcsóbb módon kellett megoldani. A minta ehhez sem hiányzott. A könyvkötők már a XV. század elején használtak fémből vésett egyes betűket, melyekkel rövidebb felírásokat préseltek a könyvek be-kötési tábláját borító bőrbe. Ha tehát sikerül kellő számban ilyen vésett betűket készíteni, s azokból lenyomatok előállítására alkalmas tömböket alakítani, úgy a probléma meg van oldva. De a mozgó betűk egysíku tömbbé való összeállításához mulhatatlanul szükséges volt, hogy az azonos méretekben készülő egyes betűk egyforma magas és oldalain simára csiszolt szárral, testtel birjanak. Ezt vésett betűkkel elérni ép oly fáradságos, mint költséges lett volna. A probléma megoldása csakis az egyenlő nagyságu és magasságu betűk kiöntése útján volt lehetséges. Ezt valósította meg a b e t ű ö n t ő k é s z ű l é k , mely ilyen formán a könyvnyomtatás találmányának a lényege.

Az a bizonytalanság és homály, ami az új kor ezen egyik legjelentősebb találmányának kialakulását kezdettől fogva környezte, nem teszi lehetővé, hogy a találmány egyes fázisait minden kétséget kizáró módon tisztázhassuk, s a feltalálók szerepét eldönthessük. Nem lehetetlen, hogy a problémával egyidőben vagy közel egyidőben, egymástól függetlenül vagy egymás eredményeit értékesítve, t ö b b e n i s k i - s é r l e t e z t e k . Igy 1890-ben napfényre került egykoru följegyzésekből kiderül, hogy 1444-46 között valami Procopius Waldfogel de Braganciis /vagy de Bragensis/ auri-faber dioecesis Praguensis /vagy de civitate Praguensi/ Avignonban érintkezésbe lépett különböző egyénnel, hogy őket bizonyos összeg lefizetése ellenében megtanítsa "a

mesterséges írás művészetére" /ars scribendi artificialiter/ a birtokában lévő két, acélból készült ábécé s két, vasból és cinkből öntött 48 betűből álló sorozat segítségével. Jean le Robert de St. Aubert chambéryi apát pedig naplójában főljegyezte, hogy 1445-ben és 1451-ben Brüggeben, illetve Valenciennesben egy-egy Doctrinalé-t vásárolt, melyekről azt állítja, hogy "gette en molle" /szó szerint "formába öntve"/ készültek, s amelyekben sokan annak az "első előkép"-nek /die erste vurbildung/ okmányyszerű alátámasztását látják, melyet az 1494-ben megjelent Cronica van der hilligen Stat Coellen ismeretlen szerzője mint a mainzi eredetű könyvnyomtatás holland előfutárát említ. Hogy miben állott ez a hollandi előkép, s hogy mi értendő a formába öntött példányokon, azt a legkülönbözőbb föltevésekkel próbálták megmagyarázni. Az egyik föltevés szerint a hollandi előkép szövegét szárnélküli fémbetűkből úgy állították volna elő, hogy a betűket a szöveg sorrendjében egymás mellé rakva felragasztották egy szál deszkára vagy egy darab kéregpapirosra. Egy másik nem kevésbé szellemes föltevés pedig a "formába öntött" kifejezést úgy értelmezi, hogy a fából kivésott betűket vaskeretbe öntött s jól ledöngönyözött homokba préselték, s az így nyert lenyomatról fémöntvényt készítettek, melyet a mai cinkográfiai klisék módjára faducra szögeltek. Arról, hogy ki volt a hollandi előkép megteremtője, az egykoru vagy közel egykoru források mélyen hallgatnak. A legrégebbi adat, mely a könyvnyomtatás feltalálását Laurens Janszoon Coster haarlemmi polgárnak tulajdonítja, 1559 tájáról való. A fennmaradt hiteles okmányok szerint 1476 és 1483 között valóban élt Haarlemben egy ilyen nevű gyertyaöntő és korcsmáros, de hogy könyvnyomtatással is foglalkozott volna, arról a főljegyzések egy árva szót sem szólnak.

A kölni Chronica ismeretlen szerzője a könyvnyomtatás végleges kialakulását Mainzba helyezi, idejét 1450-re teszi, s G u t e n b e r g J á n o s nevéhez fűzi. Az az állítás, hogy a találmány bölcsője "a híres német nemzet bőkezű Mainz

városá"-ban ringott, először a középkor egyik legnépszerűbb lexikona, a Catholicon 1460.évi, magát meg nem nevező nyomtatójának zárósoraiban bukkan föl. Majd Guillaume Fichet párisi egyetemi tanár 1470-ben kinyomatott latin nyelvű levelében a Sorbonne Bázeltől betelepített könyvnyomtató legényeire hivatkozva a feltaláló nevével is szolgál, lelkes szavakkal dicsőítván "azt a bizonyos Jánost, aki Gutenbergnek mondatik" /"Johannem quendam fuisse, cui cognomen bonemontano"/.

Évszázados levéltári kutatások több olyan okmányt hoztak felszínre, melyek hitelességéhez kétség nem fér, s melyek némelyikéből egész bizonyossággal kiderül Gutenberg kezdeményező szerepe a könyvnyomtatás terén. A mainzi származása Gutenberg 1400 körül születhetett mint Friele Gensfleisch zur Laden és Elsgen Wyrich harmadszülött gyermeke. Az 1430 évi Mainz városi összeírásban mint távollévő szerepel. Lehet, hogy már ekkor Strassburgban volt, de okmányszerű adatokkal itteni tartózkodása csak az 1434-44.terjedő évekre mutatható ki. Foglalkozásáról ez okmányok csupán annyit árulnak el, hogy 1444-ben a strassburgi aranyművesek céhében szerepelt s hogy 1437-ben vagy 1438-ban többekkel társult, hogy az 1444-ben megtartandó aacheni nagy bucsura tükröket készítsen. A tükrökészítésen kívül más problémák is foglalkoztatták, amint ez kitűnik szerződő társainak tett amaz ígéretéből, hogy minden művészetével és jövő találmányával is meg fogja őket ismertetni. Művészete lényegét a szerződés szűkös szavai nem fűdik föl, de valószínű, hogy annak a sajtóban fekvő "négy darab"-nak is szerepe volt benne, melyet egyik üzlettársa, Dritzehn András halála után szét kívánt szedetni. Gutenberg, hazatérve Mainzbe, bizonyára tovább folytatta kísérleteit, melyeknek első, részben talán még a strassburgi időre eső termékei egy Sybilláskönyvtöredék, többféle Donatus- és naptár-fragmentum s az 1454. és 1455. évi mainzi bucsulevelek. Föltéve persze, hogy mindezek a nyomtatványok csakugyan az ő sajtójából kerültek ki,

s nem más, részben esetleg németalföldi kísérletezők termékei.

Az elért eredményeken fölbuzdulva, Gutenberg nagyobb szabásu vállalkozásba is belefogott, s e célra 1450-ben és 1452-ben 800-800 frt-ot kölcsönzött Johann Fust mainzi aranyművestől, akivel rízetési kötelezettségének elmulasztása következtében pörbe keveredett. Ez a vállalkozás valószínűleg a 42 s o r o s B i b l i a volt, amelynek párisi példányába Heinrich Cremer, a mainzi székesegyház vikáriusa 1456 augusztusában bejegyezte, hogy rubrikálásával és bekötésével szerencsésen elkészült. Némelyek szerint a könyvnyomtatásnak ezt a remekét, melyet hat sajton s valószínűleg 180 példányban állítottak elő, nem készíthette az örökös anyagi zavarokkal küszködő Gutenberg, hanem hitelezője Fust, aki evégből Gutenberg egyik tehetséges tanítványával, Peter Schöfferral társult. Egy másik Gutenbergnek tulajdonított nagyszabásu kiadvány, a 36 soros Biblia, melynek típusai később Albrecht Pfister, az első bambergi könyvnyomtató tulajdonában voltak, némelyek szerint szintén nem Gutenberg munkája. Lehet, hogy Pfister készítette 1459 és 1461 között, még pedig talán már Bambergben. Annyi bizonyos, hogy a két Biblia szedéstechnikája annyira különbözik, miszerint bajos őket egyazon műhely termékeinek tekinteni. Az is nyílt kérdés, vajjon a Gutenbergnek tulajdonított harmadik fóliáns, a már említett Catholicon, mely a kolofon tanúsága szerint 1460-ban készült Mainzban, csakugyan az ő alkotása-e.

A legrégebbi nyomtatványok előállítóit körülvevő h o m á l y a feltaláló vagy feltalálók és az első tanítványok t i t k o l ó z á s á b a n leli magyarázatát. A két Biblia-kiadás egyikének nincs kolofonja, mely a kéziratok módjára fölfedné az előállítás helyét és idejét, valamint az előállító kilétét. Ennek a körülménynek Haebler föltevése szerint valószínűleg az az oka, hogy az első könyvnyomtatók készítményeiket kéziratoknak kívánták feltüntetni, amelyeket nagyobb számban egy és ugyanazon keltezés és másoló neve alatt

természetesen nem lett volna tanácsos forgalomba hozni. A B⁴² / - így szokták a 42 soros Bibliát jelölni - / változatos és művészi tökéletességű típusai valóban alkalmasak arra, hogy kalligráfiai remekműnek beillő, művésziesen irt s. éppen ezért drágán értékesíthető kézirat benyomását keltsék. Az illuziót még fokozta, hogy a címfelírások és kezdőbetűk számára a könyvnyomtatók megfelelő üres teret hagytak, kitöltésüket a rubrikátorokra és a miniátorokra bízva. A B⁴² párisi példányáért, az un. Mazarin-Bibliáért 1500-ban száz frt-ot adtak, ami arra vall, hogy a vásárló még ekkor is fényesen miniatúrált kéziratnak vélte szerzeményét.

De az sincs kizárva, hogy a feltalálók titkolózása - mint Bogeng véli - az ipari szabadság és a szabadalmi jog teljes hiányával kapcsolatos. A XV. századi feltaláló tisztában volt azzal, hogy találmánya, mielőtt megszűnt titoknak lenni, bárki szabad prédájává válik; ezen felül még attól is tartania kellett, hogy a céhek részéről kemény üldöztesben részesül.

Az első nyomtatvány, amelynek kolofonjában a könyvnyomtatók neve is szerepel, Fust és Schöffer 1457-iki Psalteriuma, melyben még az is nevezetes, hogy a rubrikák vörös, a kezdőbetűk pedig kék és vörös színben nyomattak.

A l e g e l s ő k ö n y v n y o m t a t ó k igen csekély betűkészlettel rendelkeztek, s kezdetben laponkint, a 70-es évek óta pedig egy-egy levélpár egyik felületére eső két-két laponkint szedték ki a szöveget s rakták sajtóba a szedést. Maga a borpréshez hasonló faszajtó csuklóban mozgó fedéllel volt ellátva, melynek belső oldalára ráfeszítették a megnedvesített papír- vagy pergamenívet, s azután rászorították a befestékezett szedésre. Az íveket a fedélből kiálló szögök tartották, melyek a papirosra lyukakat /punctura/ ütöttek. E lyukak egyúttal lehetővé tették, hogy az ívet visszajával teljesen ugyanabban a helyzetben erősítsék a sajtó födelére. Ezzel elérték azt, hogy a közben kicserélt szedés lenyomata sorról-sorra pontosan fűdjön az előlapra kinyo-

matott szöveget.

Az első könyvnyomtatók betűiket a csucsíves könyvirás mintájára vették, de már 1464-ben Strassburgban antikva, vagyis a humanista könyvirás kerek típusait utánzó betűket is állítottak elő. A különböző nyelvű nemzeteknél kezdetben mindkét betűrajta egyaránt elterjedt, de később hol a csucsíves /fraktura/, hol meg a kerekded /antikva/ típus került tulsulyba, majd aratott végleges diadalt. A folyóírást utánzó dőlt betűket /kurziva/ 1501-ben metszette először Francesco da Bologna a velencei Aldus-cégnek, még pedig állítólag Petrarca kézírása nyomán. Eredete következtében olasz betűnek /italicus/ is nevezik.

A k ö n y v n y o m t a t á s e l t e r j e d é s e .
A könyvnyomtatás, bár eleinte kódex-szurrogatumnak indult, csakhamar beállott a tömegfogyasztás szolgálatába, s ezzel elfoglalta a neki természetszerűen kijáró szerepkört. Az új találmány a század hatvanas éveiben indult világhódító útjára. Mindenekelőtt a német városokban terjedt el, de csakhamar más országokban is meghonosult. Olaszországban 1464-ben, Franciaországban 1470-ben, Hollandiában 1473-ban állították fel az első könyvsajtót, míg Spanyolországban 1474-ben, Angliában 1476-ban vert gyökeret a "mesterséges írás" korszakos művészete.

A századfordulóig megjelent sajtótermékek, az ún. ó s n y o m t a t v á n y o k , incunabula számát Schneider az 1925-ben megindult Gesamtkatalog der Wiegendrucke / Az ósnyomtatványok általános katalógusa / című ölvételei alapján mintegy 30.000-re, Fitz József pedig ugyancsak a GW-re hivatkozva több mint 40.000-re becsüli; utóbbi egy-egy kiadvány példányszámát átlag 500-ra téve / ami szerintünk föllötte optimista számítás, mert hiszen manapság sem ritka a 100-150-es példányszám, a bibliográfiai egyedeknek számító különlenyomatok sorában pedig a 20-25-ös példányszám is gyakori / a századfordulóig Európában megjelent könyvek példányszámát körülbelül husz millióra teszi. /Mátyás ki-

rály Emlékkönyv. Bp. 1940. II:311.1./

H a z á n k b a n - a nyugati kulturnépek javarészt megelőzve - úgy látszik 1472 vége felé keletkezett az **e l - s ő n y o m d a**. Vezetője valami **H e s s A n d r á s** volt. Mind a vállalat vezetőjéről, mind megalakulásáról igen kevés bizonyosat tudunk, csupán annyit, amennyit Hess a *Chronica Hungarorum* "László budai prépost, apostoli prototárius és a legfelségesebb Mátyás király alkancellárja"-hoz intézett ajánló soraiban maga elárult. Ezek szerint Hess Latiumban időzván, ott megismerkedett a könyvnyomtatás mesterségével és elhatározta, hogy azt embertársai javára maga is elsajátítja. **B u d á r a** László prépost hívására jött, ott sokáig tétlenségre volt kárhoztatva, mignem elhatározta, hogy kinyomtatja a Magyarok krónikáját abban a reményben, hogy ez fogja leginkább érdekelni a magyarokat. Minthogy vállalkozását pártfogója segítsége nélkül sem megkezdeni, sem befejezni nem tudta volna, e művecskéjét /"hoc munusculum meum"/ neki ajánlotta, ígérve, hogy ha a jövőben valami nagyobb fog kinyomtatni, azt is neki fogja felajánlani.

László prépostot sokáig Geréb Lászlóval, a későbbi erdélyi püspökkel, majd kalocsai érsekkel azonosították / így még a Révai nagy lexikona VIII.kötete is s.v. Geréb, de az 1914-ben megjelent X.kötet s.v. Hess már az újabb s egyedül helyes nézetet vallja /. Latiumot Olaszországnak értelmezve, úgy vélték, hogy Hess a hazánkhoz legközelebb eső olasz nyomdai emporiumból, Velencéből került Budára. / V.ö. Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. Bp. 1896. 145.1. / Röviddel a millenáris magyar történelem vonatkozó kötetének megjelenése után Fraknói vatikáni oklevelek alapján rájött, hogy Hess László prépostja nem Geréb, hanem Karai László volt, aki 1470 elején nyerte el az alkancellári méltóságot, s még ez év őszén mint Mátyás követe a pápai udvarba ment, 1470 november elején érkezett Rómába. A következő év januárjának vége felé visszatért hazájába, s utközben pár napot Velencében töltött. Március elején már ismét a király olda-

lán látjuk.

Karai olaszországi útján akár Rómában, akár Velencében ismerkedhetett meg a könyynyomtatással. Valószínűbb azonban, hogy Rómában, ahol hosszabb időt töltött. Az örök városban ez időtájt Fitz szerint / Hess András, a budai ősnymodász. Bp. 1932. / 10-15 nyomda működött, valamennyi egyházi támogatással. Karainak tehát bőséges alkalmá nyílt, hogy ezzel az újdonság varázsával környezett látványossággal megismerkedhessék. Fraknói véleménye szerint választása a Massimopalotában működő Sweynheym és Pannartz-féle nyomdára esett. Itt természetszerűen fölébredt lelkében az óhaj, hogy a tudományos művelődés ezen jelentékeny segédeszközét hazája se nélkülözze tovább. A nyomda német munkásainak egyikét, Hess Andrást rábirta, hogy Magyarországon telepedjék meg, és állítson föl nyomdát. A költségek fedezését magára vállalta. /V.ö. Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója hazánkban. Bp. 1908./

Fitz Fraknói okoskodását lényegében magáévá teszi, de a látogatást a Sz.Özséb-kolostorban Caraffa bibornok pártfogása mellett működő Lauer-féle nyomdába helyezi. Föltevést egy valóban nyomós érveléssel indokolja: a Chronica Hungarorum "kisbetűi legnagyobbbrészt azonosak Lauer kisbetűivel, nagybetűi pedig részben azonosak Lauer nagybetűivel, részben pedig azok némileg javított kiadásai". Véleményét még azzal is alátámasztja, hogy ennek a nyomdának volt a korrektora az a Pomponius Laetus, aki egyébként Karai elutazása után három hónappal megjelent Silius Italicus-kiadását Mátyás királynak is megküldötte. Fitz még azt is föltételezi, hogy ez a Silius Italicus egyenesen Karai részére készült próbanyomat volt, amelynek típusai a Sweynheym és Pannartz nyomda betűinek kevéssé szerencsés utánzatai, s amelyeket Karai éppen ezért nem fogadott el. Bármennyire szokásban volt is abban az időben, hogy a fejedelmek vagy városok, amikor egy-egy nyomdász meghívása szóba került, attól tudását bizonyító próbanyomatot kérjenek, ezt a véleményt nem irom alá.

Nem pedig azért, mivel Hess olyan szerződéses jellegű meghívásában, aminőre Fitz Hesseről írt monográfiájában hoz fel analógiákat, nem hiszek. Nem hiszek azért, mert ha Karai ily körülmények között még a típusok minőségére is kiterjedő gondossággal készítette volna elő Hess budai megtelepedését, azt csak határozott céllal, előre megállapított programmal tehetné volna, ennek pedig semmi nyoma. Sőt egyenesen ellene mond Hess saját kijelentése, aki ajánló soraiban azon panaszkodik, hogy Budára érve, ott nem kis ideig tétlenül szenvedt /"essem non parum ociosus"/, s végül is kénytelen volt a maga szakállára valami kelendőnek ígérkező munka kinyomtatásának kockázatát vállalni. Az is furcsa, hogy Hess - ismét saját szavait idézzük - több napon át töprengett azon, kinek ajánlja budai műhelye első zsenijét, ha ez a műhely csakugyan Karai legszemélyesebb elhatározásából keletkezett.

Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha fölteszük, hogy Karai a római nyomda megszemlélése közben, a hirtelen elragadtatás impulzusának engedve, úgy általánosságban említette meg, mily szívesen látná a műhelyt Budán. Amikor aztán a Lauer-féle nyomda 1472. februárjában megszűnt, illetve Lauer Pfluggal társult és személyzetét szélnek eresztette, nyomtatólegényének könnyen eszébe juthattak a magyar főpap hívogató szavai, s Hess a végkielégítésül kapott betűkészlettel, mely Fitz megállapítása szerint 21 nagybetű, 25 kisbetű, 4 ligatura, 26 abbreviatura és 4 írásjel öntéséhez szükséges, matricából állott, egy szép napon beállított Karai budai portájára. Ez 1472. március végén vagy április elején lehetett, föltevé, hogy Hess egyenest jött Rómából Budára, s nem állt meg közben-közben egy kis kisegítő munkára. Karai nem hagyta cserben a benne bizakodót, bár alapjában nem tudott mit kezdeni vele. Mint Fraknói és az ő nyomán Fitz fölteszi, valószínűleg a budai prépostság valamely épületében szállásolta el, s talán az ő és házanépe ellátását is magára vállalta; sőt, az sem lehetetlen, hogy a sajtó vagy sajtók és az öntőműszer előállításához szükséges költségek fe-

dezéséről is gondoskodott, akár készpénz-hozzájárulással, akár a szükséges nyersanyag és a prépostság mesterembereinek rendelkezésre bocsátásával. Az sem lehetetlen, hogy a költésekhez más magyar főpapok és főurak is hozzájárultak valamivel, mert csak így érthető Hess ingadozása az ajánlás dolgában.

Fitz megállapította, hogy a Chronica három szedésrészletben készült, s ebből arra a következtetésre jut, hogy Hessnek legalább is három sajtóval kellett dolgoznia. Mint-hogy azonban az első szedésrészlet a második 80 lapjával szemben csupán 22, s a harmadik 31 lapra terjed, nézetünk szerint a munkát két sajtóval is könnyen győzhette. Voltak-e segítő társai s ha igen, mennyien és honnan jöttek, oly kérdések, melyekre csak föltevésekkel felelhetünk. Fitz három sajtó beállítását föltelevezve, 1932-ben megjelent monográfiájában a nyomda személyzetét 15 főre becsüli, akik között négy szedő és hat nyomtatólegény lett volna. Ugyanő 1940-ben a Mátyás király Emlékkönyv-ben, bár a három sajtó föltevéséhez tovább is ragaszkodik, már jóval szerényebb személyzettel is megelégszik: 3-3 szedővel és könyvnyomtatóval, akikhez még "valószínűleg" egy festékező és "esetleg" egy inas járult. Ha azonban beérjük két sajtóval, s Hess magát is odaállítjuk akár a szedőszekrény, akár a sajtó elé, még ez a szám is csökkenthető. Fitz, bár maga sem tartja lehetetlennek, hogy Hess "már Rómából hozott magával egy-két embert", úgy véli, hogy "a személyzet tulnyomó részét azonban Budán fogadta fel s kiképeztetésükkel vesztítette el azt a... nem kevés időt, mely alatt, munka nélkül volt". Bizonyítékul azt hozza fel, hogy a sajtóhibákban éppen nem szegény kiadványban - Fraknói a Chronica sajtóhibáinak számát 66-ra teszi - "az idegenek számára olyan szokatlan" magyar hely- és személynevek "mindvégig az akkori hazai helyesírásnak megfelelően hibátlanul szedettek", s hogy "a szövegben sok olyan rövidítés van, mely gyakran fordul elő hazai oklevelekben, de szokatlan az a külföldiekben". Olyanforma okoskodás ez, mintha abból, hogy - teszem fel - a Franklin- vagy a Hornyásky-nyom-

dából kötettszámra kerültek ki vogul és osztják szövegek, azt akarnók következtetni, hogy ezekben az üzemekben vogul és osztják szedők dolgoztak! Nem is szólva arról, mennyire bajos elképzelni, hogy a derék Hess a legények kiképzésére fordított keserves időt "tétlenség"-nek minősítse. A magyar tulajdonnevek pontos kiszedésének s a hazánkban divó rövidítések alkalmazásának magyarázatát nem a szedőkben, hanem a korrektorkban kell keresnünk. Utóbbi bizonyára azonos azzal az ismeretlen személyiséggel, aki a Chronica szövegét Hess rendelkezésére bocsátotta. Ha ez a szöveg csakugyan a minoriták budai kolostorából került ki, úgy a korrektor is onnan került elő, sőt az sem lehetetlen, hogy maga a nyomda is ott volt föllállítva.

Mintha Fitz a nagy és tulnyomóan magyar személyzettel dolgozó budai nyomda fikciójához azért folyamodott volna, hogy ezzel alátámassza egy másik föltevését, mely szerint mindazok a magyarországi származású nyomdászok, akik a XV. század végén és a XVI. század elején külföldön akár önállóan, akár mint segédek feltűntek, Budán nyerték volna kiképeztesítésüket. Pozitív adataink erre nincsenek. Sokkal valószínűbb, hogy ezek a nyomtatólegények mint egészen más iparágak vándorló legényei kerültek külföldre, s ott sajátították el új mesterségüket, vagy pedig külföldön iskolázó félbemaradt diákok voltak, és semmi közük Hess kérészéletű vállalkozásához.

Hiszen Hess sajtójának az 1473 junius 5-én /- ez a kolofon kelte -/ vagy néhány nappal utóbb megjelent C h r o - n i c á - n kívül egyetlen kétségtelen terméke van, mely N a g y S z . B a z i l De legendis poetis / A pogány költők olvasása / c. értekezését és X e n o p h o n Apologia Socratis-ának / Szokratész apológiája / egy részletét tartalmazza, mindkettőt Leonardo Bruni Aretino latin fordításában. E kiadványának az a nevezetessége, hogy a kolofon nem az egész művecske, hanem az első értekezés utolsó lapjára / a 15. levél a lapjára / került, s hogy a nyomdász teljes neve helyett csupán annak kezdőbetűit / A.H. / tünteti fel.

Fitz ez elhelyezés különösségét azzal magyarázza, hogy a 40. lapon végződő második értekezés teljesen lefoglalta a szedés-tükröt, s így Hess az első értekezés végén kínálkozó üres teret volt kénytelen felhasználni. De vajjon nem képzelhető-e el, hogy Hess eredetileg csupán Sz.Bazil értekezését óhajtott kinyomtatni, s csak miután a második ív kinyomtatásához ternió helyett kvaternión fogott hozzá, utólag gondolt arra, hogy a különben üresen maradó lapokat, az ívet kvinternióvá kibővitve, egy másik kisebb értekezés kinyomtatására hasznosítsa? Az az általában ritka szokás, hogy a nyomdász teljes neve helyett csupán kezdőbetűit alkalmazza, Fitz szerint Rómából indult ki, s ismét egy bizonyíték amellet, hogy Hess az örök városban sajátította el mesterségét.

Minthogy a Hess-féle sajtónak ez a terméke évszám jelzése nélkül jelent meg, első leírója Michael Denis /a Michael Maittaire: Annales typographicae-jéhez - Nyomdai évkönyvek - 1789. kiadott Supplementum Annalium Michaelis Maittaire - /Maittaire Mihály évkönyveinek pótlékai/ Wien, c. művében/ s az ő nyomán Budik a nyomás kezdetlegességéből azt következtette, hogy ez a kis füzet előbb nyomtatott, mint a Chronica. Bár ennek a Chronica idézett ajánló sorai ellene mondanak, mégsem lehet ezt a véleményt a limine visszautasítani. Igen jól elképzelhető, hogy Hess Budára megérkezve, sebtiben valami apróságot sietett kinyomtatni, hogy ezzel magára vonja a budai udvar tudós köreinek figyelmét, s ezért esett választása olyan egyébként közkeletű szövegek kinyomtatására, melyek az udvarnál divó humanista izlésnek és új-platonikus irányzatnak megfeleltek. S csak amikor keservesen tapasztalta, hogy ezek a tudós körök nem váltották be a hozzájuk fűzött vérmes reményeket, s a megrendelők elmaradtak, fogott hozzá első üzleti vállalkozásához, mely már nem a szűk klikk, hanem a nemzet egyetemes érdeklődési körével számolt. Együttal figyelembe vehette a munkája primitív voltaival szemben elhangzott kifogásokat, s új öntőműszert készíttetett a már elhasznált régi helyett, ami megmagyarázná, miért nagyobbak a Chronica sorméretei, mint a Basiliuséi.

Ez egyuttal érthetővé tenné, miért nevezte a Chronicá-t sajátja első termékének. Hiszen ez a reklám-célokat szolgáló apróság - gondoljuk csak meg, hogy Hess az annál közel negyedfélszer terjedelmesebb, 69 nyomtatott levélből álló Chronicá-t is nagyszerényen "munusculum meum"-nak nevezi - a kissé nagyzóoló nyomdász szemében amolyan számba se vehető quantité négligeable lehetett. De ez a nyilatkozat egyszerű captatio benevolentiae, vagy - ha úgy tetszik - ravasz üzleti fogás is lehetett, s pusztán a magyarok nemzeti hiuságát akarta legyezgetni azzal a kijelentésével, hogy az ő történetüknek szentelte sajátja első termékét.

Hess két budai nyomtatványának példányszámáról, áráról, forgalomba hozatala módjáról, kelendőségéről semmiféle pozitív értesülésünk sincs. Csak annyi kétségtelen, hogy ma már m i n d k e t t ő n a g y r i t k a s á g . A Basilius-Xenophonból mindössze három, a Chronicá-ból pedig kilenc példányt tart nyilván a Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Első, XV.századi tulajdonosa egyiknek sem ismert.

Hess a Chronica ajánló sorait ezzel a reményteljes mondatokkal végzi: "Ha később netán nagyobb könyveket nyomtatok, ezeket szintén a Te dicső nevednek fogom ajánlani". De reménysege, sajnos, nem vált be. Pedig bibliográfusaink ugyan csak iparkodtak, hogy minél több nyomtatványt utaljanak a budai műhely termékei sorába. S o k n y o m t a t v á n y t n e k i t u l a j d o n i t a n a k . A sort Wessprémi István nyitja meg, aki 1774-ben azt hitte, hogy Hess még a század végén is Budán működött, és ő nyomtatta ki 1499-ben Paep János budai könyvtáros számára a pécsi Missalé-t. Tévedését már Wallaszky helyreigazította, ami nem volt nehéz, tekintve, hogy a Missale nyomtatási helyét, Velencét a kolofon kifejezetten említi. Röviddel utóbb, 1777-ben Michael Denis szóbeli közlésre hivatkozva azt állította, hogy Hess a magyar Chronica után kinyomtatta volna Manestorfer Mihály dr. bécsi orvos krónikáját is. Erről azonban kiderült, hogy itt a budai Chronica 1481-ben Bécsben készült kéziratos másola-

táról van szó, melynek készítője Menestorfer János, a művészetek doktora és a jogtudományok licentiátusa. Panzer 1793-ban esetleges budai nyomtatványnak vélte a Constitutiones incliti regni ungarie /Nemes Magyarország törvénykönyve/ azon hely, év és nyomdász nélküli kiadását, mely az ingolstadt-i egyetemi könyvtárból került Münchenbe; föltevését Hain is magáévá tette. De erről már Horváth István 1833-ban kimutatta, hogy az 1488-iki lipcsei kiadás utánnyomata, s így nem is készülhetett Budán. Borovszky Samu később krakkói nyomtatványnak tartotta, amit már én is kétségbe vontam, Fitz pedig Haebler típusrepertóriumára alapján megállapította róla, hogy Konrad Kachelofen adta ki 1491 s 1494 között Lipcsében. Jankovich Miklós Szent-Györgyi Gellért Sallustius-fordításához 1811-ben irt bevezetésében budai nyomtatványnak minősíti a páduai Brentius - Julius Caesar nyomán készült - Oratio-ját, melyet Hain Adam de Rotweil aquileai sajtójába utalt, s amely a GW szerint Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatványának bizonyult. Róbert Proctor 1900-ban budai nyomtatványnak vélte Galeotti Liber de homine-jének /Könyv az emberről/ h., é. és ny.n. kiadását, s ezt tartotta a munka editio princepsének. Vele szemben gr. Apponyi Sándor Brunet nyomán az 1472/76 közt nyomtatott jesii kiadást tartotta az elsőnek, amiben Fitz is egyetért vele. Utóbbi szerint ez az állítólagos budai kiadás 1475/76 körül jelent meg Bolognában. Végül 1932-ben Fitz egy - ugyancsak hely és nyomdász nélküli - kiadványt, Antonius Florentinus Confessionale-jának /Gyóntatókönyv/ 1477 évi kiadását utalja a budai műhelybe, amelyet a GW Mathias Moravus nápolyi mester munkájának tart. Sajnos, a Fitz felsorakoztatta érvek csupa be nem bizonyított föltevésen nyugszanak. A teljesség kedvéért megemlítjük végül azt a kiáltványt, melyet Mátyás királynak 1477-ben, amikor Frigyes császárnak hadat üzent, Bécs város közterein kifüggesztetnie sikerült, s amely talán Budán készült, ha csakugyan nyomtatványról van szó, mint azt Fraknói fölitélezi.

M i k o r és miért s z ú n t m e g legelső s hosszú időre egyetlen könyvnyomdánk, - mert hiszen az 1507/8. évi

zenggi sajtót alig minősíthetjük hazainak, - oly kérdés, melyre pozitív adatok híján csak feltevésekkel felelhetünk. Lehet, hogy elemi csapás semmisítette meg az üzemet, de az is lehetséges, hogy a mester meghalt, vagy hogy pártolás híján kénytelen volt odébb állni. Utóbbi esetben viaszasúlylyedt a socius-ok szokásos névtelenségébe. Az időpontot illetőleg nagy a valószínűsége annak, hogy a nyomda megszűnése kevéssel a Chronica megjelenése utánra, de okvetlenül 1475.vége előttre esik, s oly körülmények között ment végbe, melyek a fölszerelés egésze vagy legalább is legjelentékenyebb része pusztulását, vagy Budáról való eltávolítását vonták maguk után. Csakis így válik érthetővé az a különben szinte érthetetlen körülmény, hogy ha maga Mátyás király nem törődött is a nyomdával, azt 1475 utolsó napjaiban Budára érkező felesége, Beatrix sem karolta fel, noha "a nápolyi királyi család a nyomdászatnak nagy pártfogója volt, s éppen Beatrix atyja volt az, aki a nyomdászatot Nápolyban meghonosította". Az 1477.évi bécsi kiáltvány nem akadályozta ennek a föltevésnek, mert hiszen - ha valóban nyomtatványról van szó - Mátyás azt külföldön is előállíthatta, mint ahogy külföldön készült néhány évvel utóbb a Mátyás rendeletére ki nyomtatott esztergomi Missale és Breviarium is!

1480-ban, amikor a Magyarországnak szánt könyvtermelés újra megindult, a budai nyomda már régen megszűnt, s új vállalkozó nem akadt. Fiol Szvatopluk krakkói nyomdász ugyan, aki huszita üzelmeiért börtönbe került, kiszabadulása után Lőcsén telepedett le, s itt is halt meg 1525-ben; de annak semmi nyoma, hogy mesterségét Lőcsén is gyakorolta volna. A kiadók tehát i d e g e n b e n k é s z ü l t s a j t ó - t e r m é k e k -kel fődztek a hazai szükségletet.

Igy az első magyarországi misekönyv, a Missale ad usum dominorum ultramontanorum /A hegyekentuli urak használatára való misekönyv, RMK. III:2./ 1480.augusztus 27-én V e r o - n á b a n hagyta el a sajtót. Kolofonja nem említi meg nyomtatója nevét, de kétségtelen, hogy Petrus Maufer roueni szár-

mazásu vándornyomdász alkotása, mivel ezeket a típusokat 1480-ban kizárólag ő használta Veronában. Még ugyanebben az esztendőben, 1480.november 12-én nyomtatta ki V e l e n - c é b e n Joannes Cassis regensburgi könyvkereskedő költsé-
 gére az ágostai származásu Erhardus Ratdolt az első eszter-
 gomi Breviarium-ot /RMK. III:1./, még pedig az Incipit ta-
 nusága szerint Mátyás király 1479.é. rendeletéből kifolyó-
 lag. / V.ö. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Bp. 1938. 7.1.
 3.jegyz./ A Breviarium-ot 1484-ben Thurony Mihály milkói
 püspök és esztergomi érseki vikárius rendeletéből újra ki-
 nyomtatták. Mihály püspök a Breviárium-ot, - miként ezt a
 szöveget megelőző 8. számozatlan levél hátlapján közölt
 epistolájából tudjuk, - Mátyás király parancsára adta át ki-
 nyomtatás végett kircheimi F e g e r T h e o b a l d
 b u d a i polgár k ö n y v á r u s - nak. Ugyanakkor - s
 valószínűleg ugyancsak a király rendeletéből - az esztergo-
 mi Missale új kiadásával is megbizta. Feger mindkét munkát
 N ü r n b e r g b e n nyomatta ki, a Missalé-t /RMK.III:7./
 Antonius Kobergernél, aki 1484.augusztus 31-én készült el
 vele, a Breviárium-ot /RMK. II:9. és GW, 5469/ pedig, - hogy
 a torlódást elkerülje, - a sulzbachi származásu Georgius
 Stuchs-szal, aki e nyomtatványon sem magát, sem a nyomtatás
 helyét nem nevezte meg. Stuchs munkájával Feger annyira meg-
 volt elégedve, hogy az esztergomi Missale nyolcadrétű kiadá-
 sát /RMK. III:44./ is nála nyomtatta. Utóbbi, az un.brevia-
 rium-típussal szedve, 1498.augusztus 25-én került ki a saj-
 tóból, s - mint Hubay véli - valószínűleg az ide-oda miséz-
 ni járó papok számára készült. Feger egyébként a Missalé-t
 a szokásos ivrét alakban 1491-ben is kinyomatta /RMK,III:24./,
 de ezuttal B r ü n n b e n Conradus Stahel és Matheus
 Preinlin társascégnél, akik november 21-ről keltezett kolo-
 fonjukban "impressores veneti"-nek vallják magukat. A Velen-
 cében 1484.szeptember 28-án sajtó alól kikerült olmtüzi
 Breviarium-ot /GW. 5469./ tényleg egy Conradus Stahel de Pia-
 uberen nyomtatta Andreas Corvus de Corona /Brassó/ és Marti-
 nus Burccensis /Barcasági/ de Czeidino /Feketehalom/ társa-

ságában, s valószínű, hogy Stahelt éppen e munka alapján hivta meg Filipecz János váradi püspök, akit az olmczi káptalan Mátyás király óhajtatására 1484 elején választott meg püspökévé, s aki a brünni nyomdát a XV. század nyolcvanas éveinek második felében megalapította. Ez az 1491. évi Missale egyébiránt a brünni nyomda egyetlen olyan terméke, amelyen a nyomdászok megnevezik magukat. Hogy Stahel a nyomda keletkezése óta vagy legalábbis Thuróczi János Chronica Hungarorum-a kinyomatása idején / 1488 / már Brünmben dolgozott, azt véleményem szerint éppen Feger e megrendelése bizonyítja. Feger ugyanis Thuróczi művét, mely 1488. március 20-án hagyta el a brünni sajtót /RMK, III:16./, legott utánnyomatta A u g s b u r g b a n régi nyomdásznál, Ratdoltnál; s tette ezt olyan boszorkányos gyorsasággal, hogy az utánnyomás /RMK, III:15./ nem egészen harmadfél hónap multával, 1488. június 3-án már elkészült. Ezt a látszólagos rekordteljesítményt - gondoljuk meg, hogy Fegernek nemcsak a könyv kiszedetéséről és kinyomtatásáról, hanem a minden csala fin-tasága dacára is tekintélyes számu illusztrációk elkészítetéséről is gondoskodnia kellett - csak ugy érhet-e el, ha a brünni kiadás szövegét valamelyik szedővel összejátszva, még nyomás közben, részletekben kézhez kapta. Ilyen eljárás éppen nem példátlan a könyvnyomtatás történetében, s Feger elég élelmes volt ahhoz, hogy az üzlet érdekében minden kínálkozó alkalmat megragadjon. Hiszen még attól sem riadt vissza, hogy a mű néhány olyan részletét, mely a német fülnek nem volt kedves, a példányok egy részéből kihagyja, nehogy terjesztése a római szent birodalom területén megakadjon! Ez persze nem akadályozta meg abban, hogy kiadását Mátyás királynak ne ajánlja, s a valószínűleg neki és Beatrixnek szánt példányokat, melyek ma a Széchényi Könyvtár cimeliumai, arany nyomásu ajánlásokkal ellátva hártýára ne nyomassa ki. Amikor aztán Stahelék Filipecz püspök halála következtében anyagi nehézségekbe jutottak, a nekik lekötölezett Fegerhez fordultak, aki a mindig kelendő Missale kinyomtatásával igyekezett segíteni rajtuk. Ezzel véget is ér összeköttetésük,

s Feger az esztergomi zsinát végzéseit Constitutiones Synodales / Zsinati határozatok, RMK, III:28. / címen 1494-ben Johannes Winterburg b é c s i tipográfusnál nyomatta ki.

Javarészt velencei könyvnyomtatókat foglalkoztatott egy m á s i k b u d a i k ö n y v á r u s , P a e p J á n o s. Első kiadványa, az esztergomi Breviarium új kiadása 1497. február 20-án került ki Georgius de Arrivobenis velencei műhelyéből. 1498-ból két kiadványát ismerjük. Az egyik a Legenda sanctorum regni Hungarie / Magyarország szenteinek legendái, RMK, III:45. /, mely január 13-án került ki egy magát meg nem nevező velencei sajtóból, s amely, - amint azt Varju Elemér az egri érsekségvegyei könyvtár példánya alapján kimutatta / M.Kvszle, 1902. 46.1. /, - tulajdonképen Jacobus a Voragine Legendae sanctorum-a / Szentek legendái / 1498.é. velencei kiadásához készült függelék, s miként az, Nicolaus de Francfordia műhelyének terméke. A másik az esztergomi Missale / RMK, III:46. /, mely március 4-én készült el ugyanacsak Velencében a speyeri származású Joannes Emericus de Spira officinájában. Joannes Emericus különben már 1495-ben /október 31./ is kinyomtatta az esztergomi Missalé-t / RMK, III:32. / ismeretlen megrendelő részére, s ehhez a Missale Romanum 1494-ben Philippus Pincius velencei sajtójából kikerült / Hain-Copinger, 11.405.sz. / finom rajzu kánonképét használta fel. Ugyanez a kánonkép szerepel a Paep számlájára 1499.április 24-én megjelent pécsi Missalé-ban / RMK. III:52. /, mely Velencében nyomdász megnevezése nélkül, de Hubay megállapítása szerint kétségkívül az ő műhelyéből került ki. Paep annyira meg volt. elégedve munkájával, hogy vele készíttette el a Missale Strigoniense 1502.évi kiadását / Szabó RMK, III:58.sz.a. Horváth Ignác leírása alapján a kolofont 1500.március 31-re teszi, holott az Varju Elemér megállapítása szerint 1502.április 1.; V.ö. M.Kvszle 1902:47.1. és Hubay Ilona, i.m. 28.1. /, s talán az 1501. július 13-án elkészült esztergomi Obsequialé-t / RMK, III:10. / is, melyek egyikén sincs a tipográfus megnevezése. Az eszter-

gomi Missalé-t nyomdászunk 1503.július 20-án lényegtelen szövegbeli és tipográfiai eltérésekkel újból kihozta, de ezuttal Paep egy budai konkurrensé, Keym Orbán számlájára. Bár Joannes Emericus ezuttal sem nevezte meg magát, Paep első pillantásra rájött, hogy ki segít Keymnek az ő üzletét rontani, s szakít vele. Amidőn 1505-ben két újabb jelentős liturgikus művet vet piacra: a zágrábi Breviarium-ot /RMK, III: 133./ és az esztergomi Ordinarius-t /RMK, III:134./, egy másik velencei céget, Luce' Antonius de Giuntát bizza meg velük. Ugyanekkor bizományba veszi új könyvnyomtatójának egyik saját, kelendőnek ígérkező kiadványát, az 1505.november 6-án elkészült Guillelmus Parisiensis /Guillaume Pép/ Postilla super epistolas et evangelia c.prédikációs könyvet. Giunta a Budára szállított példányok címlapját ellátta Paep szokásos mesterjeggyel, mely itt a könyvárus védőszentjének képével kombináltan jelenik meg. / V.ö. Borsa Gedeon: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. M. Kvszle, 1955-296/3.1., a jelvény hasonmásával. / Ugyanitt készítette a pannonthalmi bencések 1506.évi Breviarium-át / RMK, III: 134. / és az esztergomi Missale 17 - részben már meglehetősen kopott - fametszettel díszített 1507.évi kiadását / RMK, III:143. /, valamint az 1508.évi /március 4./ Obsequialé-t / Temetési könyv, RMK, III:152. /, melyről a tipográfus neve elmaradt, és az 1509.é. /március 3./ Missale Strigoniensét / RMK, III:165. / ismét Giunta impresszumával. A vállalkozó szellemű budai könyvárus 1509.szeptember 15-én kelt végrendelete szerint tartozott Giunta, Lichtenstein és Nicolaus de Franckfordia velencei könyvnyomtatónak; így föltehetjük, hogy a műhely megnevezése nélkül kiadásában megjelent szerzőknek ezek valamelyikénél készültek. Paep 1509.december 10. előtt elhalálozott, de az ő cégjelzésével jelentek meg még mind az esztergomi Breviarium / RMK, III:174. /, mind az esztergomi Missale / RMK, III:175. / 1511.évi kiadásai, melyek Nicolaus de Franckfordia nyomdász jelvényével s az ő gondozásában kerültek ki valamelyik velencei műhelyből december, illetve augusztus 1-én. A két "prachtdruck" költ-

ségeire Paep még életében 100 frt-ot előlegezett, s végrendeletében meghagyja örököseinek, hogy a munka előhaladtával újabb száz, majd ismét száz frt-ot folyósítsanak ennek a "Nicloss von Frankfurt"-nak. / L.Zentralbl.f.Bibliothekswes. 1892:401/2.1. / A budai céget ekkor valószínűleg a Paep végrendeletében szereplő István nevű segéd vezette, akit a nagybányai H e c k e l I s t v á n n a l / Stephanus Heckel de Rivulus Dominorum / szoktak azonosítani.

Heckel egyébként saját cége alatt is forgalomba hozott négy kiadványt, melyek mind Petrus Liechtensteinnél készültek. Ezek: a br.Kemény József / Tört. és irod. kalászatok, Pest, 1861.39.1. / említette De sanctorum invocatione / A szentek segítségül hívása / 1512-ből - az esztergomi Missale 1512. és 1513.é. kiadásai, melyek példányain Keym / Kaym / Orbánnal osztozott meg / RMK, III:180, 185, 186.sz. / - és az 1514.évi pálos Missale / RMK, III:196. /, amely - úgy látszik - önálló kiadványa volt.

K e y m O r b á n , akinek a neve először - mint láttuk - az 1503.évi Missalé-n szerepelt, nem csupán egyházi szerkönyvek, hanem tankönyvek kiadásával is megpróbálkozott. Ilyenmű kiadványai jobbra krakkói nyomtatványok s t r a s s - b u r g i és bécsi utánnymatai voltak. De a fősúlyt ő is a szerkönyvekre fektette, s ezeket többnyire Velencében állíttatta elő. Heckelen kívül másokkal is társult. Így a L y o n b a n 1510-ben kinyomatott Ordinarium Strigoniense / Esztergomi szertartáskönyv, RMK, III:166. / költségein Milcher Mátyással, az 1519.évi esztergomi Breviarium-én / RMK, III:231. / Schaller Jakabbal, s az ugyanez évi bencés Breviarium-én / RMK, III:232. / Alantsee Lukács bécsi könyvárussal osztozott meg. Utóbbiak kinyomtatását a velencei Liechtenstein cég gondozta. A fáradhatatlan kiadó 1519.julius 15-e és 1520.junius 27-e között halt el, mivel az utóbb említett napon az Ordinarium Strigoniense / RMK, III:238. / már Keym Orbán örökösei cégjelzéssel hagyta el Giunta sajtóját.

Nevezetesebb budai könyvárus volt még a svéd származásu Schaller Jakob is, aki 1512-15. között négy munkát hozott forgalomba, - Guillelmus Postillá-inak 1512. évi kiadását nem tekintve, - csupa egyházi szerkönyvet, s valamennyit Velencében nyomatta. Külön nevezetessége a Petrus de Quarengiis nyomdájában előállított Postilla-kötet Schaller-féle mesterjegye. E mű kiadásában Schaller Giuntával osztozott, aki a Schaller-féle példányokhoz rendelkezésre bocsátotta az 1505.évi Postilla-kiadáshoz készült Paep-féle mesterjegyet, melynek szedett részét megfelelően megváltoztatták, s a vésett I+P monogrammban a P betűt elég sikerületlenül S-sé faragták át. / V.ö. Borsa, i.h. hasonlóan. /

E nagyobb szabású kiadói tevékenységet kifejtő könyvárusok mellett a XV.század utolsó éveiből és a XVI. század elejéről még több más budai könyvkerek eskő nevét is megőrizte számunkra egy-két kiadványuk kolofonja. Ezek: Ruem György, Stephanus de Wardia "librarius budensis in Ongria", aki 1511-ben Jehan Petit híres párisi nyomdájában állíttatta elő Arnoldus de Briennio dömés szerzetes Sermones de tempore / Beszédék az egyházi évről / c. prédikációs gyűjteményét; Murarius Antal "bibliopola budensis"; Mathias Milcher, aki utóbb Bécsben szerepelt mint könyvárus és kiadó; Leonardus de Sessardia / Szekszárd? / "bibliopola budensis", aki 1523-ban Torinóban nyomatta ki Georgius Sabinus Index geographicus-át / Földrajzi utmutató /. A sort Prischwitz Mihály rekeszti be, aki 1523-ban egy Psalterium-ot / RMK, III:259. /, 1524-ben egy Breviarium-ot / RMK, III:263. / és 1525-ben egy Obsequialé-t / RMK, III:256. / nyomtatott ki az esztergomi egyházmegye használatára, valamennyit Liechtenstein velencei nyomdájában. A mohácsi vész, sajnos, véget vetett a Budán virágzó könyvkiadói tevékenységnek.

Amíg kiadóinknak a mohácsi összeomlást megelőző korszakban külföldi officinákat kellett igénybe venniök, hogy Ma-

gyarország sajátos könyvszükségletét előállíttathassák, addig több magyar származású tipográfusról tudunk, aki ugyanekkor messze idegenben gyakorolta mesterségét. Valóban nagy kár, hogy egyikükben sem volt elég vállalkozási kedv ahhoz, hogy megismételjék Hess balul kiűtött kísérletét, s Budán vagy az ország más városában könyvnyomtatóműhelyt rendezzenek be.

A sort a nagyszebeni származású Thomas Septemcastrensis nyitja meg, aki 1472-ben és 1473-ban a kempteni származású Johannes Burster / Wurster / társaságában két latin könyvet nyomtatott ki M a n t o v á b a n . Thomas ezután egy időre eltűnik a szemünk elől, hogy 1481-ben M o d e n á b a n bukkanjon fel újra. Itt Johannes Franciscus-szal társulva május 19-én fejezte be Domenico Roccociola kiadó részére Aesopus Fabulae-inek / Meséinek / kinyomtatását.

Az 1470-es évek közepe táján s talán már előtt is szerepet játszott P e r u g i a nyomdászatában Johannes Henricus Wydenast, az ottani egyetem pedellusa, aki a Digestum vetus 1476-iki kiadásában sicambriainak, vagyis óbudainak mondja magát.

A brassói származású Andreas Corvus Andreas de Corona néven 1476-ban tűnik föl először V e l e n c é b e n , ahol Adam de Rotwil társaságában december 25.-ére készül el Albertus de Padua Expositio evangeliorum-ának / Evangélium magyarázat / /GW.784./ kinyomtatásával. Rotwil 1477/78-ban még egy egész sereg nyomtatványt hozott ki Velencében, de hogy Andrásunk tovább is segített-e neki, azt kolofonjai nem árulják el. Csak annyit tudunk róla, hogy 1484-ben ismét Velencében dolgozik egy másik földijével, Martinus Burciensis de Czeidinoval és a morva Conradus Stahel de Blauberennel társulva. Hármuk közös munkája az olmtüzi Breviarium, melyet szeptember 28-án fejeztek be. Stahel később Brunnbe költözött, s nem lehetetlen, hogy magával vitte két barcasági sociusát is, akik ez esetben talán a Thuróczi-krónika szerkesztésében is segédkeztek. Nevük nyomtatványokon többé nem sze-

repel, de Andreas Corvus 1496-ban és 1498-ban velencei okiratokban ismét fölbukkan, ezuttal Andreas olim Sigismundi Corvi néven, s 1498-ban choralis-betűire szabadalmat kapott.

Vajon nem volt-e magyarországi az a Petrus de Bartua / Bártfa? / nevű könyvnyomtató is, aki 1477/78-ban mint Franciscus Renner de Heilbrun velencei nyomdász társa szerepel néhány nyomtatványon? Az 1478-iki római Breviarium új típusait - Fitz föltevése szerint - valószínűleg ő metszette.

Petrus / - francia nyomtatványain Pierre Hongre - / Hungarust még messzebb sodorta hazájától a sors. Lyonba telepedett le, ahol 1482-ben két munka került ki sajtójából. 1484 után betűkészlete, melyet valószínűleg maga állított elő, Glockengiesser Sixtus lyoni nyomdász tulajdonába ment át. Talán már ekkor költözött át Toulouseba, ahol Mayer Henrik ottani nyomdász részére vésett és öntött betűket. Egy ez év május 26-án kelt közjegyzői okiratban mint tanu szerepel, s ebben szülőföldjeként Magyarország van megjelölve. Egy másik, 1492.február 1-én kelt oklevélben, mint toulousei könyvkereskedő / mercator librorum / szerepel. Péter még 1492-ben visszatér Lyonba, majd 1493-ban Magyarországra, de itt - sajnos - nem tudván elhelyezkedni, csakhamar újból megjelenik Lyonban, ahol új nyomdát rendez be magának. Ezen a sajtón fejezte be 1496.augusztus 18-án a Codex Iustinianus-t és 1497.november 27-én a Justinianus-féle Institutió-kat. Utóbbi vörös nyomású kolofonjában magisternek és "totius artis impressorie peritissimus"-nak nevezi magát. Hogy ez nem volt üres dicsekvés, azt pompás kiadványai ékesszólóan bizonyítják. Főműve az 1500.április 16-án befejezett lyoni Missale, mely egyuttal a lyoni könyvnyomtatás egyik legsikerültebb terméke, remek típusokkal, díszes kezdőkkel. E nagyszabású munka készítése idejében mégis annyira szegény volt, hogy adóját sem tudta kifizetni, s azt a könyvnyomtatás és betűmetszés terén szerzett nagy érdemeire való tekintettel engedték el neki. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy mint Antoine Doulcet lyoni tipográfus

társa még 1510-ben is él.

Ha még megemlítjük Jacomo Ungaro betűmetszőt, aki velencei okiratokban mint intagliator vagy gettator di lettere 1473 óta szerepelt s Aldus Manutius műhelyében dolgozott, majd 1513-ban a velencei tanácstól tizenöt évre szóló szabadalmat nyert a "canto figurato" speciális nyomtatási módjára, Simon de Ungaria ágostonos szerzetest, aki 1481-ben B o l o g - n á b a n meglehetősen élénk kiadói tevékenységet fejtett ki s Gabriel Brunch Hungarust, aki 1493-ban V a l e n c i - á b a n dolgozott mint betűöntő, - úgy felsoroltuk mindazokat a kétségtelen honfitársainkat, akik az ősnymtatványok korszakában nyomtatványok előállításával kapcsolatos tevékenységet fejtettek ki.

4. A könyvek díszítése

A piros, vagy más színes tintával készült kezdőbetűket, fejezetcímeket s egyéb díszeket rendszerint nem a másoló, hanem a rubrikátor pótolta a kéziratban. Innen van, hogy a színes kivitelre szánt betűk vagy szövegrészek számos kéziratban hiányzanak. A festett díszlapok, keretrajzok, képes kezdőbetűk és szövegképek pedig a gondosabb kivitelű, fényesebb kódexekben arra hivatott könyvfestők munkája.

A könyvfestőket manapság rendszerint *miniátor*-oknak, műveiket pedig *miniaturák*-nak nevezzük. Mindkét szó a klasszikus latin *miniare* / *miniummal festeni* / ige középkori származéka. A "miniator" szó azonban a középkori nyelvhasználatban sokáig pusztán a "rubricator" kifejezés szinonimája volt, s oly egyént jelentett, aki *minium* festékekkel írt. Így Balbi *Catholicon*-jában ezt olvassuk: "Miniator... qui minio describit vel preparat" / "Miniator,... ki miniummal másol vagy díszítésre előkészít" /. A könyvfestőket a középkori nyelvhasználat rendszerint az "illuminator", *illuminista* névvel jelölte meg. A szó a "lumina" elnevezésű festékeveréktől vette nevét, mellyel az arcok fényfoltjait állították elő. / V.ö. Martin: *Les miniaturistes français*. Paris, 1906. 135-6. l. / A kéziratok kifestésének művelését Wattenbach szerint / D. Schiftwesen im Mittelalter. Lpzg., 1896. 366-7. l. / elvétele a "lineare", "titulare", "floritare" és "paginare" / vonalazni, címet írni, virágot festeni / igékkel is kifejezték. A "lineare" igét már Apuleius is "festeni" jelentésben használja; a "titulare" később "rövidíteni" jelentést öltött; a "paginare" pedig eredetileg csupán a lapszélek díszítését jelentette. A "miniatura" szót kéziratok díszítményeinek és képeinek megjelölésére Henry Martin szerint Leone Alacci használta először *De libris ecclesiasticis Graecorum* / A görögök egyházi könyveiről, Paris, 1645. / c. művében. Azóta ez a szó mind a közhaszná-

latban, mind a szakirodalomban polgárjogot nyert, s általában jelöli mindazokat a kézzel előállított diszeket és kompozíciókat, melyek a kódexeket / s esetleg nyomtatványokat / ékesítik, tekintet nélkül technikájukra, tehát az egyszerű tollrajzokat csakugy, mint a szinompás, aranytól ragyogó képeket.

A diszes kezdőbetűk, **i n i c i á l é k s k é p e s k o m p o z i c i ó k** befogadására szolgáló területet a könyvmásolók - mint már említettük - a szöveg leírásakor úresen hagyták, s ott, ahova diszes kezdőbetűk kerültek, sokszor kisbetűvel jelezték, miféle iniciálé készítendő. Oly kéziratoknál, melyek kifestése befejezetlen, illetve ahol a miniatura lepattogzott, gyakran az is megállapítható, hogy néhány odavetett szóval **j e l e z t é k**, miféle jelenetet ábrázoljon a készítendő festmény. E rövid utasításokat vagy a másoló, vagy a könyv megrendelője, de a későbbi korban, amikor a könyvfestés népes műhelyekben üzött iparággá lett, valószínűleg a műhely vezető művésze vetette oda. Sőt a vezető művész a lap alsó peremén gyakran **f ő l v á z o l t a** az egész jelenetet, melyet a miniatura kivitelével megbízott tanítvány azután az eredeti helyen részletesen kidolgozott. A miniatura elkészülte után a lapok aljára vetett vázlatot tajtkővel eltűntették. Erre a sajátságos eljárásra Henry Martin jött rá. A lehorzsolódott miniaturák tulnyomó többségének tanúsága szerint a kompozíciók körvonalait igen részletesen vázolták fel a művészek ónnal vagy fekete, ritkábban barnás tintába mártott ludtollal. Ilyen festői kidolgozásra váró tollrajzok vannak pl. a Dubnici krónika 1479 táján írt s szövegében is befejezetlenül maradt kódexének 12. levelén. Az egyik ónrajz, melynek elmosódott körvonalai Szűz Mária trónoló alakját sejtetik, a másik igen világosan és részletesen kidolgozott tintarajz, vörös árnyékolással, s a Sz. Háromságot ábrázolja. Egy másik hazai példa Thuz Osvát 1499-ben elhalt zágrábi püspök Antiphonarium-a / Zágráb, Egyetemi Könyvtár, M.R.10. /, amelynek igen diszesre tervezett 22 a

lapján a diszités pusztá tollrajzban maradt. / V.ö. Hoffmann
Edit: Régi m. bibliofilek, Bp., 1929. 121.1. /

A miniaturák rendszerint n e m voltak e r e d e t i alkotások, hanem régibb kompozíciók többé-kevésbé szabad másolatai. Néha egyenesen pusztá átmásolások, melyek az eredeti ellenképei. Innen magyarázható meg az a furcsaság, miért olyan sok a miniaturákon a látszólag balkezes alak. A pauszálásra a mai zselatin lapokhoz hasonló anyag, a "cartalustra" szolgált. Ennek készítési módját is jól ismerjük Jean Le Bègue, a párizsi számvevőszék / chambre des comptes / irnokának 1431-ben készült Experimenta de coloribus c. gyűjteményéből. / Kiadta Mrs Merryfield: Original treatises on the art of painting. London. 1849.c. kétkötetes művében. /

A miniátorok-használta f e s t é k e k fajairól, anyagáról és előállításáról legjobban a nápolyi Nemzeti Könyvtár egy latin kézirata tájékoztat, melynek ismeretlen olasz kompilátora a XIV.század második felében élt. Legjobb kiadása A.Lecoy de la Marche-tól való. / L'art d'enluminer. Paris. 1890. / A szerző a miniátor által használt színek számát nyolcra teszi. Ezek: a fekete / niger /, a fehér / albus /, a piros / rubeus /, a sárga / glaucus /, a kék / azurium /, a viola / biffus vagy bissus color, id est violatus /, a rózsaszín / rosaceus color, alias rosetta / és a zöld / viridis /. E színeket részben készen szolgáltatta a természet, mint ésványi vagy növényi festékeket, részben bonyolult receptek szerint állították elő a könyvfestők alkimiai laboratóriumhoz hasonló műhelyében. A különböző festékanyagok köztöszereül vastagabb folyadékokat, un. bitumeneket használtak. Ilyen bitumenek voltak: az enyves víz, melyet rendszerint pergamen-hulladékokból főztek, a tojás fehérje / clara ovorum /, a mézgás víz / aqua gummata / és a méz-víz.

Az alapszíneket némi ónféherrel keverve, tehát világosabb árnyalatban rakta fel ecsetével a miniátor, s erre az alapra kerültek a fényfoltok, meg az árnyékok. Kiváló gondot igényelt az arany f e l r a k á s a . A nyugateurópai kéz-

iratok aranyozott miniatúráinak pompás állapota a XIX. század folyamán azt a hitet keltette a miniatúrákkal foglalkozó tudósokban, hogy a középkori művészek valami titokzatos technikával nemcsak végtelenül vékony aranyfűstöt, hanem meglehetősen vastag aranylemezeket is alkalmaztak a pergamenre. Ez a nézet azóta legendának bizonyult. Martin vizsgálódásai szerint a miniatúrák "aranylemezei" rendkívül vékony aranyfűstből készültek, sőt gyakran pusztá ecsettel rakták fel, s azután csiszolták az aranyat. A pergament mindkét esetben előbb meg kellett alapozni. Az alapozáshoz Jean Le Bègue szerint gipsz, víz, cinóber és borban feloldott halenyv keverékét használták, de gyakran a pusztá tojásfehérje-alappal is beérték. A kódexek aranyozásának látszólagos vastagságát Martin szerint egyrészt az alap, másrészt az a körülmény okozta, hogy a pergamennek az aranyozott felülettel szomszédos részeit a csiszolókövel lenyomkodták. Az aranyat nemcsak a háttér kitöltésére s a nimbusok, koronák meg ékszerek ábrázolására használták, hanem főleg a XV. század második felétől kezdve a ruhadarabok fényfoltjait is arannyal rakták föl.

Lecoy de la Marche a nápolyi névtelen alapján tanulságos egybeállítás közölt a könyvfestő műhelyében található s z e r s z á m o k - ról. A miniaturnak mindenek előtt egész sereg ecsetje / pincellum / volt, melyeket a különféle festékek, az arany és az alapok fölrakásánál használt. Egy, a hintőecsethez / pincellum situlare / hasonló szerszám a tojásfehérje fölveréséhez kellett. A betűk, cikornyák s főleg a körvonalak fölvezetéséhez ludtollakat / penna / használt. A folyékony és pépes masszák keverésére vékonyabb, és vastagabb fapálcikák / bacula / szolgáltak. A lappasztást különböző alakú késekkel / cultella / vagy - ilyenek hiányában - üvegcserepekkel hajtották végre. A fényezéshez, csiszoláshoz a farkasfog vagy az ametiszt / lapis amatiti / szolgált. A folyékony festékeket vászon- vagy selyemrongyokon szűrték át. Az ásványi festékek összekeverése kőlapokon tör-

tént, amelyeket rendszeren "porfir"-nak neveztek még akkor is, ha másféle kőanyagból állottak. A festékek és kötőanyagok felforralására a legkülönbözőbb alakú edények álltak rendelkezésre, úgy hogy a könyvfestők műhelye valószínűleg alkimista laboratórium benyomását keltette.

A kódexek illuminálása eleinte csakugy, mint másolásuk kizárólag a k o l o s t o r o k b a n történt. A szerzetesek mellett csakhamar világi papok, majd világi hivatásos könyvfestők is feltűntek. Franciaországban például már a XI. század folyamán élt egy Gerardus Turonensis nevű világi művész, aki pénzért dolgozott. A v i l á g i a k térfoglalása ezen a területen is az egyetemek fölvirágzásával kapcsolatos. Mind a párizsi, mind az olasz egyetemeken a miniátorok, miként a könyv előállításával foglalkozó egyéb iparágak művelői, az egyetem kiváltságaiban részesültek. Az 1292. évi párizsi adólapstrom 13 adóköteles "enlumineur"-t sorol fel; 1383-ban pedig a párizsi miniátorok már önálló céhbe tömörültek. A keresetesebb könyvfestők műhelyükben számos segédet foglalkoztattak. Maga a mester ilyenkor legfeljebb a legfontosabb miniaturákat és a diszlapokat készítette saját kezűleg, míg a kisebb diszket s esetleg a nagyobb kompozíciók részletes kidolgozását is segédeire bízta. Attavante degli Attavanti, a XV. század egyik legkeresettebb firenzei miniátora például egy ránk maradt szerződésében külön hangsúlyozza, hogy bizonyos diszlapokat maga fog készíteni, s ez a körülmény az ár megállapításában is szerepet játszott. Csakis így érthető, hogy Attavanténak nem kevesebb, mint 169 kódex diszitése tulajdonítható, köztük nem egy olyan kézirat, amely egészlapnyi kompozícióval ékes.

H a z á n k b a n nagyobb szabású miniatori tevékenység - a Mátyás király korabeli budai műhelyt nem tekintve - sohasem virágzott. A fennmaradt gyérszámú emlék legtöbbször a miniátor neve nincs feltüntetve, de nagy a valószínűsége annak, hogy a zárósorokban említett másoló többnyire egyuttal a kifestést is végezte.

Emlékeink sorát az a néhány indafonatos kezdőbetű nyitja meg, mely a Szelepchényi-kódexnek nevezett, szövegében frank hatás alatt álló XI.századi Evangelistarium / Az evangéliumi szakaszok könyve / lapjait dissziti. / Az egyik ábrázolva M.Kvszle, 1939:365.l.Mell. /

A legrégebb hazai miniaturákat a XII.század végén, ugyancsak bencés kolostor számára készült Pray-kódex őrizte meg számunkra. A kötetben több, legalább részben elég diszes, ha nem is művészi, kékkal és pirossal festett kezdőn kívül a 41. és 52. összefüggő levélpáron, mely közé az ordo et canon missae / a mise rendje és kánona / van elhelyezve, öt /- s nem négy, mint Hoffmann Edit állítja, aki a liturgiai szempontból legfontosabb képről, mely a keresztfeszített Jézust jeleníti meg, megfigyel, - v.ö. M. Kvszle. 1927:2.l. -/ tollrajz látható, melyek a megfeszített Krisztust, a keresztlevételt, a sirbatételt, a sirnál megjelenő három Máriát /- e két képecske egy közös lapra került -/ s végül a megdicsőült, trónoló Üdvöztőt ábrázolják. / Képük: M.Kvszle, 1927:I.tábl. / "Rajtuk - Hoffmann Edit 1927. évi megállapítása szerint - a XII.század közepének és végének Regensburg hatása alatt kifejlődött, rendkívül magas színvonalon álló salzburgi miniaturái éreztetik kétségtelen befolyásukat". Szerinte egyéb okokon kívül talán ez a salzburgi daraboktól való függés magyarázza meg azt a már Divald Kornél által is észrevett bizánci elemet, mely a Pray-kódex rajzaiban megcsillan. "E képek - írja tovább - a nyugati munkákhoz mérve néhány évtizeddel elmaradott álláspontot képviselnek, s ez is arra vall, hogy régibb kiváló munkákra való támaszkodással készültek. Noha nem valami elsőrangú művész készítette őket, mégis egyéni izük érdekessé teszi őket, nemkülönben a felfogásukba vegyülő realiztikus elem". Azóta Kniewald Károly és Kühár Flóris kutatásai kétséget kizárólag megállapították, hogy a Pray-kódex a XII. század utolsó évtizedében készült, és szövegében erős francia hatás alatt állott, a nagy sacramentáriumának szövege pedig

az arrasi vagy amiensi egyházmegyéből, valószínűleg a corbie-i bencés apátságból került ki. Vajon nem áll-e ugyanaz a képanyagra is? A francia hatás, mely középkori építészeti és szobrászati maradványainkban oly erősen megnyilvánul, bizonyára XII-XIV.századi miniatúrafestészetünkben sem hiányzott. S tényleg, a budapesti Egyetemi Könyvtárba a XVIII.század folyamán felosztotott kolostoraink anyagából nem egy francia származású kódex került, ami azt mutatja, hogy szerzetesi könyvtárainkat valósággal elárasztották a francia földről származó kéziratok.

Sajnos, sem az importált, sem pedig a mintájukra itthon keletkezett kéziratok között mindeddig egyetlen valójában jelentős munka sem került elő. Ez csak természetes, ha meggondoljuk, hogy a tatárdulás, a török megszállás és a különböző hitújító mozgalmak milyen végzetes hatással voltak régi egyházi könyvtárainkra. *F r a n c i a s t i l u s b a n* készült a sárospataki dömés kolostorban a XIII.század végén, vagy a XIV.század legelején a budapesti Egyetemi Könyvtár *Commentarius in secundum librum sententiarum Petri Lombardi / Petrus Lombardus Szentenciák második könyvéhez kommentár / c. kódexének / Cod.Lat. 38.Xo 2° / egyetlen szövegkezdő iniciáléja, egy rózsaszín alapon késsel festett Q betű s a lap belső hosszanti oldalán végig nyúló, tüskés csigába kanyarodó kacsakaringója. / V.8. Berkovits Ilona: A bpi Egyetemi Könyvtár festett kézíratainak egy csoportja. M.Kvszle, 1931: 1.4. / Ugyancsak francia minta után készült, de nehézkes kivitelű munka az Egyetemi Könyvtár *Commentarii in Evangelium Marci / Kommentárok Márk evangéliumához, Cod.Lat. 49. 4° / c. kéziratának Q betűje a XIV.század második feléből.**

Ekkor azonban már hazánk területén az Anjouk trónrajutásával karöltve az *o l a s z i s k o l a* kezd felülkerekedni. Így például olaszos iniciálék diszítik az Egyetemi Könyvtár egy a XIV.század közepén írt s hazai kolostorból származó Bibliá-ját / *Cod.Lat. 02 46. 2°*, Berkovits, 1.4.1. /; felsőolasz hatás alatt készült a Széchényi Könyvtár egy 1382 előtt

keletkezett Missalé-jának / Cod.Lat. 334. / két kis miniatúrája valamelyik dalmáciai bencés kolostorban / Hoffmann M. Kvszle, 1927:6.1. /, s ugyancsak olasz, közelebbről bolognai minták nyomán keletkezett Hoffmann szerint / uo. 6.1. / a Széchényi Könyvtár egy másik Missalé-jának / Cod.Lat. 395. / levéldiszei és miniatúrái, s köztük a legsikerültebb: a megfeszített Üdvöztőt ábrázoló kánonkép csinos keretben. Utóbbi kódex a XIV.század végén vagy a XV.század elején íratott, minden valószínűség szerint Kassán, s talán az ottani dömés kolostor részére, mely még 1786-ban is birtokában volt.

E kezdetleges kísérletezések sorából messze kimagaslik a Jakubovich Emil véleménye szerint Kálti Márkus székesfehérvári őrkanonok, előbb Károly Róbert király feleségének udvari papja és kancelláriájának alkalmazottja tollából származó / v.ö. Jakubovich Emil: Adatok okleveleink és krónikáink íróihoz. M.Nyelv, 1925:35/8.1. / latin gestáinak az a diszpéldánya, mely **B é c s i K é p e s K r ó n i k a** néven szerepel irodalmunkban, s mely a trianoni szerződés és a velencei egyezmény alapján 1933-ban a bécsi Nemzeti Könyvtárból a Széchényi Könyvtár tulajdonába ment át. Jakubovich szerint Nagy Lajos király a hihetőleg a szerző halála következtében befejezetlenül maradt krónika e diszpéldányát 1374/76 között készíttette el ajándékkul Lajos orleansi herceg számára, akivel az időben tárgyalások folytak a király 1370-ben született Katalin leányával leendő eljegyzése érdekében. / Nagy Lajos kir.oxfordi kódexe, a bécsi Képes Krónika kora és miniatúra. M.Kvszle, 1930:382- 93 l./ Véleményét arra alapítja, hogy a címlap A kezdőjében a királyleány védőszentje, alexandriai Szent Katalin képét festették. Minthogy azonban a címlapon Nagy Lajos címerei között a lengyel sas nem szerepel, a kódexnek 1370 novembere előtt kellett elkészülnie, s a Szent Katalin-kép talán, - mint Fitz József / M.Kvszle, 1937:189.1. / és Berkovits Ilona / A Képes Krónika és Sz. István királyt ábrázoló miniatúrái. Uo. 1938:1-20.1. / véli - a kis Katalin megkeresztelése alkalmából / 1370.jul. / került

a címlapra. Ilyformán a kézirat nem jegyajándékul, hanem Nagy Lajos könyvtára számára készült, s csak a kezdőlapján szereplő Sz.Katalin-kép miatt használták fel utóbb a reménybeli vőlegény megajándékozására.

Ami mármost a Képes Krónika képdíszét illeti, Julius Hermann Hermann / Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento. Wien. 1930. Beschreibendes Verzeichnis d. illumin. Handschriften in Österreich, N.F.Bd.V. / Nagy Lajos udvarában élt, sienai hatás alatt álló nápolyi festő munkájának tartja, s az olasz trecento miniaturafestészet legkiválóbb termékei közé sorozza. Hogy a művésznek Nagy Lajos udvarában kellett élnie, azt kétségtelenné teszi a magyar, kun és oláh viselet és fegyverzet legaprólékosabb részleteiben is hűséges ábrázolása; az pedig, hogy a művész a magyar legendákat és történetet annyira jól ismerte, hogy az események ábrázolásában nem egyszer oly epizódokra is kiterjeszkedik, amelyekről a krónikás szövege nem tesz említést, arra indította Hoffmann Editet: a miniátort nápolyi iskolázottságu magyarnak tartsa. Ennek a tetszetős föltevésnek az a gyöngéje, hogy a képanyag tárgykörének megválasztása aligha függött a miniátor önkényétől, hanem attól a magyar történelemben és legendákban jártas udvari főembertől, aki bizonyára az egész munkát irányította.

Jakubovich Emil fölvetette annak a lehetőségét, hogy ez a magyar miniátor talán Nagy Lajos kedvelt képirója és cimerfestője Medgyesi Miklós, Herthul mester, királyi festő fia lehetett, akinek létezéséről az 1332. és 1336.évből való oklevelek tesznek említést. Ezt látszik megerősíteni a miniátor német nyelvtudása is, amire Hoffmann mutatott rá a Hunt - Pázmán - család címerével kapcsolatban, melyet a művész téves etimologizálással kutyafejjel helyettesített. Berkovits Ilona azt is tagadja, hogy a Képes Krónika pusztá függvénye a korabeli, sienai hatás alatt álló nápolyi miniaturának. Szerinte a nápolyi elemek leginkább a lapszél-diszítésekben nyilvánulnak meg, de ezek mellett a festő a bolognai és velencei

miniaturafestészet egyes jellemző motívumait is felhasználta, s mindezt teljesen egyéni motívumokkal vegyíti, amelyekre egyébként már Hoffmann is rámutatott.

Ami mármost a s z á z a t m e g h a l a d ó ö n á l - l ó k é p - et és alakos iniciálét illeti, ezek Berkovits szerint "nemcsak egyenrangúak a korabeli olasz miniaturafestészet legkitűnőbb alkotásaival, hanem mesterük sok tekintetben meg is előzi kortársait. A mozgalmas csatajelenetek megkomponálása, a történeti képeknek a tájba való beillesztése, miniátorának bőbeszédűsége, széles elbeszélő kedve szinte egyedülállónak teszi az egykoru olasz termékekhez viszonyítva. Szellemben, felfogásban, az udvari élet pompájával, a harci jelenetek gazdag ábrázolásával, továbbá a jeleneteknek a több síkra tagolt térbe való beillesztésével, az épületek valószínűbb megmintázásával talán a francia szellemhez legközelebb álló lombardiai miniaturafestészettel való kapcsolata vehető fel... A Képes Krónika miniaturáinak létrejötte elképzelhetetlen a korábbi f r a n c i a és o l a s z világi, történeti tárgy kódexek díszítéseinek ismerete nélkül. A Képes Krónika miniátorának feltétlenül ismernie kellett a XIV. századi világi témájú kódexeknek s lovagregényeknek /- Berkovits itt első sorban, tekintettel Nagy Lajos ismeretes Nagy Sándor kultuszára, az illusztrált Sándor-regényekre gondol -/ csataképekben bővelkedő gazdag illusztrálásait". Ugyane mester munkája a Nagy Lajos király könyvtárából ránk maradt másik darab, a középkorban Aristotelesnek tulajdonított Secretum secretorum / Titkok titka / kezdőlapja is. A kódex, mely ma az oxfordi Bodleiana tulajdona, címlapján a lengyel címet is feltünteti, s így 1370 után kellett keletkeznie.

Péter András / A m. műv. tört. Bp., 1930. I: 62. l. / egy másik magyar miniátor munkáját véli fölismerni a Vatikánnak egy a Szentek életét ábrázoló s pár soros magyarázattal ellátott képsorozata azon lapjaiban, amelyek Sz. László, Sz. Imre, Sz. Gellért és Sz. Szaniszló életének epizódjait örökítik meg. Véleményét arra alapítja, hogy ezeken a XIV. század folyamán va-

lamelyik bolognai műhelyben készült képeken éppugy jelentkezik a jellegzetes magyar és kun viselet, mint a Képes Krónika miniaturáin.

Az e l s ő s z i g n á l t m ű , mely a magyar miniatura gyérszámu emlékei között fönmaradt, az az esztergomi Missale, melynek írását és kifestését / "scriptura, illuminatura" v.8. M.Kvszle, 1900:155.1. / a záró sorok állítása szerint 1377-ben fejezte b a másolók során már említett Henricus dictus Stephani de Westfalia Imre fia János pozsonyi órkanonok részére. A gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött Missale kétségkívül a hazai miniatura-festés egyik legfontosabb terméke, csakhogy - miként ezt Hoffmann Edit kimutatta - képeinek java részét s épen azokat, melyek magasabb művészi színvonalon állanak, nem a csukárdi plébános, és nem is 1377-ben készítette, hanem a XV.század vége felé későbbi tulajdonosa, Han János pozsonyi kanonok - névről nem ismert - miniátora. Henrik plébánostól Hoffmann megállapítása szerint mindössze "kilenc kis figurális iniciálé, itt-ott csinos, de igénytelen lapszéldisszel, azonkívül a címlapnak s talán a kánonkezdő lapnak a fele" származik. "E munkák nagyon egységes modort mutatnak, a XIV.század végének stilizáló modorát, s nem annyira kiváló miniátor kezére vallanak, mint inkább nagyon ügyes, a figurális rajzban is járatos kalligráfusára... Kis miniaturáit és kevésbé változatos ornamentikáját Henrik plébános nyugodt és letompított színekben festette meg."

Ez a k a l l i g r á f i k u s m o d o r pozsonyi kódexekben már a XIV.század közepe táján is tapasztalható, miként ezt Hoffmann szerint a Széchényi Könyvtár egy röviddel 1341 után Pozsonyban készült Missalé-ja /Cod.Lat. 214./ tanusítja. Az egyik képecske kosztümjeinek tanúsága szerint a XIV.század hetvenes éveiben készülhetett ugyancsak Pozsonyban az a diszes Biblia, melyet egy XV.századi bejegyzés szerint Gancis Vencel kanonok hagyott az ottani székesegyházra / ma Széchényi Könyvtár, Cod.lat. 78. /. Mind a szöveg, mind

a festés több kéz munkája, s a miniátorok hol olaszos / M. Kvszle, 1927. 2.mell.a. /, hol franciás / uo. 2.mell.b. / izlésben oldották meg feladatukat. / V.8. M.Kvszle, 1927:10/11. 1. Hoffmann E. / A Széchényi Könyvtár egy szintén Pozsonyból származó XIV.századvégi Missalé-ja / Cod.lat. 215. / pedig hol olasz-francia, hol német vagy osztrák miniaturák hatása alatt nyerte ugyancsak két különböző kéztől származó díszeit. / Uo. 11.1. ua. hasonmás: III.mell. A-iniciálé, mely Dávid királyt jeleníti meg, amint pólyásbabának ábrázolt lelkét felajánlja Istennek. /

1394-ben készült el L a d i s l a u s d e M i s - k o l c h azzal a kis ivrétű Missalé-val, mely ma az egri érsekségi könyvtár egyik büszkesége. Egyetlen miniaturáját, a kánon előtti képet / ábr. M.Kvszle, 1902:35.1. / Toldy Ferenc, - aki e kézirattal először foglalkozott behatóbban, - Miskolci László név szerint ismeretlen "klostrom- és nemzet-társa" művének tekinti. Mint fentebb láttuk, Csontos és Varju világi embernek tartja Miskolci Lászlót, s Varju, elvetve Toldy föltevését, a miniaturát is neki tulajdonítja. "Miért keresnök másban - ugymond - könyve főékeségének alkotóját, amikor minden arra vall, hogy egy volt a Missale ügyes kezű másolójával. Nagyon rendkívüli volna, - főleg a hazai kezdetleges állapotok mellett, - hogy az ilyen egyszerűbb kézirát elkészítésén többen munkáljanak". Ha tehát Varju föltevése helyes, úgy Miskolci László az első világi könyvfestő, akinek emléke és alkotása hazánkban fennmaradt. A 235 x 128 mm nagyságú kép a megfeszített Megváltót ábrázolja, anyja és János apostol társaságában, vörös sávval keretelt sötétkék alapon. A vastag fedőszínekkel kidolgozott képben Toldy bizánci és olasz hatást vélt fölismerni. De Varju elutasítja ezt a gondolatot. "Ne keressünk benne - írja - idegen hatásokat. Ennek a képnek festője nem az iskola neveltje, hanem igazi Isten kegyelméből való művész, aki a természetben, a természettől tanult. A képnek rettentően primitív részletei elárulják a műkedvelőt." Mindazonáltal alig hihető, hogy a miniátor ezt a templomfalakon, egyházi szerköny-

vekben százszor meg százszor megörökített jelenetet pusztán képzeletből vagy pláne élő modell után alkotta volna, s valóban céhbeli műtörténészeink korántsem tartják ennyire őseredeti alkotásnak. Hoffmann Edit "nagyon egyéni ize mellett német és olasz hatást" / M.Kvszle, 1927:18.1. /, Péter András "délnémet hatásokat" / I.m. I:64.1. / lát benne.

A XIV.század második felében fénykorát élő cseh miniatúrafestészet a szomszédság dacára is csak a XV.század első felében érezte hatását. Minthogy az ugyancsak magas fokon álló cseh táblafestészet felső-magyarországi festészetünkre semmi hatással sem volt, s a c s e h h a t á s nemcsak pozsonyi és kőrmöcbányai, hanem esztergomi és váci kéziratoknál is jelentkezik, Péter András nem tartja kizártnak, hogy ebben az erősen cseh hatások alatt álló Zsigmond király feltételezett budai miniatör műhelye volt a közvetítő. / A m. műv.tört. I:168.1. / E műhely föltételezésére azonban nincsen egyetlen támaszpontunk sem, hacsak nem az, hogy Zsigmond volt az első magyar király, aki kancelláriájában miniatort is alkalmazott, mert ő állította ki 1405-ben az első ránk maradt, festett címerű, hazai armálist a Tétényiek és Harasztiak részére. A cseh hatások magyarázatára egyébiránt ilyen királyi műhely föltételezésére nincs is szükség: miniatöraink járhattak Prágában, mint ahogy az egyébként ismeretlen Kassai Péter "modist", vagyis scriptor vagy miniatör 1425-ben Bécsben tartózkodott / Genthon István: M.művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Bp.1927. 16-7.1. /, vagy pedig láthattak csehek által miniatlított kéziratokat, melyek mint közvetlen minták, vagy egyszerű emlékképek inspirálhatták őket munkájukban.

A cseh hatás legkorábbi emlékei két Missale, melyek egyikét / Pózsony, Káptalani Könyvtár / Michael de Tyrnavia pozsonyi kanonok 1403-ban fejezte be, míg a másikat /Széchényi Könyvtár, Cod.lat. 216. / a felsőausztriai Dürrensteinből vagy az alsóbajorországi Thurnsteinből származó /- 1. fentebbi jegyzetünket! -/ másolta ismeretlen évben. Hoffmann és

Varju fültevése, hogy mindkét misekönyv egy kéz munkája, e szerint megdől, s ha igaz az, hogy mindkettő kifestését egy ember végezte, az csakis egyikük, vagy egy ismeretlen harmadik lehet. Már Varju megállapította róla, hogy "mestere volt az ecsetnek", de diszitményeit némiképpolaszosaknak véli. Hoffmann szerint is "Nagyszombati /?/ Mihály nem érdektelen miniátor tehetség", de "kétségtelen, hogy cseh kéziratokból tanulta művészetét". "A cseh kéziratoktól való függése - szerinte - munkája egészen észlelhető, de különösen szembetűnő az ornamentikában". Utóbbi Johann v. Neumarkt olmtzi püspök / 1364/80 / egy Missalé-ján jelentkezik először, s nemcsak Csehországban, hanem Ausztriában is számos követőre talált, s így meglehet, hogy Mihályunkra is osztrák közvetítéssel hatott. A Budapesten őrzött Missale címlapja / M.Kvszle, 1927. V.mell. / alsó peremén látható lombdísza azonban arra vall, "hogy a cseh ornamentikából kölcsönzött elemekkel eredeti és egyéni dekoráció-stilust tudott magának teremteni". / V.8. 1927:13-4.1. /

Cseh hatás érződik egy 1421 táján Esztergomban készült Breviarium / Bécs, Nemz.Kvtár, Cod.lat.1829. / husos levelekből alakított indadiszén / uo. 1927:17.1.ua. /, valamint János, a váci püspök miniátora által a váci ötös-céh számára 1423-ban másolt és festett szerkönyv / Széchényi Könyvtár, Cod.lat.377. / Sz.Elíguszt / Éloy /, a francia és magyar ötösök védőszentjét ábrázoló címképen ékszer benyomását keltező lapszéli kacsaringóin / Uo. 1927:16-7.1. / tévesen Egyednek írva; ez elírást Berkovits Ilona is átvette Miniatori ungheresi nel "Dictionnaire des miniaturistes" c. dolgozatában. / Corvina, 1941:255-81.1. Színes hasonmása M. Kvszle. 1910:107.1.mell., ahol helyes névvel szerepel! / Az 1426-ban megkezdett körmöcbányai városi jegyzőkönyv- / Városi Levéltár / két miniaturája közül csupán az Utolsó ítéletet ábrázoló másodikon érződik cseh hatás. Készítője Hoffmann szerint azonos a Széchényi Könyvtár egy datálatlan, de Pozsonyból oda-került Missalé-jának / Cod.lat.218. / magát meg nem nevező

miniátorával. / Uo. 1927:14-5.1. /

A körmebányai jegyzőkönyv első miniaturája viszont, mely Krisztust a keresztfán jeleníti meg, "más, n ő m e t i z l é s ű művész kezére valló kitűnő munka". / Uo. 1927: 15.1. / Egyik legszebb hajtása annak az irányzatnak, mely a német gótikus ízlést követte hazánkban. Ilyen a Széchenyi Könyvtár egy datálatlan esztergomi Missalé-ja / Cod.lat.220 /, mely Pozsonyból került oda s melynek kánon képe egy a XIV. század végén Ausztriában készült s ma Vorauban lévő kézirat-tal látszik összefüggeni / uo. 1927:18-9.1. /; az 1432-ben fölfektetett selmebányai városi jegyzőkönyv / Városi Levél-tár / egyetlen miniaturája, mely a megfeszített Krisztust ábrázolja Gobil Bálint kezétől / képe: Gerevich Tibor: Ko-lozsvári Tamás. Bp. 1923.30.1. /; a Vitéz János számára 1460 előtt íratott Victorinus-kódex egyébként egyéni ízű címlap-kerete, amelynek indázatán himbálózó madárkák a Beöthy-féle A magyar irodalom története c.képes diszmnű színes mellék-le révén mindnyájunknak kedves ismerősei; a besztercebányai Városi Könyvtár 1477 előtt készült un. Langhaus Missalé-ja / M.Kvszle, 1927:24-5.1. /, hogy csak a legismertebbeket em-lítsük.

A XV.század első felének legkiválóbb művészegyénisége, Zsigmond király egyetlen név szerint ismert miniátora, Márton, aki magát nagy szerényen "mesterember"-nek / M a r t i n u s O p i f e x / nevezi. Hevesy Andor / Le Bréviaire de Sigis-mond de Luxemburg. Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures. 1911.1.2.:112.1. / és az ő nyomán Divald Kornél / Magyar művészettörténet. Bp. 1927.91-2.1. / magyarnak vélte. H.Leporini / Festschr. d. Nationalbibl. in Wien. Wien, 1926. 2-10.1. / a melki Martinus Senginggel próbálta azonosítani, Hoffmann Edit pedig nem tart-ja kizártnak, hogy svájci származású, bár maga is bevallja, hogy a svájciak körében sem ismerünk hozzá hasonló modorban dolgozó miniátorokat. Sőt, Hoffmann még azt sem tartja való-színűnek, hogy Márton mester Magyarországon dolgozott volna.

E véleményét arra alapítja, hogy Zsigmond király Breviárium-án / Bécs, Nemz.Kvtár. Cod.lat.1767; címképe: Hoffmann: Régi m. bibliofilek. V.tábl. / és Jacobus a Voragine Legenda aurea-ján / Arany legenda, Uo. Cod.lat.326. / kétségtelenül osztrák művészek társaságában dolgozott. Péter András viszont / i.m. I:166., 168.1. / nem tartja lehetetlennek, "hogy a Breviarium, legalábbis annak két első harmada, amelyet Martinus és az un. Albert király miniátora illumináltak, Budán készült és csak az un. V.László király miniátora által festett 3.rész keletkezett Bécsben". Föltevést a Legenda aurea-ban látható Sz.István és Sz.László életéből vett jelenetekkel igyekszik alátámasztani. Véleményünk szerint e kódexek keletkezési helyét sem Hoffmann, sem Péter érvelése nem dönti el. Mert habár "teljességgel elképzelhetetlen, hogy a könyveket Ausztria és Magyarország közt ide-oda cipelték volna a kifestések miatt", az viszont igen jól elképzelhető, hogy mind Márton mester, mind Albert király miniátora a király meghívására Budán dolgozott rajtuk. Éppugy abból, hogy a Legenda aurea-ban magyar szentek ábrázolásai is előfordulnak, még nem következik szükségképp, hogy "a kódex miniátora Budán ismerkedett meg a magyar szentek ábrázolásának ikonográfiájával", mert hiszen nincs kizárva, hogy magyar szentek ábrázolását tartalmazó kódex Bécsben vagy bárhol másutt is rendelkezésére állhatott. Márton mester különben még egy harmadik kéziratot is illuminált, az egyetlen, melyet be is fejezett, s így nincs kizárva, hogy ez volt első munkája. Guido de Columna Historia belli Trojani c. sikamlós regénye ez / Bécs, Nemz.Kvtár, Cod.lat.2773. /, mely a hagyomány szerint Zsigmond király felesége, Cillei Borbála számára készült, s amelynek jeleneteiben Divald egyenesen a budai környezetre és a királyi udvar alakjaira vél ismerni.

Egyébiránt mind Martinus, mind Albert király miniátora hatással volt a hazai miniatúrafestészetre. Amaz Pálóczi György, 1423/39. esztergomi érsek Breviarium-ára / Salzburg, Studienbibl.Reproduk.Hoffmann: Régi m.bibliofilek, VIII.tábl./ emez egy "quendam Hungarus" által 1465-ben másolt Ptolemaeus-

féle Cosmographia / augsburgi könyvtár / ornamentikájára hatott. / L. M.Kvszle, 1927:21.,23.l. Hoffmann. / Ugyancsak osztrák hatás ütközik ki Pálóczi érsek másik ránk maradt könyvéből, az erősen megcsonkított Missalé-ból is / Széchényi Könyvtár, Cod.lat.359. Mária halálát ábrázoló kezdője reprod. M.Kvszle. 1927.IX.mell. és Hoffmann:Régi m.bibliofilek. 9.tábl. /, melyet éppugy mint Breviarium-át Hoffmann ismeretlen magyar miniátorok munkájának véli. Az osztrák hatás egy másik terméke egy óriási méretű győri Antiphonale a XV.század közepéről, melyet műtörténészeink mindeddig nem tettek behatóbb tanulmány tárgyává.

A század utolsó harmadában létesült Budán egy nagyobb szabású könyvfestő műhely, mely az uralkodón kívül a könyvkedvelő és pompaszerető humanista főpapok számára is dolgozott. A műhely keletkezésének időpontjáról semmit sem tudunk. Abból, hogy Mátyás 1469-ben Bécsben készíttette a Thomas de Hungariának ajánlódó Missalé-t, mely a donator sikerült arcképét is tartalmazza, Hoffmann Edit joggal következtette, hogy ebben az időben a műhely még aligha állhatott fenn. Viszont abból, hogy 1471-ben Mátyás Pomponio Letohoz intézett levelében megemlíti egy Blandius nevű "miniator"-át, még éppen nem folyik mintha akkortájt a könyvfestő-műhely már működésben lett volna. Hiszen Blandius a királyi kancellária alkalmazottja is lehetett, akinek az armálisok címerképeinek megfestése volt a feladata. Ha ugyan Blandius-nak egyáltalán volt valami köze a festészethez. Hiszen - mint láttuk - a XV.század latin-ságában a miniator nem könyvfestőt jelentett, hanem a rubricator szinonimája volt, s nem a kéziratok díszítésével, hanem szövegük javításával foglalkozott. Munkaköre tehát nem művészi, hanem filológiai képzettséget kívánt, s ez teszi érthetővé, miért bizta meg Mátyás épen Blandiust azzal, hogy számára Olaszországban összevásárolja a könyveket. Blandius származásáról semmit sem tudunk. Hoffmann olasznak tartja, de minthogy az armálisok címerein az olasz modor csak a hetvenes évek közepe táján jelentkezik, ez a föltevés is, a-

mennyiben megáll, megerősíti azt a nézetünket, hogy Blandius miniátori munkát a szó mai értelmében nem végzett. Az olasz izlés Hoffmann szerint csupán 1474 óta észlelhető armálisainkon, ami annak a jele, hogy olasz vagy olasz iskolán felnőtt miniátorok csakis ez idő óta működtek Budán.

Hoffmann megállapította, hogy Mátyás király a hetvenes évek végén vagy a nyolcvanas évek elején láttatta el egyöntetű címerrel készen /- tehát üres címerpajzzsal -/ vagy másodkézből vett /- vagyis idegen címerrel ellátott -/ kódexeit. E címerek készítője firenzei modorban dolgozott, s Hoffmann nem kevesebb, mint 36 kódexen ismerte fel keze nyomát. E címerek jellemző sajátása, hogy a szív-pajzsban a holló mindig háromlevelű gallyon ül, s hogy a cseh címer orosz-lánjának a koronája méreteiben aránytalanul nagy. De ez az ismeretlen budai címerfestő több kódexen miniátorként is dolgozott. Így a Casanato Könyvtár Korvin-kódexének címlapjára, mely egyébként XIV. századi lombard munka, alul firenzei izlésű virágdiszt festett. A Georgius Trapezuntius Compendium grammaticae-jét / Grammatikai összefoglalás / tartalmazó kódexen / 1933-tól Széchényi Könyvtár, előbb Bécs, Cod. lat. 2343 / pedig a virágdiszt közé címertartó puttókat is komponált. Virágdiszt alkalmazott továbbá még öt készen vett kódex szalagfonatos címlapján, hétnek pedig egész címlap díszé tőle származik.

Az 1485 év után Hoffmann az említetten kívül még két címerfestő kezét különbözteti meg a Korvina kézíratain. Az egyik két kéziratot, a másik huszat látott el címerrel. Utóbira jellemző a címer két oldalára elhelyezett M.A. /Matthias Augustus/ betű. Mind e kéziratok, mind hét más, részben készen vett, részben valószínűleg Budán másolt kódex közös ismertetőjele, hogy aranyozott metszésüket geometriai vagy virágos mustra tarkítja. Noha a festett metszések jellege fel-sőolaszországi, amibe firenzei stíluselemek is vegyülnek, annyira egyöntetűek, hogy egy műhelyből kellett kikerülniök. Minthogy pedig a kéziratok között XV. századi firenzei máso-

latok mellett egy-egy bolognai és nápolyi eredetű kézirat is van, Hoffmann joggal tételezi fel, hogy ez a műhely Budán állt fenn. Abból pedig, hogy a Bécsből 1933-ban ismét Budapestre került Regiomontanus metszésére festett guirland párja föllelhető a római Missale Urb.lat.110/158 a lapján azt következteti, hogy a Missale képdíszje is Budán készült. Ez az egyetlen találkozás persze korántsem dönti el a Missalé-t előállító műhely hollétét, mert hiszen az is lehetséges, hogy a Regiomontanus metszésének festője vette mintául a Missalé-t Szerencsére Hoffmann egyéb érvekkel is szolgál. Így először azzal, hogy a római Missale több diszlapja a brüsszeli Missale hatása alatt készült, csak hogy kevésbé tehetséges művésztől; ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy a brüsszeli kódex legkésőbb 1438-ban már Mátyás birtokában volt. Egy további bizonyíték a római Missale többi képének és díszítő motívumának keverék-stilusa, ami Hoffmann szerint a budai műhelyre jellemző. Ez a keverék-stílus firenzei, milanoi, ferrarai és francia elemekből tevődik össze. Ilyen stílusban készült Georgius Trapezuntius Rhetoreá-ja / Széchényi Könyvtár /, ugyanannak Ptolomaeus-fordítása / Bécs, Cod.lat.24. /, a müncheni Aristeas s valamennyi közt a legszebb, a velencei Averulinus.

N é v s z e r i n t a budai miniátorok egyikét sem ismerjük. Balogh Jolán / Néhány adat Firenze és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez. Archaeol.Értes.1926: 198-9. l. / kutatásaiból tudjuk ugyan, hogy 1480/82-ben s talán már előbb is Budán tartózkodott Francesco Roselli festő, miniátor és rézmetsző, de az ő kétségtelen műveivel a Korvina egyetlen máig ismert darabja sem hozható kapcsolatba. Nagyon valószínű, hogy ezek a nevük szerint ismeretlen miniátorok jórészt ép, úgy idegenek, első sorban olaszok voltak, mint a királyi udvarban foglalkoztatott egyéb művészek.

Hoffmann Edit föltevése szerint a műhely v e z e t ő - je valami F r a n c i s c u s de Castello Ithalico de Mediolano volt, aki az 1939-ben vásárlás útján a Széchényi

Könyvtárba került Breviárium-ban / azelőtt a lambachi bencés kolostorban / - mely 1474 és 1481 között készülhetett Kálmáncsehi Domokos nagyváradi püspök, akkor székesfehérvári prépost számára, tiszta lombardiai modorban - többször megnevezi magát, legteltjesebben a 215. a lapon. Balogh Jolán és mások milánói mesternek vélik. Hoffmann horvátnak tartja s azon zenggi de Castelliono et de Mediolano család tagjának, melynek három sarja: Barta, Mátyás és Bernát 1489-ben Mátyás királytól magyar, továbbá zenggi és zágrábi városi nemességet kapott. Csak az a csodálatos, hogy Franciscus műhelyvezető és "jelentékeny művész" létre Mátyás egyetlen kódexét sem miniálta, s legfeljebb mint címerfestő dolgozott neki, ha az enyingi és bakonoki Török-család 1481-ben kiállított armálisa, melynek virágdisze "minden legapróbb részletében meg-egyezik Kálmáncsehi könyvének számtalan lapjával" valóban tőle s nem valamelyik utánzójától származik. Lehet, hogy Mátyás király csakugy, mint napjainkban Hevesy Andor "középszerű művész"-nek vélte, s nagyobb művészi feladatot nem bízott rá, de az sincs kizárva, hogy az általa miniált Korvin-kódexek mind egy szálig elvesztek vagy lappanganak. Hoffmann Franciscus hosszas budai tartózkodásával magyarázza művészetének azt a nagy befolyását, mely Kálmáncsehi egy másik Breviárium-ának / Bécs, hg.Liechtenstein gyűjtemény / különböző stiluselemekből álló s több kéztől származó lapjain megnyilatkozik, valamint azt is, hogy a Liechtenstein-féle kódex nem egy lapjának pontos megfelelőire bukkanunk Mátyásnak a Vatikánban őrzött Missalé-jában, mely 1487/90 között készült Budán.

Franciscus mellett vagy után még egy milánói származású vagy iskolázottságú művész is dolgozott Budán. Hoffmann neki tulajdonítja a Széchényi Könyvtárban őrzött óriási méretű Antiphonale két legtisztább lodi-i modorban készült diszlapját, mely szerinte okvetlenül Budán került bele ebbe az egyébként burgundi stilusban kifestett kéziratba.

A nyolcvanas évek vége felé egy h a r m a d i k , mind-

ezeknél kiválóbb tehetség jelenik meg Budán, akit főművéről, a Párizsban őrzött Cassianus-kódexről C a s s i a n u s m e s t e r é n e k neveztek el. Legkorábbi művei Hoffmann szerint az erdődi Bakócz-család 1489. január 6-án kelt címeres levelének díszítése és az ugyancsak 1489-ben befejezett velencei Averulinus. Hoffmann az ő munkáinak, helyesebben az ő irányítása mellett s az ő személyes részvételével készült munkáknak tartja a már említett párizsi Cassianus-kéziraton kívül a München-ben lévő Beda-kódexet, a Lord Leicester Holkham Hall-i gyűjteményéből napfényre került Evangelistarium-ot, mely utóbb a New-York-i Morgan-könyvtáré lett, s az ugyancsak Párizsban őrzött Aristoteles-ősnymtatvány miniatúráit. Valamennyiüket már II. Ulászló fejeztette be, vagy legalább is átfestette bennük Mátyás címerét. Egyikük sincs szignálva, de minthogy II. Ulászló 1495 évi számadáskönyvében a madoccai apát nevének megnevezése nélkül, mint a "királyi könyvek miniatúra" szerepel, Hoffmann benne látja Cassianus mesterét; úgy okoskodik, hogy csakis a Budán festett kódexek legszebbikének, a Cassianusnak a művészt illetheti meg a "királyi könyvek miniatúra" díszítő jelzője. Persze ez az okoskodás nem egészen meggyőző. Abból, hogy a madoccai apát a számadáskönyvben mint "a királyi könyvek miniatúra" szerepel, az apátur művészi képességeire következtetni egyáltalában nem lehet, hanem csak arra, hogy ő miniatóri minőségben került a számadáskönyvbe. Tehát nem epitheton ornanssal van dolgunk, aminek egy számadáskönyvben semmi értelme, hanem egyszerű ténymegállapító qualificativummal. Arról nem is beszélve, hogy a "miniator" szó a XV. századi latinságban - mint láttuk - egészen más jelentéssel bírt, mint a mai modern nyelvekben. Ha ezt nem tévesztjük szem elől, akkor vajmi gyöngé lábbon áll a madoccai apát könyvfestő volta. A jó apát ur nem a király könyveinek kifestéséért, hanem emendálásáért kapta a tolnai koronabirtokból neki kiutalt 60 s.-t, s talán nem tévedünk, ha fölteszük, hogy azok a királyi könyvek, melyek szövegének pontosságára a király oly nagy súlyt helyezett, az éppen akkor készült Bonfinius - másolat könyvei voltak.

A madocscsai apát kilétét illetően sokáig a legnagyobb zavar uralkodott. Csontos 1879-ben Vogel alapján megtette Fülöpnek, s bár ezt amivel sem indokolt állítását 1885-ben visszavonta, a Fülöp név újra meg újra visszatért. Így 1911-ben Hevesy Andornál / Rev. de l'Art Chrétien, 1911:120.1. / s 1912-ben Sörös Pongrácnál / Az elenyészett bencés apátságok. Bp. 1912. 333.1. /, aki Gergely kommandátor és Antal fia János apát közé sorolja. Hevesy egy újabb dolgozatában / Gazette des Beaux Arts, 1923:296.1. / pedig kettős föltevessel szolgál, s Gyulai Gergelyt vagy János apátot gondolja a miniátornak. A kérdést szokott pontosságával Hoffmann Edit tisztázta, aki kiderítette, hogy a "miniator" csakis a hazai oklevelekben Joannes vagy Joannes Antonius néven szereplő madocscsai apát lehetett. / V.ö. M.Kvszle. 1926:238.1. / Az apát teljes nevét azután Balogh Jolán derítette ki / A madocscsai apát, a királyi könyvek miniátora. Henszlmann Lapok, 1927:5.sz. / milánói oklevelek alapján. Ezek szerint Johannes Antonius Cattaneo de Mediolano dömés szerzetes volt, s már 1487-ben élén állott az eredetileg bencés apátságnak. A Johannes Antonius magyarországi szerepére vonatkozó adatokat a magunk részéről még egy jelentékeny adattal egészíthetjük ki. Harsányi András / A domonkosrend Magyarországon a mohácsi vész előtt. Debrecen, 1938.98.1.; - ez az adat elkerülte Hoffmann figyelmét, akinek legújabb összefoglalása a budai festőműhelyről 1940-ben jelent meg a Mátyás király-émlékkönyvben - / Iványi Bélának a domonkosrend központi levéltára magyar vonatkozású regesztáiból készült kéziratos gyűjteménye alapján megemlékezik egy "frater Johannes abas" /!/-ről, aki 1482.május 18-án engedélyt kapott, hogy apátsága szolgálatára két önként vállalkozó rendtársát is magával vihesse, fölteve, hogy ez nem lesz valamelyik dömés konvent kárára. Egészen kétségtelen, hogy ez a frater Johannes Antonius senki más, mint a mi madocscsai apátunk, aki ilyenformán már 1482 nyarán Magyarországra jött, kétségkívül azért, hogy rendbehozza a zűllésnek indult bencés apátság ügyét. Harsányi, aki a madocscsai apátról mit sem tud, a regeszta azon szavaiból, hogy

apátunk a rend könyörgéseiben miként eddig, ezentúl is részesül, azt következteti, hogy Johannes Antonius már hosszabb idő óta betöltötte az apáti tiszteletét. Szerintem ez téves következtetés. Ez a kitétel inkább arra vall, hogy Johannes Antonius csak a mondott időben került a bencés apátság élére, s a dömésrend generálisa megnyugtatta, hogy a rend továbbra is imáiba foglalja, ami eladdig - mint a rend működő tagját - természetszerűen megillette. Azért nagyfontosságu ez az adat, mert még inkább gyöngíti Hoffmannak, a madocsa apátra - mint mai értelemben vett miniátorra - vonatkozó föltevését. Tekintve, hogy a madocsa apát könyvfestői munkásságát a nyolcvanas évek végére helyezi, legalább is feltűnő, hogy a budai műhely olyan kiváló művészt, mint a Cassianus mestere, évekig nem foglalkoztatott!

De hát ki festette a párizsi Cassianust és a Korvina stilisztikai szempontból vele rokon darabjait? Semmi esetre sem II. Ulászlónak a XVI. század legelején feltűnt diplomatája, akit egyesek - mint fentebb láttuk - pusztán a Felix név s a raguzai származás alapján az Oláh-emitette, könyvfestésben is jártas Felix Ragusanusszal azonosítanak. Illuminátori képességeiről a Petantiusra vonatkozó egykorú források milyen hallgatnak, s így Berkovits Ilona föltevése, hogy ő lett volna a Cassianus és még egy sereg más kézirat illuminátora - köztük Petantius saját munkáié is - nem egyéb pusztán föltevésnél, melynek egyetlen erőssége az a nagyon is vitatható hipotézis, hogy a két Felix egy és ugyanaz a személy! /Elena Berkovits: Felice Petanzio capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Bp., 1941. Kny. az olasznyelvű Corvina 1940. é. III. évf.-ából. / Nem is beszélve arról, hogy Petantius Genealogia Turcorum imperatorum / Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 378. / c. II. Ulászlónak felajánlott rótlusának medaillonjai kivitelben az éles szemű Hoffmann megállapítása szerint / Régi m. bibliofilek, 167. l. / "nem mutatnak rokonságot a magyarországi munkák modorával", másik műve, az ugyancsak II. Ulászló számára készült Historia Turcica /- ma a nürnbergi

Városi Könyvtárban, Ms.Bibl.Solger 31.jelzet a. -/ pedig ugyancsak Hoffmann szerint a budai iskolának "egyik legkésőbbi és leggyöngébb terméke. Ragyogó színei, továbbá arctípusai még a régiek, de az iskola főműveit jellemző mesterségbeli tudás, a kidolgozás művészi gondossága és választékosága teljesen hiányzik belőle". / I.m. 168.1. / Ezt a hanyatlást természetesen Berkovits se tagadja, de azt - ismét egészen önkényesen, mert hiszen Petantius életkoráról semmit sem tudunk - azzal magyarázza, hogy a művész öregkori alkotása!

Elvileg nincs kizárva, hogy a párisi Cassianus-t s a vele rokon darabokat az Oláh szerint a festésben is jártas Felix Ragusanus, akit azonban a mondottak alapján továbbra is megkülönböztetendőnek vélünk Ulászló Felix Petantiusától, illuminálta; ez a lehetséges föltevés azonban teljes bizonyossággá csak akkor válnék, ha a Cassianusszal azonos stílusú szignált vagy egykoru okiratokkal beigazolt munkája kerülne főlszínre. Addig őt is ama nem kis számú könyvfestők közé kell sorolnunk, akiknek ismerjük nevét, de nem ismerjük műveit, s helyesebb, ha megmaradunk a Cassianus mestere elnevezés mellett.

A budai műhely nemcsak az uralkodóknak, Mátyásnak és Ulászlónak dolgozott, hanem a diszes könyveket kedvelő főpapoknak is. Így elsősorban Kálmáncsehi Domokosnak, akiről már fentebb megemlékeztünk, azután Filipecz János váradi püspöknek, - akinek az esztergomi érseki kincstárban őrzött Pontificalé-ja Hoffmann megállapítása szerint a Cassianus mesterének feltűnése előtt készült / Régi m.bibliofilek, 124.1. /, - s Nagylucsei Orbán egri püspöknek, akinek a Széchényi Könyvtárban levő Psalterium-át / Cod.lat. 369./ Cassianus mesterének vele szinte egyenrangú segéde festette ki. / Uo. 128.1. / Ugyancsak a budai műhelyben fejeztette be Hoffmann szerint Bakócz Tamás esztergomi érsek, Kniewald szerint Erdődi Simon zágrábi püspök azt a Missalé-t, mely eredetileg György topuszközi apát és rozsonyi c. püspök számára ké-

szült s első tulajdonosának halála következtében félben maradt, s ott készült az az esztergomi primási könyvtárban lévő Graduale, mely viszont Bakócz 1521-ben bekövetkezett halála miatt maradt befejezetlen. A művész kilétét szerinte nem tudjuk, mivel egyik lapján látható szigiláját stilisztikai okokból bajos Julio Clovionak feloldani. / L. erről alább! / Csak annyi bizonyos, amint ezt már Varju Elemér is észrevette / V.8. A Dessewffiek. Turul, 1903:78.1. /, hogy azonos azzal a lombardiai iskolázottságu, esetleg olasz miniátorral, aki 1514/25 között több armálist festett. / Régi m. bibliofilek. 180-82.1. / Ugyanez a művész készítette Perényi Ferenc várad-i püspök hártára nyomtatott misekönyvének keretdiszeit is. / Uo. 188-9.1. / A műhely hatása alatt készült darabok: Thurzó János boroszlói püspök imakönyve / Széchényi Könyvtár. Cod.lat.380 / s a brucki / Znaim mell. / premontrei kolostor számára készült Antiphonale / Olmütz, Studienbibl.IV.1.; V.8. Hoffmann, i.m. 173. 175.1./.

A budai festőműhely helyiségeinek h o l l é t é r ő l éppoly kevésbé vannak adataink, mint tagjai kilétéről. Hoffmann valószínűnek tartja, hogy a könyvmásoló és könyvkötő helyiségekkel együtt magában a királyi palotában voltak elhelyezve. "Ha azonban mérlegelni akarunk egy másik lehetőséget, - írja Hoffmann - úgy csakis a budaszentlőrinci pálos kolostor jöhetne tekintetbe, ahol a szerzetesek között valóban kiváló építészek, szobrászok, üvegfestők stb. működtek... Mátyás király hír szerint sokat és szívesen időzött a pálosoknál,... sőt könyvet is adott nekik kölcsön... Megemlíthetjük, hogy egy, a budai műhelyben készült Antiphonale-töredék a Szépművészeti Múzeumban éppen Remete Sz. Antalt és Sz. Pált ábrázolja, a Cassianus-kódex pálos szerzetesekről szól, s így... valóban kísértésbe eshetünk, hogy kapcsolatot keressünk a Mátyás-féle műhely és a pálos kolostor között". "Mindez azonban - teszi hozzá - csak véletlen találkozás. Ha a műhely a pálos kolostorban lett volna, azt Gyöngyösi Gergely a kolostor történetéről szóló munkájában büszkén említette volna, s akkor tud-

nók a művészek nevét is, mint ahogy a többi szerzetes-művészét pontosan tudjuk". / Mátyás Király Emlékkönyv. Bp.1940. II:267-8.1. /

Nos, én a magam részéről igen jól el tudom képzelni, hogy a műhely - különösen, ha a madocsai apátnak tényleg olyan előkelő szerepe volt benne - egy a királyi várhoz sokkal közelebbi helyen, a dömések Sz.Mihályról / Miklósról / nevezett ősi kolostorában volt elhelyezve, melynek egyik tornya ma is /?/ fennáll a budai várhegyen a régi pénzügyminisztérium épülete mellett. / A Sz.Domokos rend multjából és jelenéből. Bp.,1916.185-6.1. / Hiszen Mátyás a döméseknek épp olyan nagy tisztelője volt, mint a pálosoknak, feleségének pedig a gyóntatója közülük került ki. Ha meggondoljuk, hogy Mátyás a rend itt elhelyezett studium generaléját fejlesztette ki egyetemmé - a rendi iratok már 1477-ben mint "Universitas Budensis"-t emlegetik / V.ö. Harsányi András. I.m. 145-7.1. / - s hogy a rend hazai tagjai sorából a másolókon kívül miniátorok, sőt könyvárusok is kikerültek, akik részben Budán szorgoskodtak, vagy oda is elkerülhettek, úgy ez a föltevés sokat nyer valószínűségében. Ilyen név szerint ismert miniátorok Váci Pál, aki 1480-ban miniálta Aquinói Sz. Tamás Summa theologiae-je első részének egy 1477-iki velencei kiadását / v.ö. Békési Emil, Kath.Szle. 1902:746.1. ; Csontos Lányi nyomán M.Kvszle, 1879:55.1.e munkát kéziratnak vélte / és János kassai dömés frater, akinek 1483-ban megengedi a rendi generális, hogy akár a konventben, akár azon kívül pénzért kéziratokat miniálhasson. / L. Harsányi, i.m. 295.1. Harsányi nem idézi a latin szöveget, s így kétes, hogy mai értelemben vett miniatori vagy rubrikatori munkáról van-e szó. Ha - mint Harsányi véli - azonos azzal a János diákkal, aki a kassai dömés rendház egyik kéziratának kolo-fonjában - M.Kvszle. 1910:189.1. - szerepel, úgy valószínűbb, hogy csupán rubrikatori munkát végzett. / Elkerült-e János frater Budára, nem tudjuk, de hogy Váci Pál itt dolgozott, az kétségtelen: hiszen ő fordította le magyarra a Nyulakszigeten élő dominikánák részére a rend szabályait. Ugyancsak Budán

működött - nem ugyan mint könyvfestő, hanem mint könyvárus - Emericus Nicolai de Zagrabia, aki 1478-ban Páduában tanult teológiát, s 1479-ben Budára rendeltetett magister studentiumnak / a szerzetes tanulók mesterének /, s aki 1480-ban engedélyt kapott arra rendi fennhatóságától, hogy Velencéből eladásra könyveket hozzon magával. Vállalkozása annyira bevált, hogy 1481-ben fölhatalmazták rá: a budai egyetem dömés tanára, Petrus Nigri Clipeus Thomistarum / Tomisták pajzsa / c. munkáját árusíthassa. /Uo. 248.1. /

A budai műhely sajátos s t i l u s a az ország egyéb részeiben szorgoskodó miniátorokra, amennyire ezt a kutatás mai állásából megítélhetjük, semminemű hatást nem gyakorolt, ahogy egy kivétellel nem gyakorolt a Mátyás és humanista köre számára Olaszországból beözönlő kézirat-áradat sem. Ez az egy kivétel Kinizsi Pálné Magyar Benigna Imakönyv-e /- ma a Széchényi Könyvtárhoz tartozó keszthelyi v. Festetich Könyvtárban, innen a Festetich-kódex elnevezése -/, mely Hoffmann Edit véleménye szerint is 1493.május 3.-a, azaz Kinizsi halála előtt készült a nagyvázsonyi pálos kolostorban, s a legdiszesebb magyar nyelvemlék. Élénk színekben pompázó kezdőlapja a szokványos firenzei kéziratok ornamentikájának visszhangja, s becsületére válik az ismeretlen pálos szerzetes ecsetének, aki több volt egyszerű műkedvelőnél. / Színes hasonmása a Képes m.irodalomtört. I.köt.-ben, gyöngén sikerült egy színű fototípiája: Hoffmann E. Régi m.bibliofilek.27.mell./

N y u g a t - é s F e l s ő m a g y a r o r s z á g városainak papsága és polgársága továbbra is kitartott az o s z t r á k g ó t i k u s izlés mellett, mely még a XVI. század eleji munkákat is jellemzi. Ennek kétféle oka lehet: vagy az, hogy az e városokban tevékenykedő miniátorok maguk is osztrákok voltak, vagy az, hogy helybeli létükre a hozzájuk legközelebb eső osztrák művészi központokban nyerték ki képeztetésüket, illetve az innen kétséggel nem kis számban bekerült kéziratokból merítették inspirációt.

Igy P o z s o n y b a n Hoffmann Editnek a XV. század

hetvenes-nyolcvanas éveiben nem kevesebb mint három osztrák vagy osztrák hatás alatt álló miniátort sikerült kimutatnia. Kettejük azon az egyszerűbb kiállítású esztergomi Missalé-n dolgozott, melyet Pottenberger János, 1471/77-ig több ízben pozsonyi polgármester készíttetett / ma a Széchényi Könyvtárban, Cod.lat. 222. /. Az egyik kéz az átlagos osztrák modort követi, míg a másik "kétségbe nem vonható kapcsolatot mutat egy határozott salzburgi miniátor műhellyel, melynek számos darabját ismerjük... köztük egy... valamely magyarországi bencés kolostor számára készült Missalé-t. / M.Kvászle, 1927: 26.1. / Osztrákok voltak-e ezek a könyvfestők, vagy osztrák iskolázottságú pozsonyiak, azt ma már lehetetlen eldönteni. Ugyanez áll arra a harmadik miniátorra is, aki 1488 táján szorgoskodott Pozsonyban, s aki Hoffmann megállapítása szerint Ulrich Schreiber salzburgi műhelyéből került ki, akinek kétségtelen művei a pozsonyi kéziratoknak mind ornamentikájára, mind képes kompozícióira erősen hatottak. E pozsonyi mester munkái Han János pozsonyi kanonok remek Gradualé-ja, ma a pozsonyi káptalani könyvtárban, egy jóval szerényebb kivitelű másik Graduale ugyanott, s a Széchényi Könyvtár két pozsonyi származású Missalé-ja / Cod.lat. 219. és Cod.lat.94./. Utóbbiak elsejét Rosenthaler Vencel tekintélyes pozsonyi szücs-mester felesége Magdolna készítette 1488-ban az ottani Sz. Márton templom számára.

Ugyane művészre bízta Han kanonok az eredetileg Imre fia János pozsonyi kanonok számára 1377-ben készült Missale miniatúráinak kiegészítését. Ennek a Batthyaneumba került misekönyvnek illuminaturáját sokáig teljes egészében a már említett Stephani Henrik csukárdi plébánosnak tulajdonították, s úgy ünnepelték őt, mint aki realiztikus felfogásával megelőzte a maga korát. A tévedésre Hoffmann Edit jött rá, aki meggyőzően mutatta ki, hogy a realiztikus és élénk színezésű lapszéli diszitéseket, a kánon előtti képet s az első diszlap / 11.lev. / tetemes részét ez az 1488 táján Pozsonyban tevékenykedő művész töltötte bele a száz év előtti kéziratba. Egy

második kéz munkáját ugyan már Varju Elemér is szívvá tette, ő azonban csak apróbb javításokat és Han Jánosnak a kezdőlap egyik országcimere fölé festett kakasos címerét tulajdonította neki. Ugyanő azt is megemlíti, hogy ez a második miniatűr "a képek legtöbbször rajta hagyta nevének kezdőbetűit: M.P., sőt azt két helyen teljesen ki is írta. Először a kánon diszlap egy madarára írta rá: M.Preñer / Hoffmann hozzám intézett levele szerint itt M.Breñer formában szerepel a név/, másodszer a 202.b lap aljára apró, alig olvasható írással: "Mathias Brenner". / V.ö. M.Kvszle, 1900:158.1. / Hoffmann Edit, ki a Missale illuminációjával többnyire nagy részletességgel foglalkozott, ezeket a bejegyzéseket sehol sem említi, még pedig azért nem, mert - miként az e tárgyban hozzá intézett levelemre adott válaszában kifejtette - e bejegyzéseket nem tartja a művész szignaturáinak, hanem egy olvasó izléstelen befirkálásának. Véleményét kétségkívül megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy pl. az első diszlapon lent a mandorla alatt MR, az angyali üdvözllet fölötti címerben MK, mellette MP, az alsó angyal szárnyában pedig MP monogram szerepel, ami valóban oktalan irka-firka benyomását kelti.

Ugyancsak az osztrák gótika hatását bizonyítják azok a, jobbra közepes emlékek, melyek L ö c s é r ö l kerültek ki a XV.század utolsó negyedéből vagy a XVI.század elejéről. Egyik tipikus példája az a pasztuózus színekben tartott miniatúra, mely Guido de Bayro: Rosarium decretorum / A decretumok - egyházi törvények-füzére, Strassburg, 1470.kör. Hain, 2713/ c.művének a lőcsei Sz.Jakab templom tulajdonában volt példányát /- ma a gyulafehérvári Batthyaneumban Z₄I.1.jelzet a. -/ díszíti. / Hasonmását l. M.Kvszle, 1899:234.1.mell./ Készítője nevét nem ismerjük, mint ahogy nem ismerjük azon lőcsei mesterét sem, akinek ugyancsak a Batthyaneumban /Cod. II.24./ lévő kéziratos Missalé-ja "magyaros, üde színekben viritó" díszét Hoffmann is kiemeli. / M.Kvszle, 1927:25.1. /

Viszont több felsőmagyarországi miniatűr n é v s z e -

r i n t i s i s m e r ű n k , de anélkül, hogy műveiket mindeddig sikerült volna föl kutatnunk. Nevük után ítélve azonban ezek is a német iskolához tartozhattak. Így igen keresett miniátor lehetett az a Henckl György, aki 1483. aug. 11.-én Eperjesről Hilarius bártfai lelkészhez intézett levelében 3 frt. előleget kér aranyra, festékre s egyéb kellékekre abból a 25 frt-ból, amiben egy Hilarius közbenjárására megrendelt könyv előállítását megszabta. Az ismeretlen megrendelő valószínűleg egy szerkönyvet kívánt, mert Henckl felhossa, hogy a megrendelthez hasonló példányokat már régebben eladott Iglóra Hufnagl urnak s Kassára a Sz. Lénárd templomnak, utóbbit 27 frt-ért. Levelében még azt is megemlíti, hogy valami Ágoston ur, továbbá / Stock / Lénárd lőcsei és Lőrinc eperjesi jegyzők részére is szállított. Henckl valószínűleg lőcsei származású volt, de aligha azonos azzal a Georgius Henckel de Leuczscha-val, aki az 1427. és 1430. évben tanult a bécsi egyetemen. / V.8. M. Kvszle, 1907:91-3.1. és 1911: 134-5.1. / Tudjuk továbbá, hogy Mátyás katedrális másoló Eperjesen nemcsak leírta és bekötötte, hanem minialta is a Boldizsár nevű polgár rendeletére készült Antiphonarium-ot, s miniatúráért 1501-ben két ízben 200-200 dénárt vett föl a városi pénztárból.

Sem nevét, sem nemzetiségét, sem pedig működési helyét nem ismerjük annak a k é s ő i n é m e t gótikus modoru könyvfestőnek, aki az 1498. november 7.-én elhalt György topuszkói apát és rozenyói c.püspök számára dolgozott. Hoffmann igen jelentékeny művésznek tartja, habár az invenció nem volt valami erős oldala. Miniatúráinak szereplői, sőt a keretdiszekbe beszótt alakok között sem akad egyetlen sem, melyet ne másolt volna le valamely német vagy alnémet metszetből, de a kölcsönzött részleteket annyi naiv bájjal s oly egyéni színezéssel olvasztotta egybe, hogy képecskéi egészen keletiesen hatnak. György apát két Missalé-ján /- mindkettő Zágrábban; az egyik Sz. Györgyöt ábrázoló címképét l. Hoffmann: Régi m. bibliofilek, 28. mell. -/ kívül ő minialta Thuz Osvát zágrábi püspök díszes Antiphonarium-át is / ma a zágrábi Egyetemi

Könyvtárban. M.R.10.jelz.a. /. Sajnos, mindhárom alkotás, valószínűleg a megrendelők /- Thuz 1499-ben hunyt el -/ halála következtében befejezetlenül maradt. / V.Š. Hoffmann. i.m. 120-1., 141-5.1. /

György apát Missalé-i egyikét, azt, amelyiknek címképe Sz.Györgyöt ábrázolja /- ma a zágrábi székesegyház könyvtárában 354.sz.a. -/, egyik későbbi tulajdonosa fejeztette be valamely olasz vagy o l a s z i s k o l á z o t t s á g u művésszel. A művésznak a kézirat egyik lapján alkalmazott monogramját Dankó János vette észre, s lehet, hogy Kukuljević föltevése / Jure Glovič prozva. Julio Klovio hrvatski stinostikar. Zagreb, 1878. / alapján a horvát származású Giulio Clovioénak oldotta fel. / Hymnarium Vetus Ecclesiasticum Hung. Bp. 1893. 105.1. / Hoffmann ezt a megoldást két okból vetette el. Egyrészt azért, mivel Clovio egyéb kétségtelen munkái egészen elűtnek ezektől a festményektől, s másrészt mivel Clovio csupán 1524-ben járt Magyarországon, holott Bakócz Tamás esztergomi bíbornok-érsek, akit a kéziratban előforduló címer alapján a kézirat későbbi tulajdonosának és befejeztetőjének szoktak tartani, már 1521-ben elköltözött az élők sorából. / V.Š. i.m. 180.1. / Dragutin Kniewald / Misal čazmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrabčkog biskupa Simuna Erdődy, Zagreb, 1940. / a zágrábi egyetem paleográfus-tanárával ujabban szintén megvizsgáltatta ezt a rejtélyes monogramot, s ez - mitsem tudva Dankó megoldásáról - ugyancsak arra az eredményre jutott, hogy a monogram csakis Julio Clovio-nak oldható fel. Tehát bármennyire eltérnek is ezek a miniaturák Clovio későbbi munkáitól, mégis csak tőle valók. A másik nehézség ui., amelyre Hoffmann hivatkozott, egészen látszólagos. Az a nézet, hogy a Missale Bakócz Tamás birtokában volt, kizárólag a kódexben előforduló Bakócz-címeren alapszik. Minthogy azonban az Erdődyek is ugyanazt a címet használták, a kódex későbbi tulajdonosa és befejeztetője Erdődy Simon is lehetett, aki 1518-1543-ig volt Zágráb püspöke. Kniewald föltevését szerintünk még az a kö-

rülmény is megerősíti, hogy a Bakócz-Erdődy címeren kéziratunkban sehol sem szerepel a bíborosi kalap, amit Bakócz Tamás, - ha ő lett volna a későbbi tulajdonos, - bizonyára el nem mulasztott volna a kéziratba címerével együtt befestetni.

Erős o s z t r á k h a t á s é r z i k a hazai bencés kolostorok számára a XV.század végén és a XVI.század elején készült szerkönyvek miniaturáin is. Sőt, a salzburgi Studienbibliothek valamelyik hazai bencés kolostor számára készült gazdag díszítésű Missale-ja / V. l. B. 23. / - Hoffmann megállapítása szerint - egyenesen az egyik salzburgi miniatorműhelyből került ki a XV.század utolsó negyedében /M.Kvszle, 1927:26.l. /. Erős délnémet hatás alatt állott az az eklektikus művész is, aki az 1510-es években minialta a pannonhalmi kolostor számára annak az Evangelistarium-nak 24 levélét, mely a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik kolligátumában maradt fenn. Az ismeretlen miniatör - Berkovits Ilona megállapítása szerint - leheletszerű finomsággal kidolgozott képcskeihez Dürer, Schongauer és bázeli fametszők műveiből merített ihletet. A kolligátum második darabját, mely benedictiókat és a szerzetesi fogadalom szertartásait tartalmazza, a kolofonok tanúsága szerint Forgách Pál másolta 1515-16-ban a szentmártoni / pannonhalmi / apátságban, s valószínűleg maga látta el gyerekesen gyarló illuminaturával. /V.ö. Berkovits Ilona: A budapesti Egyetemi Könyvtár pannonhalmi kódexe. M.Művészet, V. 1923:181.s.köv.11. /

A német gótika s az olasz reneszánsz elemeinek sajátos keveréke az a nagyméretű, díszesen kiállított Graduale, mely Kassa városa ajándékából került a Széchényi Könyvtárba / Cod.lat. 172. /, s amelyet sokáig XV. századi darabnak tartottak. Hoffmann Edit vette észre, hogy az egyik lapszéli díszben lógó táblácska az 1513-as évszámot tünteti fel, ami véleménye szerint teljesen egybevág a kódex képdiszével, úgy ahogy az Cseh- és Morvaországban a budai műhely hatása alatt kifejtett. Ha tehát a kézirat képdisze Kassán

készült, amire egyelőre nincs semmi bizonyíték, ez azt mutatná, hogy a budai stílus, mely egyébként Kelet-Magyarországon egyáltalán nem hatott, a korszak végén csak kerülővel oda is elért.

A k ö n y v n y o m t a t á s feltűnése a könyvdisztés területén egyelőre nem okozott változást. Fust és Schöffert mainzi könyvnyomtatók ugyan már 1457. és 1459. évi Psalteriumaikat és 1458. évi Canon Missae-jüket remek, piros és kék színben pompázó nyomtatott kezdőkkel ékesítették, de a színes iniciálék alkalmazása rendkívül meglátástalannak látszott a példányok kinyomtatását. E kezdőket ugyanis - Heinrich Wallau megállapítása szerint - a szövegbetűk testével egyenlő magasságú, lágy bronz vagy vörösréz ducok segítségével állították elő, melyekbe a kezdők címűjét a fametszet technikájával vésték ki, míg az elütő színben kontemplált betűket keményebb fémről, valószínűleg 2-3 mm vastag kalapált bronzlemezről szabták ki. Ezek a betűk a címűzés ducokba számukra kivájt mélyedésbe hajszálpontossággal voltak beilleszthetők. Ezeket az összetett betűket mármint a sajtóba emelt szedésből minden egyes példány kinyomtatása előtt eltávolították, s miután a szedést fekete festékkel bekenték, a szétszedett kezdőket is bevonták piros, illetve kék festékkel, majd óvatosan ismét összerakták, s a szedéstükörbe visszahelyezve egyetlen nyomással állították elő a könyv fekete-piros-kék színben pompázó egyes lapjait. Ezt a körülményes eljárást minden egyes levonat előállításánál meg kellett ismételni. Ugyanígy jártak el a piros színnel kiemelt egyes betűkkel, szavakkal és sorokkal is, melyeket az egész lap befestése előtt ki kellett a sajtóból emelni, s pirossal bekenve a már befestkezett szedésbe ismét visszailleszteni. Hogy ez így történt, azt az 1458. é. Canon Missae egyetlen fennmaradt példányának /- ma az oxfordi Bodleianában -/ 1 b lapja bizonyítja, amelyen az egyetlen vörössel kiemelt szó feje tetejére állítva nyomattott le. Az eljárás lassúságát még az is fokozta, hogy minden egyes alkalommal a formából kiemelt szedés helyét pótlékkal

kellott kitölteni! / V.ö. Veröffentl. d.Gutenberg-Gesellschaft. Mainz. 1904. III:44.1. /

Ugyanezt a módszert alkalmazta egyébiránt, Fust és Schöffert megelőzve 1455 /?-ben a 42 soros Biblia magát meg nem nevező nyomtatója / valószínűleg Gutenberg / is, aki kiadványa néhány példányában a kezdősorokat / "Incipit epistola sancti hieronimi ad paulinum presbiterum de omnibus diuine historie libris capitulū p' mū" / vörössel nyomtatta, de csakhamar felhagyott vele, s a többi példányban a pirossal kiemelendő sorok helyét egyszerűen üresen hagyva, kézírtos pótlásukat a rubrikátorokra bízta. Ugyanígy járt el az 1460-ban Mainzban megjelent Catholicon, Johannes Balbus de Janua dömés szerzetes a középkor folyamán nagyon népszerű terjedelmes latin nyelvtanának ismeretlen nyomtatója is. A vörös nyomás itt is a testes munka első lapjának három első sorára / az incipitre / szorítkozott, de a nyomtató a szédes örökös kiemelését és külön befestékezését még így is annyira időt rablónak ítélte, hogy csak a példányok egy részében /- valamennyi ránc maradt pergamen és két papiros példányban -/ alkalmazott vörös nyomást, míg a többi példányban az incipitet egyszerűen elhagyta, s a rubrikátorra bízta, hogy kézírással pótolja. Ugyancsak a rubrikátor állította elő mind a 42 soros Biblia, mind a Catholicon valamennyi példányában az egyes fejezetek iniciáléit, valamint a Catholicon szótári részében minden egyes szómagyarázat első betűjét az e célra üresen hagyott helyen. A Catholicon rubrikátorai a példányok legtöbbször piros és kék, vagy barnás vörös és zöld színt alkalmaztak; a wiesbadeni példány rubrikátora csupán vöröset. Egészen magában áll a British Museum példánya, melyet arannyal és színekkel gazdagon miniatúráltak első tulajdonosa, a frankfurti dömés kolostor számára. / L.G.Zedler: D. Mainzer Catholicon. Veröff.d.Gutenberg-Gesellsch. Mainz. 1905.IV:44/5.1. /

Günther Zainer augsburgi könyvnyomtató volt az első, aki sajtótermékeiben 1472 óta rendszeresen alkalmazott f a -

m e t s z e t ű i n i c i á l é k a t , melyek részben - akárcsak a kéziratos kezdők - bodros indáztatban végződtek. De ezek már ugyanazzal a fekete festékkel nyomattak, mint maga a szöveg. Igen kifejlesztette a fametszetű iniciálékat a Velencében működő Erhart, Ratdolt, aki 1476 óta több fametszetű kezdőbetű sorozatot alakított, melyek betüképe többnyire az olasz niellók módjára fehéren tűnt elő a fekete alaplóból. Majd az alakos, apró jeleneteket ábrázoló fametszetű iniciálék is feltűntek.

Emellett azonban egészen a XVII. századig tartotta magát az a nyomtatóra kényelmes szokás, hogy a kezdők helye ü r e s e n maradt. Legfőljebb ha a rubrikátor vagy miniátor tájékoztatására egy kis betű benyomásával /- ez a "kezdőbetűpótló", vagy röviden "pótló" -/ jelezték a pótlandó iniciálékat. Ezt az eljárást követte - betűpótlók alkalmazása nélkül - a mi Hess Andrásunk is. Chronicá-jának a Széchényi Könyvtárban őrzött példányába például az ismeretlen rubrikátor piros s elvértve kék tintával pótolta az egyes fejezetkezdő betűket, bár az is megesett, hogy pótlásukról hely-lyel-közzel megfeledezett.

A kezdők kihagyása abban leli magyarázatát, hogy a pom-pakedvelő bibliofilek ragaszkodtak a kódexekből megszokott színes kezdőkhöz, s nem egyszer még a diszes fametszetű iniciálékat is k i s z i n e z t e t t é k. Így az 1497. é. esztergomi Missale két ránk maradt, hártýára nyomtatott példányában, melyek egyike Váradí Péter kalocsai érsek /- ma a Széchényi Könyvtárban -/, másik a Perényi Ferenc váradí püspök /- utóbb a győri Papnevelő Könyvtárában -/ számára készült, a fametszetű kezdőket és a kánonképet hazai miniátoraink teljesen átfestették, s emellett lapszéli diszitással is ellátták.

Római és velencei könyvnyomtatók arról is gondoskodtak, hogy ezeknek a lapszéli diszitéseknek az előállítást lehetőleg megkönnyítsék. E végből a kacsakaringók körvonalaít famintákkal kiadványaik margóira préselték. Főleg Vendelin v.

Speier és a Giunták, az a két jeles velencei cég látta el kiadványait ilyen ékitményekkel, amelyeket azután a miniátorok színekkel és arannyal töltöttek ki.

A fametszetű k e r e t - é s s a r o k d i s z e k , melyek a Günther Zainer kacsARINGÓS kezdőinek továbbfejlesztése útján keletkeztek, Johannes Zainer ulmi műhelyéből / 1473 / indultak hódító utjukra. Heinrich Knobloch tzer strassburgi könyvnyomtató pedig 1482-ben alkalmazott először a címlapon négy ilyen sarokdiszt, amely bekeretelte a címlapot. Ugyanígy járt el Ratdolt Johann Müller /Regiomontanus/ 1476.évre szóló kalendáriuma címlapján. Csakhamar divatba jöttek a diadaliveket, építészetileg gazdagon kiképzett kapuzatokat ábrázoló címlapképek. De ezek sem voltak a tipográfusok ujitásai, hanem fametszetbe átültetett kölcsönzések díszesen kiállított kéziratokról.

Fametszetű s z ö v e g k é p e k e t a könyvnyomtatók 1460 körül kezdtek alkalmazni. Fust és Schöffer 1458. évi Canon Missae-jükben a 6a lapot még üresen hagyták, hogy arra festhesse a miniátor a szokásos kánonképet. Paul Schwenke véleménye szerint /- Veröff.d.Gutenberg-Gesellsch.II:39.1.-/ bizonyára azért, mivel akkortájt nem akadt Mainzban olyan grafikus, aki ilyenfajta nagyobb igényű kompozíciót képes lett volna fába vagy fémbe vésni. De a Missale speciale abbreviatum / Különleges, rövidített misekönyv /, melyet valószínűleg Berthold Ruppel, Gutenberg egykori legénye nyomtatott 1460 körül Bázelen /- V.8. Seymour de Ricci, Veröff. d.Gutenberg-Gesellsch. 8-9. Mainz, 1911:73., 74. 1. -/, s amelynek egyetlen fennmaradt példányát a karinthiai Sankt Paul bencés kolostor őrzi, a Canon élén már egy érdekes fametszetet tartalmaz, amely a rendes szokásnak megfelelően a megfeszített Üdvöztőt ábrázolja. / Hasonmása: O.Hupp. Guttenbergs erste Drucke. München, 1902. /

Az első d a t á l t könyv, mely fametszetű képekkel van illusztrálva, 1461.február 14-én hagyta el Albrecht Pfister bambergi sajtóját. Ulrich Boner dömés prédikátor

Edelstein c. fabulagyűjteménye ez, mely 88 levélen 101 fametszetű képet tartalmaz. Egyetlen kézzel kifestett példányban maradt fenn a wolffenbütteli Állami / előbb Hercegi / Könyvtárban. Ezt követte - a kolofon szavaival élve - nem sokkal 1462. Sz. Walpurgis napja után, tehát május elején a 60 levélből álló, 61 képpel illusztrált Vier Historien c. népkönyv ugyane nyomdász műhelyéből. A 61 kép valójában 50-re zsugorodik össze, mivel a könyvnyomtató 3 fametszetet kétszer, 3 másikat pedig háromszor is fölhasznált, még pedig minden változtatás nélkül. Így a 10a levélen lenyomatott fametszet, amely Jákob Egyiptomba menetelét jeleníti meg, s a patriarchát kocsin ülve ábrázolja, a 13b levélen újra föl-bukkan, s itt Jákob holttestének Kánaánba való átszállítását kívánja szemléltetni! Pfister e két datált könyvön kívül még néhány keltezetlen képes kiadvánnyal is megajándékozta a könyvpiacot. Ezek: az Ackermann von Böhmen kétféle kiadása, melyek egyikét Zedler az Edelstein-nél valamivel korábbra, az 1460. év első felébe teszi, s amely egészlapnyi képeket tartalmaz, az Edelstein második kiadása s a Biblia pauperum kétféle német s egy latin nyelvű kiadása.

Ezek a meglehetősen kezdetleges fametszetek úgy készültek, hogy egy darab simára gyalult deszkára, melyet az alma, körte- vagy bükkfa hosszirányban szétfűrészelt törzséből állítottak elő, irónnal fölrajzolták a konturokat és árnyékoló vonalakat, s azután éles késsel kimélyítették, lefaragták a deszka üresen hagyott felületét. Az ekként domborúan kiemelkedő rajzot azután a könyvsajtóba helyezett ducokról ép úgy sokszorosították, mint a mozgó betűkkel előállított szöveget. A metszetek előállításának technikája a XVIII. századig nem változott, de a rajzok művészi tekintetben - különösen Olaszországban - csakhamar nagyot fejlődtek.

Pfister első fametszeteit, melyek egész vagy féllapokat töltöttek be, nem nyomtatta egyszerre a szöveggel, hanem külön nyomtatta bele a már elkészült szöveglapok üresen hagyott helyeire. A Biblia pauperum-nál szakított a sokszoro-

sítás e nehézkes módjával, s az illusztrációk ducait a szé-
dással közös tükörbe állítva, egyszerre nyomtatta ki mind a
kettőt. / V.8. Gottfried Zedler: Die Bamberger Pfisterdrucke-
Pfister bambergi nyomtatványai. Veröff.d.Gutenberg-Gesellsch.
10-11. Mainz. 1911. /

Pfisternek azt a fogását, hogy egy és ugyanazt a famet-
szetet egyazon kiadványban különböző jelenetek ábrázolására
többször lenyomtatta, más nyomdászok sem vetették meg. Így
bőven élt vele- ahogy azt Varju Elemér / A Turóczi krónika
kiadásai és a M.N.Muzeumban őrzött példányai. M.Kvszle,1902./
kimutatta - a magyar szempontból legjelentősebb illusztrált
ősnymtatvány, a Turóczi-féle Chronica Hungarorum mindkét,
brünni és augsburgi nyomtatója is.

A ma ismert legrégibb, m a g y a r o r s z á g i hasz-
nálatra készült ősnymtatvány, melyet fametszet díszít, a
kétségtelenül Petrus Maufer veronai sajtójából 1480-ban ki-
került Missale ad usum dominorum Ultramontanorum / RMK.III:
2. /. Egyetlen dísz a megfeszített Üdvözítőt ábrázoló ká-
nonkép, a veronai fametszés "egyik legszebb alkotása, mely
mind lineáris, mind kompozicionális értékénél fogva valóban
művészi munka." / L. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Bp.
1938.23.1.; reprodukciója a 83.1.-on./ Ezzel indul meg a ma-
gyarországi rendeltetésű, többé-kevésbé díszes misekönyvek
gazdag sorozata.

Illusztrativ szempontból különösebb figyelmet érdemel-
nek közülük: az Erhard Ratdolt velencei nyomdájában 1486-ban
készült Missale Strigoniense / RMK.III:11./, melynek az a ne-
vezetessége, hogy kánonképénél alkalmazta Missale-ban Ratdolt
először új találmányát, a színes nyomású fametszetet / Hubay
szerint - i.m. 25.1. - ez volna általában az első nyomtat-
vány, melyben színes fametszet előfordul; a Lex.d.ges.

Buchwes.I.k.s.v.Farbenholzschnitt - Színes fametszet - sze-
rint azonban Ratdolt az új technikát, mely több egyszínűre
bekent faduc egymás után való lenyomatásából állott, már a
sajtójából 1485.április 30-án kikerült Breviarium Augustanum-

ban - Augsburgi Breviárium - GW.5265. - megtaláljuk! /; a valószínűleg Lyonban Jacques Sacon sajtójából 1501-ben kikerült Missale Strigoniense / RMK, III:102. /, melynek néhány példányába a címlap fonákjára a holdsarlón trónoló Madonnát ábrázoló fametszetet nyomtattak utólag bele, alatta a három magyar szentnek: Istvánnak, Lászlónak és Imrének a koronás magyar címerrel díszített pajzsra támaszkodó alakjával /képét l. Hubay, i.m.X.tábl./; Joannes Winterburger bécsi nyomdász 1508. és 1514.évi Missale Strigoniensé-je, melynek címlap-verzóját olaszos kapuzatba foglalt "Arma Christi"-fametszet ékesíti, a timpanon-szerű felső ívmezőben Sz.László, Sz.István és Sz.Imre fél-alakjával / képét l. u.o. XIII.tábl.; Hubay szerint a fametszet eredetileg az 1507.é. passauai misekönyv számára készült, s a timpanonba utólag került a három magyar szent a Sz.István vértanu és két püspök alkotta csoportozat helyére. Uo. 17.1. /; a Petrus Liechtenstein velencei sajtójából 1511-ben kikerült, "szövegmagyarázó iniciáléival, vignettáival és keretlélceivel kissé tulterhelt Missale Zagrabienne / RMK. III:176. /, melynek címlapját II. Ulászló király és Kothrar Lukács zágrábi püspök cimere, a címlap fonákját pedig egy Bellini-modoru Patrona Hungariae a három magyar szent társaságában ékesíti, a Velencében dolgozó német fametszők technikájában / v.ö. Hubay, i.m. 30., 31. 1.; képe: XIV.tábl. /; s végül a Bakócz Tamás érsek rendeletére Nicolaus de Franckfordia gondozásában ismeretlen velencei műhelyből 1511.augusztus 1-én kikerült Missale Strigoniense / RMK III:175.//, melyet a szokásos kánonképen kívül számos lombdiszes és figurális kezdő, valamint a szöveg közé elhintett, egyes bibliai jeleneteket megkapó közvetlenséggel megrögzítő kisméretű fametszet élénkít / uo. 30.1. képek: XVI., XVII.tábl./.

A világi tartalmú könyvek sorából illusztratív szempontból az első hely **T u r ó c z i C h r o n i c a H u n g a r o r u m** - ának 1488-ban Brünmben és Augsburgban megjelent kétféle kiadását illeti.

A brünni őskiadást az 1b levelet egészen betöltő s a magyarok bejövételét ábrázoló címképen kívül 41 magyar vezér és király teljesen képzeletbeli arcképe disziti, de ezek előállításához mindössze 36 ducot használtak / vagy 37-et, ha a Péter és V.László képmásait ábrázoló ducokat, melyek arcban eltérnek egymástól, külön ducoknak számítjuk /. A képek egyszerű körvonalas rajzok, igen kevés árnyékolással, amit Varju azzal magyaráz, hogy valószínűleg kifestésre voltak szánva, bár feltűnő, - teszi hozzá Varju, - hogy a brünni kiadás ránk maradt példányai kevés kivétellel színezetlenek. Sem rajzolójukról, sem metszőjükéről semmitsem tudunk, valamint előállításuk helyéről sem. Annyira sablonosak, hogy épp úgy készülhettek Budán, mint Brünmben, föltéve, hogy akadt fametszésben járatos mester ezeken a helyeken. Csontos /- Archaeol.Értes.1888:319.1.; ez adatra dr.Hubay Ilona hívta fel figyelmemet -/ azt állítja: a brünni városi számadáskönyvekben előfordulnak tételek, melyek igazolják, hogy a város a krónika fametszőjének és a festőnek mily összegeket fizetett, de állítását mindaddig senki sem ellenőrizte s így a kérdés eldöntetlen. Fitz József / Die Ausgaben der Turóczy-Chronik a.d.J. 1488. Gutenberg-Jahrb. 1937:104.1. / a magyarok bejövételét szemléltető egész lapnyi kép keleties öltö-zékeiben a Képes Krónika rokontárgyu ábrázolásainak hatását vélte fölismerni, csakhogy abban az időben ez a krónika sem volt Budán. Nincs kizárva azonban, hogy más, ma már elveszett miniatűr krónika vagy valami falfestmény szolgált mintául. Azt a nézetet, melyet Leo Baer /- D.ill.Historienbücher d.15.Jhs. Strassburg, i.E. 1903:148. és kk.11. - Illusztrált Históriaskönyvek -/ képvisel, aki szerint a nyomdász illusztrált kéziratból dolgozott, melynek képanyaga a Képes Krónikára megy vissza, ugyanebből az okból kell elvetnünk. Baernek a konstrukcióra egyébként csak azért volt szüksége, mivel Varju Elemértől függetlenül ő is észrevette, hogy az augsburgi kiadás király-képeinek egy része, valamint az itt Ingressus Tartarorum-nak / A tatárok bejövetele / elkeresztelt egész lapnyi kompozíció a brünni kiadás képeihez hasonlít, de azt

már nem, hogy a szöveg szedése is a brünni nyomtatvány alapján készült, annak valóságos utánnomása, mely még a lapok beosztását is szolgálilag követi. / V.ö. Fitz, i.h. / Fitz újabban / Mátyás Király Emlékkönyv. Bp. 1940. II:242.1. / nemcsak a szedésrészletek, hanem a sajtóhibák azonosságát is hangsúlyozza, ami nem egészen helytálló, mert ha vett is át Ratdolt néhány sajtóhibát brünni mintaképétől, ő maga is követett el szép számban újakat, főleg a magyar szavaknál és neveknél, míg a latin szövegben nem egy javítással szolgált. / L. Varju, i.h. 376.1. /

Az augsburgi kiadás a brünni 42 illusztrációjával szemben 66 képpel örvezendztette meg olvasóit; de az augsburgi nyomdász még fokozottabban élt az azonos ducok trükkjével, mint a brünni, s a 66 képet mindössze 33 fametszettel állította elő. "A fametszetek alapjául szolgáló képeket - írja Fitz / Mátyás Király Emlékkönyv. II:242.1. / - Theobaldus Feger, a budai kiadó szolgáltatatta, amint Mátyás királyhoz intézett ajánló soraiban elmondja". Ez azonban csak részben felel meg a tényeknek. Így a szövegbe ékelt 22 csataképnek Feger sem a rajzát, sem a ducát nem küldte Ratdoltnak, hiszen az előállításukhoz felhasználta öt klisé utóbbi Velencéből magával hozott raktárából került ki csakugy, mint ahogyan onnan valók a szöveg típusai és kora reneszánsz izlésű fekete-fehér kezdőbetűi. Valamennyi csatakép a Ratdolt által Velencében 1480 óta többször kiadott Werner Rolewinck-féle Fasciculus temporum omnes antiquorum cronicas complectens / Az idők csokra a régiek minden régi krónikáit magában foglalja / c. rendkívül népszerű munkából vándorolt át Turóczi Chronicá-jába. Egyikükről - a jobb felén várost, bal felén sátrát ábrázoló képről - ezt már Varju / i.h. 381.1. / kimutatta. A többi négyre Hubay Ilona bukkant rá a Fasciculus temporum 1482.évi velencei kiadásában. / Hubay szóbeli közlése. / De az sem lehetetlen, hogy Sz. István ülő alakja, jobbján a gyermek Sz. Imrével, s a feje fölött lebegő angyal-pár által tartott koronával, Sz. László lovas képe s a Chronica

élén álló, egész lapot betöltő jelenet, mely Sz. László és a kun vitéz párbajának két egymás fölé helyezett mozzanatát ábrázolja, szintén már előbb megvolt Ratdolt tulajdonában. Tudjuk, hogy Ratdolt Velencében mind az esztergomi, mind a zágrábi egyházmegye számára különböző szerkönyveket nyomtatott. Közelfekvő tehát az a gondolat, hogy Ratdolt a magyarországi szenteket is figyelembe vevő legendárium kinyomtatását is tervbe vette, s ehhez készülhettek ezek a metszetek. E föltevés egyuttal megmagyarázná azt a furcsa körülményt, hogy Turóczi Chronicá-jának augsburgi kiadásában mint szorította ki a könyv éléről a magyarok bejövetelét ábrázoló képet egy - a magyar nemzet történetében egészen jelentéktelen - epizód. Az augsburgi fametsző a brünni előkép átdolgozásával bizonyára nem készült el idejében, már pedig az lb lapra lenyomtatott cimerkörrel szemben már csak a szimmetria kedvéért is okvetlenül teljes lapot betöltő képre volt szükség. Így juthatott Ratdolt arra a gondolatra, hogy ezt a már rendelkezésre álló képet használja fel. A honroglalás jelenete azért nem vezett kárba: egyszerűen ellátták a megfelelő felírással, s Rogeriusnak a tatárdulást megéneklő Carmen miserabilé-je élére állították.

Ami a még fennmaradó 39 vezér- és király-portrét illeti, ezeket Ratdolt 22 duccl állította elő. A 22 duc közül csupán 6 használtatott fel egy-egy esetben, 15 kétszer, egy pedig háromszor vétetett igénybe. Ez a 22 klisé Varju szerint mind a brünni kiadás képeiből van lerajzolva. Készítőjük azonban "csak az ideát veszi át előzőjétől, az alak főbb körvonalait, néhol a tartást, az attribútumokat, s azután megtoldja változatos hátterekkel, cimerekkel, kevésbé fantasztikus öltözetet ad rájuk, úgy hogy egyik-másikra alig lehet ráismerni". / I.h. 384.l. / A háttérret a kétszer használtaknál második igénybevételük előtt lefaragták. /Uo.387.l./ Legtanulságosabb példa erre az eljárásra az a klisé, mely teljes csonkitatlanságában Péter király képe gyanánt szerepel. A baldachinos trónszék mögött itt virágos fali szőnyeg

van kifestítve, melyre balról az apostoli keresztes, jobbról a pólás országcimert erősítették föl. Ugyane Duc II. István képe gyanánt is szerepel, de azzal a különbséggel, hogy a falkárpitból a trón két oldalára eső részletet lefaragták. Végül a könyv vége felé mint I. Ulászló arcképe harmadszor is előfordul, de úgy, hogy most már a falkárpitot teljesen eltüntették és a két cimerpajzsot is eltávolították. / Uo. 377. l.; egymás mellett a 3 kép kicsinyített hasonmásával. / A hasonlóságot a két kiadás portré képei között Varjutól függetlenül Baer is észrevette, de néhány igen becses megfigyeléssel bővítette. Az augsburgi kiadás képei egy részének rézmetszetszerűségétől vezettetve összevetette őket a kor rézmetszeteivel, s több közvetlen kölcsönzést sikerült kimutatnia. Jelesül azt, hogy az augsburgi kiadás Nagy Lajos és V. Istványa az E.S. mester Salamon ítélete c. metszetére, I. Géza-Róbert Károlya F /ranz/ V /on/ B /lehold/ mester "Salamon ítéletére" /ábrázolásuk i.m. 150. és 151.l. /, Mária királynéja a "Házikönyv Mesteré"-nek "szerelmespárjára" / ábr. uo. 154. és 155.l. /, Kun László II. Endréje pedig ugyane mester "bálványt imádó Salamonjára" megy vissza; valamennyi az eredeti erősen leegyszerűsített tűkörképe. Tekintettel arra, hogy ezek a rézmetszők Hoffmann Edit megfigyelése szerint a budai miniátorok kompozíciójának kialakítására is rendkívül hatottak, igen közelfekvő az a föltevés, hogy nem a Ratdolt fametszői keresgéltek ki a Chronica képeihez felhasználható mintákat, - erre a dolog sürgőssége következtében Ratdoltéknak aligha volt idejük, - hanem a budai könyvfestő műhely rajzolóí szerkesztették egybe Feger megbízásából a királyképek egy részét, s csak fába metszésük készült Augsburgban.

Hosszasabban foglalkoztunk a Turóczi-krónika képeivel, mint az egyedüliekkel, melyekről legalább föltelezhető, hogy ha ducaik nem készültek is itthon, legalább az alapul szolgáló rajzok egy része került ki a budai könyvfestőműhelyből. A t ö b b i XV. századvégi és XVI. század eleji m a - g y a r vonatkozású kiadvány képanyaga még ennyire sem hoz-

ható kapcsolatba a hazai földdel.

Igy Mátyás király törvénykönyvének, a Constitutiones regni Ungariae-nak második - hely és nyomdász nélküli - kiadását, mely a GW megállapítása szerint Konrad Zachelofen lipcsei műhelyéből került ki, még pedig, mint Hubay Ilona véli, rövidesen Mátyás 1490. április 6-án váratlanul bekövetkezett halála után, egész lapnyi címképpel bír, melyet a nyomdász valószínűleg a lipcsei vásáron felbukkant vándorfametszővel készíttetett. A képen a király trónján ülve fogadja a hosszú talárba öltözött két jogtudóst, akik neki a törvénykönyvet bemutatják. A képen nincs semmi portré-szerű: teljesen sablónos királyábrázolás, úgy hogy a nyomdász a Constitutiones regni Poloniae-t rövidesen utóbb ugyanezzel a címképpel ellátva bocsátotta forgalomba. Mindössze annyit változtatott rajta, hogy Mátyásnak a kép alsó jobb sarkában elhelyezett cimerét IV. Kázmér lengyel királlyal helyettesítette. / V.8. Hubay Ilona: Mátyás király törvénykönyve. M.Kvazle, 1939:234-46.l. illusztrálva. / Az a gyönyörű schrottblatt, mely Temesvári Pelbárt Pomerium de sanctis c. 1500 körül megjelent prédikációs könyvének címlapját díszíti, s amely vesszőből font kerítéssel határolt gyümölcsös kert mélyén írópulpitusa előtt imába mélyedt barátot ábrázol, toronymagasságban fölötté áll a Constitutiones címképének, alkotója azonban ennek sem hazai művész. Lehet, hogy olasz munka, ahogy Czákó Elemér sejti / Az iparművészet könyve. I:469.l. /, de az sincs kizárva, hogy olasz iskolázottságu német fametsző alkotása. Műörténészeink még nem foglalkoztak behatóbban vele, mint ahogy nem foglalkoztak a XVI. századeleji magyar vonatkozású egyéb könyvillusztráló metszetekkel sem. Itt még teljesen kiaknázatlan tere nyílik a kutatásnak.

5. A könyvek kötése

A lemásolt s esetleg kifestett kéziratokat, majd az ősnomdász sajtójából nyers ivekben kikerülő nyomtatványokat többé-kevésbé diszes kötéssel látták el. A pergamen lapokat a meghatározott méret szerint körülvágva fűzték összeállító tömbbe. Az enyvezetlen papirosra készült nyomtatványoknál a fűzés műveletét megelőzte az ivék enyvezése. Az abban állott, hogy az iveket timsós enyves vízbe mártották, majd kifeszített zsinórokra aggatva megszáritották, s aztán súlyos vaskalapáccsal simára sulykolták.

Az összehajtogatott iveket, illetve ivekké egyesített pergamen levélpárokat kenderfonállal fűzték egymáshoz, még pedig a XIV. század óta a mai is használatos fűzőállvány segítségével. A fűzőállvány hossznegyszögű fenékdeshkából áll, két oldalt kiemelkedő orsókkal, melyekre csigák segítségével mozgatható gerenda van erősítve. Ezen az általfának nevezett gerendán lévő hasadék a csavaros fűzőkampók befogására szolgál, amelyekre a fenékdeshka kivágásába illő lécs és fapeckek közé csiptetett bordazsinegeket akasztják. E bordazsinegeket a XII. század óta alkalmazták, s erre a célra a XII-XIII. században pergamencsikokat, később cserzett bőr, többnyire szarvasbőr szíjakat, s a könyvnyomtatás meghonosodása óta erős kenderzsinórokat használtak.

A munkás a fűzés megkezdése előtt a könyv első és utolsó ívét órlappal látta el, melynek kettős rendeltetése volt: egyrészt a könyvtestet a fedőtáblákkal szorosabban egyesítette, másrészt a könyv első és utolsó lapját a gyors elpiszkolódástól óvta. Használata a XII. század táján jött divatba s eleinte egy-egy többnyire már teleirt, használatból kivont pergamen levélből állott, melyet a könyvtest elejéhez és végéhez hozzáfűztek s aztán a kötéstáblához ra-

gasztottak. A XV.század eleje óta az őrlap egy-egy pergamen, majd papiros levélpárból állott, melyet vagy közvetlenül, vagy pergamencsikból készült csatlóra ragasztva fűztek a könyvtesthez.

A fűzés maga úgy történt, hogy a kódexet kezdőlapjával lefelé fordítva balkéztől maga elé helyezte a könyvkötő, s ivet iv után a fűzőállványba rakva kenderfonállal, Keleten selyemszállal fűzte egymáshoz az iveket, az utolsó ivnél kezdve a munkát, s jobbról balfelé haladó irányban. A fonalat a fűzőtü segélyével vezették a pergamen- vagy papiros-ivekbe, s minden egyes bordázsinegnél ismét kivezették az ivből, majd a bordázsineget áthurkolva ismét bevezették az ivbe. Ez az eljárás mindannyiszor megismétlődött, ahány bordázsinegre kívánták fűzni a kódexet. Ha egy iv fűzésével elkészültek, akkor hurokültéssel átmentek a következő ivbe, s azt ugyanazzal a módszerrel - csak hogy ellentétes irányban - erősítették a bordázsinegekhez, mint az előző ivet. Ezt az eljárást mindaddig megismételték, míg nem az első hozzáfűzetett a bordázsinegekhez.

Ott, ahol a fonál az egyik ivből a másikba átment, pergamenből vagy bőrből sodort hurkát helyeztek a könyv sarkára, s ezt átöltve vezették a fonalat az egyik ivből a másikba. Az így keletkező "oromszegők"-nek az volt a rendeltetésük, hogy a lapszélek behasadását megakadályozzák. Az oromszegők kiálló két végét azután odaszögezték a kötet tábláihoz. Az oromszegő nyugateurópai kötéseknel a XIV.század táján lép fel; készítmódja elárulja, miféle országban készült a kötés.

A fűzés utján összeálló tömbbé egyesített kódexet a XIV.század óta három szabad oldalán a metszőkéssel körülvágták. A metszés ferdén huzott késsel történt, s nem egyszer még a metszők s csorbái is felismerészenek a metszési felületen. A XV.század óta az így nyert metszéseket /- némelyek "vágás"-nak, németül "Schnitt"-, franciául "tranche"-, angolul "edge"-nek nevezik -/ festékekkel szí-

nezték, sőt a Korvin-kódexek metszéseit aranyozással és festett lombozattal vagy mértani mustrázattal is díszítették.

A kötés f e d e l e i Nyugateurópában s így nálunk is rendszerint deszkából készültek. Erre a célra a dió-, a bükk- és a tölgyfát s elvéve a fenyő- és a hársfát is felhasználták. A X-XI.században a deszka 2 - 2.5 cm vastag volt, derékszögben vágott széllel. Később a deszka egyre vékonyodott s nem ritkán egy cm-nyire apadt. Ekkor a deszkát a belső élen le is csiszolták, hogy jobban hozzásimuljon a könyv testéhez és külső sarkain le is gömbölyítették. Olaszországban a XV.században a deszkát keleti mintára kéregpapírral kezdték helyettesíteni, amelyet makulatura ívek egymásra ragasztásával állítottak elő. Ez a kéregpapír tábla a Korvin-kötésnél is gyakori. A könyvtestet az abból két oldalt kiálló bordaszinegek segítségével erősítették a táblákhoz. E zsinegeket behúzták a fedelekbe, s a tábla belső felületébe vájt csatornaszerű mélyedésbe beágyazva, fém- vagy faszegekkel a táblához szegezték. A könyv sarkát és födeleit cserfaháncs-csal cserzett s a sarokrészen, valamint a peremeken meg-lappasztott állati bőrral /- a hazai középkori kötéseken leggyakoribb a szarvasmarha- és a disznóbőr -, fehér vagy színesre festett pergamennel, selyem- vagy bársonyszövettel vonták be. Eleinte a különböző állati bőroket természetes színükben alkalmazták, de a XV.században Olaszországban és nálunk pirosra és bordóra, Németországban pedig barnára színezett bőroket is használtak. A ragasztáshoz rozsliszttól és forró vízből kevert csirizt alkalmaztak.

A bőrbevonatot gyakran vaknyomásu vagy metszett, poncolt és domborított d i s z i t é s s e l is ellátták. A pazar kiállításu egyházi szerkönyvek födeleit elefántcsont-faragványokkal, trébelt, cizellált vagy zománcozott arany-, ezüst-, rézlemezekkel borították, s drága- meg féldrágakövekkel rakták ki. Fémveretek, köldökök és csatok egyszerű kivitelü bőr- és szövetkötéseken is gyakoriak. A bőrkötések aranynyomásu díszítése Keletről terjedt el Európában. Első szerény nyomá-

ival a reneszánsz felsőolaszországi kütésein találkozunk. Gazdagabb aranyozást a mi Mátyás királyunk alkalmazott először a nyugati kulturterületen.

Mind az őrösművekkel ékített díszkötéseket, mind a kevésbé értékes szövet- és bőrkötéseket a középkor folyamán Európa-szerte túlnyomórészt a kolostorok műhelyeiben készítették a szorgalmas s z e r z e t e s e k . De azért világi papok, sőt laikusok is foglalkoztak ezzel az iparággal. A XIII.század vége felé az első nagy városokban csakhamar önálló könyvkötő-műhelyek is létesültek. Firenze, Köln s főként Páris említhető e tekintetben. Az utóbbi helyen 1292-ben tizenkét könyvkötő szerepel az adózási lajstromokban. A könyvkötészet csakugy, mint a könyvmásolás, különösen az egyetemi városokban lendült fel, s az egyetemek kiváltságaiban a könyvkötők is részesültek. A céhrendszer kialakulásakor eleinte egyéb iparágakkal közös testületbe soroltattak. Így Párizsban 1401-ben és Londonban 1403-ban a másolókkal, betűfestőkkel és könyvárusokkal alkottak közös céhet.

Pozitív adatok híján is föltehetjük, hogy hazánkban a szerényebb méretekben ugyan, de hasonló állapotok uralkodtak. A szerzetesi kolostorokban, - főleg a bencések, pálosok, domonkosok és ferencesek rendházaiban, - nálunk is üzték ezt a mesterséget, sőt a gyöngyösi ferencrendiek még a XIX.század utolsó negyedében is őrizték a régi műhely szerzőségeit. Mellettük egyes világi papok s egyéb templomi alkalmazottak is foglalkoztak alkalmilag könyvek bekötésével.

Az első hazai könyvkötő, akinek nevét ismerjük, a már több ízben említett csukárdi plébános. Sajnos, 1377-ben készült Missalé-ját utóbb átkötötték. 1400 körül János soproni iskolamester foglalkozott könyvkötéssel, s egyik pártfogója, Weyteni Orbán pap a jelzett évben kelt végrendeletében egyik könyvét, melyet neki bekötésre átadott, több más tárggyal együtt rátestálja. Valószínűleg ugyanez a János mester kötötte be a végrendelet egyéb tételeiben sze-

replő több rendbeli fehér és piros bőrkötésű kéziratot is.

A régi városi s z á m a d á s k ö n y v e k b e n i s találkozzunk egy-egy inkább alkalmi könyvkötő nevével. Így Pozsony városa 1459-ben Kristófnak, a polgármester káplánjának 60 dénárt fizetett egy könyv bekötéséért. Bártfa város számadásai között pedig 1457-ben a város nyugdíjazott harangozója s 1477-ben valami István nevű, a plébániához tartozó egyén szerepel hasonló minőségben. A könyvkötők sorába utalandó frater Johannes de Strigonia is /1490 után/, akitől az egri érseki könyvtár Opus perutile de Sanctis per circulum anni Thesaurus novus nuncupatum / Igen hasznos mű a szentekről, az év járása szerint, új Kincstár a neve, - Strassburg, 1485 / c.ősnymtatványának "apparatus"-a való, föltéve, hogy e kifejezésen nemcsak a festés és rubrikálás, hanem a bekötés is értendő. Ide tartozik továbbá Máté catedralis scriptor Eperjesen, aki az általa lemásolt és miniált Antiphonale bekötéséért 1501-ben 102 dénárt kapott.

Mátyás király b u d a i könyvkötőműhelyéről a Korvinkötésekkel kapcsolatban fogunk szólni. Az itt foglalatosskódó mesteremberek közül név szerint egyet sem ismerünk, de lehet, hogy itt dolgozott az a "Lucas Coronensis illigator librorum Budensis", akinek nevét a párizsi Bibliothèque Nationale Suppl.gr.607 jelzetű kódexe őrizte meg a számunkra. /- Az adat görög betűkkel volt a kézirat hátsó födelére jegyezve, de e följegyzés a kötés 1900.évi javításakor elpusztult. -/ Rómer Flóris / A régi Pest. 163.1. / pedig megemlékezik egy Orbán nevű ligator librorumról, akinek 1506-ban saját háza volt a budai Sz.János utcában. Gárdonyi Albert / Pest-budai emléklapok, 1931. 69.1. / ezt az Orbánt Keym Orbán budai könyvárussal próbálta azonosítani.

F e l v i d é k i városainkban az alkalmi könyvkötők mellett a XV.század dereka óta szakszerűleg képzett mesterembereknek is kellett működniük, mert csakis az ilyenek honosíthatták meg nálunk a németországi polgári gótikus kötést. Ha még megemlítjük, hogy Bártfán 1477-ben egy Graduale bekö-

tése 3, a hozzá szükséges anyag /- fatáblák, csatok, köldökök -/ 1 frt-ba került, s hogy ugyane város 1493-ban egy Antiphonale bekötésére 8 frt-ot utalványozott a plébánosnak, s végül, hogy ugyancsak 1493-ban feltűnik az első kassai mester, valami Henrik, úgy felsoroltuk az összes megbízható adatokat, melyek eleddig - tudomásunk szerint - napfényre kerültek.

De most már térjünk át maguk az emlékek, illetve a hírüket megőrző adatok ismertetésére. A X. század óta Bizáncból Nyugateurópában is mindinkább elterjedt az a divat, hogy a fényes kiállítású evangéliumos könyveket zománccokkal, ékkövekkel és gyöngyökkel kirakott a r a n y -, vagy a r a n y o z o t t fémtáblákba kössék be, melyek nem ritkán egy-egy szent ereklyét is magukban rejtettek. Ismerve az első Árpádok sűrű politikai összeköttetését a keletrómai birodalommal, föltehető, hogy a bizánci művészet inváziója hazánkat sem kerülte el, s hogy az ily módon ékesített szertartáskönyvek az első királyaink alapította székesegyházak felszerelésének szükségképi tartozékai voltak. Pozitív adat erre Ladomér esztergomi érsek 1295-ben a pápához intézett jelentése, mely szerint a székesfehérvári templom leégésekor számos arany és drágakövek fényében ragyogó, páratlan művészettel feldiszitett liturgikus könyv is a lángok martaléka lőn. Továbbá a pannonhalmi apátság 1094. évi leltára, melyből kiviláglik, hogy a monostornak nem kevesebb mint hat hasonlóan diszes Evangeliarium volt a birtokában. Ezek egyike táblájában a Sz. Kereszt ereklyéjét tartalmazta, s nem lehetetlen, hogy éppen ennek maradványa az esztergomi főegyházmegyei kincstár staurothekéje, mely eredetileg könyvtábla volt s a XI. századból való. A bizánci rekesz-zománc mivű "ereklyetartó"-tábla első négyszögű fémlapját két vízszintes irányban haladó zománcozott szalag három mezőre osztja: a felsőben két angyalnak mellképe, a középsőben egy nagyobb kettős kereszt, ettől jobbra Nagy Konstantin császár, balra pedig Helena császárné alakja van ábrázolja. A kereszt alsó

végénél csoportozatok vannak feltüntetve; a jobb oldaliban az összekötözött kezű Megváltó egy római katona s egy zsidó főpap kíséretében halad, a bal oldaliban a keresztről való levétel tűnik fel". / Mihalik József: A zománc. Az iparművészet könyve. Bp., 1912. III:305.l. és XXX.mell. / A fődél a Megváltó keresztféjének egy darabját rejtette magában.

Hazai ötvösmunka a XIII.század elejéről Magyarországi Sz.Erzsébet türingiai örgrófné mai napig fennmaradt imakönyvének bekötése, ha az az atyjától, II.Endre királytól kapott jegyajándékok egyike. "A felső tábla közepén bronzalapra helyezett, barna csontból faragott feszület látható, melyet angyalok és szentek vesznek körül. Alatta a legyőzött zsina-góga és a diadalmas egyház jelképei láthatók. A faragványokat ezüst keret veszi körül, niello diszítésekkel és hat intarziás arany körrel, melyekben az evangelisták jelvényei, az Agnus Dei és egy püspök képe tűnik elő. Az alsó táblát szintén bronzalapon csontból remekül faragott oroszlán és sárkány, niello diszítések, hat intarziás oroszlán és griffek ékesítik. A könyvet két ezüst csat tartja össze. Hátát / értsd sarkát / újabb selyem szövet borítja". / Hunyady József: A m. könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp., 1937. 29.l. és III-IV.mell. /

Jóval későbbi s az illetékes szakemberek véleménye szerint hazai munka a nyitrai káptalan Evangeliarium-ának felső ezüst fődele, mely valószínűleg különböző korokban készült részletekből van egybeállítva. A keret, melyet gyöngysorok, sima és fonadékos vonalak, láncolatosan egymás mellé helyezett keresztalaku diszitmények s öt szirma virágocskák veretei díszítenek, valamint a rendes szabálytól eltérőleg elhelyezett evangelista jelvények /- ezek közül Sz.Jánosé elveszett -/ kétségkívül a XIV.századból valók, míg a kompozíció és kivitel dolgában az olasz reneszánsz befolyása alatt álló középső dombormű, amelyen az Üdvözítő alakja van a legtöbb művészettel kidolgozva, továbbá a keret sarkaira erősített négyes karéjok sötétkék sodronyzománcu alapon hasonló

kivitelű sötétpiros virágokkal, valószínűleg egy századdal később készültek. A könyv provenienciája homályos. Az 1800-i canonica visitatio mint Szelepcsényi György püspök, később esztergomi érsek evangéliumos könyvét említi; de meg kell jegyeznünk, hogy az egyik karéjban látható címerkép, melyre a följegyzésben hivatkozás történik, a Szelepcsényi-családéval korántsem azonos. / Hasonmása többször megjelent, így: Hunyady József, i.m. V.mell. /

Egyéb középkori ötvösmivű könyvkötéseinkről csupán egy-két oklevél szűkszavú adata maradt fenn számunkra. Így tudjuk, hogy a szilágypelei templomból 1252-ben elloptak egy 100 márka értékű Missalé-t, s az összeg nagyságából joggal fényes külsőre következtethetünk. Egy 1450.október 18-án kelt oklevélben pedig Rozgonyi György pozsonyi főispán azt a panaszt terjeszti Garai László nádor elé, hogy Ország Mihály emberei Pozsony várát kifosztván, többek közt számos arannyal és ezüsttel ékesített bibliát, zsoltáros, mise- és egyéb szertartási könyvet is elemelettek; s negyvenezer frt-ot meghaladó kárt okoztak. Végül a zágrábi káptalani könyvtár XV.századi lajstromában többek közt Sz.Lukácsnak állítólag sajátkezűleg írt evangéliuma is föl van sorolva, melynek színezüst födelén a megfeszített Üdvözítő és a Boldogságos Szűz képei voltak láthatók. Az iparművészet könyve 3. kötetében / Bp., 1912. 395.l. / megemlítettem, hogy "a zágrábi székesegyház kincstárában még ma is őrzik Bakócz Tamás egy fényes kiállítású Missalé-ját, mely vert mivű ezüst táblákba van kötve s ezeken a dombormivű medaillonok a magyar és horvát szenteket ábrázolják". Sajnos - mint fentebb láttuk - ehhez a Missalé-hoz Bakócz Tamásnak semmi köze, s mai fémveretes fekete bársonykötését, mint Kniewald megállapította / v.8. M.Kvszle, 1940:192.l. /, Mikulić zágrábi püspök /1618-1694/ készíttette, így középkori kötéseink sorából törlendő.

Igen gyakoriak voltak a XIV. és XV.században a b á r - s o n n y a l és a t l a s s z a l bevont kötéstáblák. A legszebb ilyenmí emlékek a XV.század közepéről hazai munka: a

Selmezbánya régi városi és bányajogát tartalmazó vörös bársonykötés igen szép művű lombékitményes ezüst sarokfoglalatokkal és csatokkal, középpűt, a köldökfoglalat helyén a város ezüstműből készült címerével, mely még az egykori zománc nyomait mutatja. A kötés díszítményei a gótikus ötvösművészet legérettebb alkotásai közé tartoznak. /- Erősen kicsinyített színes hasonmását l. Edouard Rouveyre: Connaissances nécessaires a un bibliophile, ⁵VI. köt. Paris, 1900. -/ Ugyane stilusnak egy másik hazai hajtása a - különben bőrrel bevont - óriási méretű / 80 cm magas / győri Antiphonalé-nak részben újabban kiegészített, rendkívül finoman cizellált bronzkerete, sarkain az evangelisták szimbólumaival s középpűt négylevelű rozettában zenélő angyalok között a Boldogságos Szűz Anyával. A hátsó tábla sarkait szentek képei díszítik; köztük van Sz. László alakja is, ami csak megerősíti tudósainknak azt a véleményét, hogy itt is hazai munkával van dolgunk. / Mindkét tábla hasonmását l. Hunyady, i.m.7. és 8.mell. / A bársonyt sokszor fémveretek nélkül is fölhasználták a könyvfedelek borítására, amint ezt pl. a Széchényi Könyvtárnak egy XIV. századi biblia-kézirata mutatja, melynek erősen megviselt bársonyborításán csupán csatok nyomai láthatók.

Ezt a kötésfajtát Mátyás király is igen kedvelte. A Főgel József által a Korvina maradványairól egybeállított jegyzék / Fraknói-Főgel-Gulyás-Hoffmann: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Bp., 1927. / 6 selyem- és tizenhárom bársonykötésről tesz említést. Tíz újabban átkötött kéziratról pedig megállapította, hogy egykor bársonykötése volt. Az elpusztult tíz eredeti kötés közül négy vörös, kettő kék, illetve viola színű bársonyba volt kötve, míg kettőnek színéről jegyzékünk nem tesz említést. A még ma is meglévő szövetszövetkötések közül hat vörös, ugyancsak hat violaszín / lila / s egy zöldszínű bársonnyal, négy vörös s egy kék, illetve zöld selyemmel van borítva.

A szövetszövetkötések t e c h n i k a i k i v i t e l e a z

egykoru más k t sek t l, R th György megállapítása szerint
/- A Corvina önálló könyvkötészeti stílusa. M.Kvazle. 1897:
258-60.1. -/ csupán annyiban különbözik, hogy a felső és al-
s  laps  lek aranymetsz se egyforma lombdiszt, mig a homlok-
oldal metszésére a könyv rövid címét és e mellé, - amennyi-
ben erre hely kínálkozott, - kétfelől ugyanilyen lombdiszt
festettek vörös, zöld és kék szinnel. A lombdiszt többféle
változatban készült, de a különböző mustrák technikai kivi-
tele azonos, ugyhogy R th szerint - s az   megállapításait
Hoffmann Edit ujabb vizsgálódásai is megerősítik - a diszt-
mények nyilván festészeti műhelyből kerültek ki. Ez a festő-
szeti műhely pedig csakis a budai könyvfestő műhely lehetett.
Minthogy pedig a fest seknek okvetlenül a kötetek bet bl z -
sa előtt kellett kész lni k, - hiszen a homlokoldal metszés-
felületére a címét és a lombdiszt utólag lehetetlen lett vol-
na f lfesteni, - a megállapításokból szükségkép következik,
hogy a bársony- és selyemk t sek is Budán, a mini torm hely-
lyel kapcsolatos k nyvk t m helyben állittattak el . A sz -
vetk t sek táblái a középkori általános gyakorlatnak megfe-
lel en t lgyfadeszk b l készültek. Az  vek felfűzése cserzet-
len marhabőrből hasított kettős sz jakra történt, melyek sz -
ma a kötet magasságának megfelel ep három-hét közt v ltako-
zott. Az oromszeg ket színes selyem- és aranyfon l l perga-
menszalagb l állították elő, s állapított végeiket a fat b-
l kba vájt csatornákba apró szögek segítségével er sített k
bele. A selyem-, bársony- vagy atlaszsz vetekkel borított
táblákat mindhárom metszési oldalon hasonló színű vagy pe-
dig zöldszínű selyemszalagokra erősített, gazdagon aranyo-
zott, cizellált ez stkapcsokkal látták el, m g pedig rendsze-
rint oly módon, hogy a felső és alsó peremre egy-egy, a hom-
lok-oldalra pedig két k t t er sített k f l. A k t ket f l-
erősítő k ld kk k rendszerint ezüstből készültek s épen ezért
járószék a zsákmányolók kapzsiságának esett áldozatául. A
Széchényi Könyvtár Polybius-kódexén két ilyen csatp r maradt
fenn az eredeti négy csatp r helyett. Ezek a nehéz ezüst ve-
retek k t delfint l tartott pajzsot ábrázolnak, falv ltva az

ország és a Hunyadi-család zománcolt címerével. A müncheni Nemzeti Könyvtár bársonyba kötött Korvin-kódexén, a Celsus-kódexen szintén megmaradtak a csatok. Ezek azonban - Hevesy szerint - lilimolakuak.

Vörös színű atlaszba van kötve a XV.század vége és 1521 közt másolt, Lobkowitz-kódex néven ismeretes magyar nyelv- emlékünks is. A középkorban divatos himzett kötések közül egy sem maradt reánk, de tudjuk, hogy a veszprémi káptalannak egy finom gyolcsba kötött Missalé-ja, melyre selyemmel keresztet himeztek, s amelyet Meskó Mihály veszprémi püspök / 1334/42 / ajándékozott a testületnek, a XV.század első felében még megvolt.

Kódexeink tulnyomó többsége természetesen b ő r b e volt kötve. Az Árpád-korból ránk maradt csekélyszámu hazai kézirat közül Ráth György szerint mindössze kettőnek van meg többé-kevésbé rongált sima bőrkötése a németujvári ferences zárda és a pozsonyi káptalan XIII.századi misekönyvein. Ugyanigy minden dísz nélkül szűkölködnek a XIV.századból fennmaradt szerzetesi kötések, melyek a menedékszírti karthauzi s különféle dömés meg pálos kolostorokból maradtak ránk, jobbra a budapesti Egyetemi Könyvtárban és a gyulafehérvári Batthyaneumban. "Ezeknek a kötéseknek kemények a táblái, a borításra használt dísznő-, szarvas- vagy egyéb bőr csak lazán takarja a bordákat, úgyhogy azok kívülről alig láthatók, a táblafelületek simák, csupán apró védőgombokkal és a könyv összekötésére szolgáló szalagokkal voltak ellátva". /Hunyady, i.m. 32.1. /

A ma ismeretes l e g r é g i b b vaknyomásu bőrkötésünk a Széchényi Könyvtár XIV.századi Sz.Ferenc-legendáriumán / Cod.lat. 77. / látható, melynek egész beosztása n é m e t hatásra vall. A durva táblák bőrhuzata hálószerű rekeszekre van osztva, melyekbe minden rendszer nélkül préselték a gótikus lilimot. Ugyancsak hazai ember járatlan kezére vall a Széchényi Könyvtár 12-rétű Bonaventura-kódexének / Cod.lat. 67. / kötése a XV.század elejéről, melynek tábláin a párhu-

zamos vonalakból alakított kereten belül a szokásos csürlőkkel / rutákkal / találkozunk, kezdetleges nyomásu rózsá-, rozetta- és liliomdiszel kitöltve. Sokkal több csinnal vannak kidolgozva a XV.század második felébe eső kötéseink: jobbra a felsőmagyarországi városok fejlett iparának termékei.

Valószínűleg pozsonyi munka az ottani káptalan által a Széchényi Könyvtárnak ajándékozott négy Missale különböző bélyegzőkkel telehintett, de rokon elrendezését s így talán ugyanazon műhelyből származó kötése. E misekönyvek egyikét / Cod.lat.219 / Rosenthal Magdolna 1480-ban ajándékozta a pozsonyi Sz.Márton-templomnak, míg másika / Cod.lat.222. / Hollenperg János városi esküdt rendeletére 1481-ben készült el ugyanezen plébániának. A másik két szerkönyv eredetét nem világítja meg semmiféle egykoru bejegyzés. A bélyegzők díszes elosztása és szabatos lenyomata, valamint a csinos veretek készítőiknek igaz becsületére válnak.

A bélyegzők elrendezésében rokon, vereteiben teljesen azonos egymással az erősen megrongált kassai Harnisch-féle és a jobban konzervált besztercebányai Longhaus-féle misekönyv, mindkettő a XV.század második feléből. A besztercebányai Missale hátsó födelén pl. a tábla széleit több párhuzamos vonaltól határolt, hármas levélben kihajló, köríves friz szegi be, melynek ilyen változata az e csoportba tartozó kötésekre jellemző. A belső mezőt két hatalmas, lombdiszel borított átló szeli keresztül, s egy élére állított, párhuzamos vonalakból alakított dülény segítségével az egész túkrót 12 kisebb szakaszra osztja, melyek közül kettőt-kettőt szabadon álló nagyobb s keretelt kisebb liliomok, heraldikus sasok, gótikus rozetták, körbe írt m betűk s "maria" felírást viselő szalagok díszítenek. / Hasonmás: Az iparművészet könyve. III.köt. 28.mell. 1.kép. / Különösen érdekesek a könyvtábla áttört mivű veretei, melyeket pirosra és kékre festett pergamennel béleltek, ami nagyban élénkítette hatását. E kötések keletkezési helyét biztosan megállapítani

nem tudjuk. Talán Felsőmagyarország középkori kulturális csomópontján, Kassán, még pedig a dömések híres kolostorában készültek. Föltevéssünk nagyon megerősíti egy teljesen azonos veretű s hasonló beosztású nürnbergi kötés, melyet a keretbe préselt felirat szerint ambachi Forster Konrád dominikánus készített az Ur 1436. évében.

A XV. század második felében kapott lábra hazánkban az o l a s z könyvkötészeti iskola, még pedig a humanista tanulmányokkal kapcsolatban. Az olasz könyvkötés-stílus különös jellegét azok az apró egyenes és félkörös rovátkolt bélyegzőkből összerakott szép és bonyolult paszomántfonadékok adják, melyeket apró aranyos vagy színes gyöngyökkel tarkítottak. E láncszerű fonadékokból rendszeren egy vagy két, hosszoldalain keskenyebb keretet alkottak, melyen belül a középső mezőt vagy gótikus bélyegzőkkel, vagy - a kerethez hasonlóan - fonatos arabeszkekkel töltötték ki. A kötésnek ez a díszítésmódja a Mediciek uralkodása alatt főleg Firenzében, a kéziratgyártás gócpontjában virágzott. Ezen un. Medici-kötés meghonosításának első kísérlete Vitéz János érdeme, aki még Mátyás trónralépte előtt, 1455-ben Polánkai Bereck váradí pap által lemásoltatta Tertullianus Apologeticus-át / Salzburg, Studienbibl. /. A kissé esetlen, de teljesen olasz modorban tartott kötés /- hasonmását l. Hunyady. i.m.13.tábl.-/, melynek durva fonadékból a hármas nagyságú arany gyöngyök sem hiányoznak, Fraknoi szerint minden kétségen kívül Nagyváradon készült s talán magának Bereck papnak buzgóságát dicséri. Írására, kötésének ormótlanságára ezzel a XV. századi Tertullianus-másolattal teljesen megegyezik a Magyar Tudományos Akadémia és a krakkói Jagello Könyvtár egy-egy Vitézkódexe, ami a kiváló főpap másoló és könyvkötő papjának eredményetlen szorgalmát bizonyítja.

E kezdetleges kísérleteket, sőt az olasz előképeket is messze tulszárnyalják a K o r v i n a eredeti bőrkötéseiben ránk maradt darabjai. Főgel főntebb idézett jegyzéke 74 ilyen bőrkötésről tesz említést. E kötések a díszitmények minden

változatossága dacára olyan egyöntetűségről tesznek tanuságot, hogy okvetlenül egyetlen műhely termékeinek kell őket tartanunk. Ez a műhely pedig csakis B u d á n lehetett, még pedig az okmányokkal és emlékekkel egyaránt igazolható könyvmásoló- és festőműhellyel kapcsolatban. Fumagallinak az a véleménye / L'arto delle legature alla corte degli Estensi a Ferrara e Modena dal sec. XV. al XIX. Firenze, 1913. LXV.1. - A kötések művészete az Estek udvarában; Ferrarában és Modenában a XV.-XIX. században /, hogy legalább a kéziratok egy részének bekötése Firenzében készült volna, szerintünk tartathatatlan, amennyiben a Korvina jellegzetes kötéséről van szó, vagyis azokról, amelyeken a firenzei és egyéb felsőolaszországi kötésekben alkalmazott vaknyomású paszomántfonadék a keleti szőnyegek közép- és sarokdiszeihez hasonló alakzatokká egybeállított aranyos virággalyakkal párosul. Ilyen dú aranyozás egyetlen firenzei kötésen sem fordult elő s így nincs is semmi ok arra, hogy a Mátyás könyvtára számára készült, egészen sajátos kötéseknek máshová lokalizáljuk, mint Budára. Buda mellett szóló igen nyomós érv, melyet már Gottlieb /- K.k.Hofbibliothek, Bucheinbände, Wien, 1910. 10.h. -/ is hangoztatott, az eredetileg Venzel cseh király rendeletére készült Ptolemaeus-kommentár virágdiszes kötése, mely egy roppant nagyméretű és súlyos kódexet borít. Akár hadizsákmánykép hozta magával Mátyás e kötetet Budára, akár királyi elődeitől örökölte, alig hihető, hogy székhelyéről Olaszországba küldte volna bekötésre. Hogy az aranyozáshoz használt vasak Magyarországon készültek-e vagy pedig külföldön, ma még nyílt kérdés. A magyarországi őtvösök az időtájt kétségkívül rendelkeztek akkora technikai készséggel, hogy ezeket a bélyegzőket kivéssék. Mindenesetre figyelmet érdemel azonban az a Tesoreria dei re d'Aragona számadásai közt található följegyzés, mely szerint Baldassare Scoriglia 1480-ban hét nagy fóliánst kötött be levantei vörös kecskebőrbe, levelekből és virágokból álló aranyozott és kékkel festett /- esetleg és valószínűbben sraffirozott, mivel az azurro nemcsak kéket, hanem sraffirozást is jelent, v.ö. a. francia

fers azurés kifejezéssel! -/ diszitással. /- L. Gottlieb i.h. Sajnos, a nápolyi királyok könyvtárából egyetlen ilyen aranyozott kötés sem maradt fenn, aminek az az oka, hogy a gyűjtemény zöme Franciaországba kerülván, azt IV. Henrik uralkodása alatt majdnem teljesen újra kötötték. -/ Így nincs kizárva, hogy Mátyás a felesége révén vele rokonságba került nápolyi udvartól kapott kedvet s talán szerszámokat is ahhoz, hogy keleti módra aranyozott kötésekkel lássa el könyveit. E föltevessel szemben csupán egyetlen nehézség volt, s ez az egyetlen datált Korvin-kötés állítólagos évszáma. A bécsi Nemzeti Könyvtár Cod.lat.170 jelzetű Korvin-kódexének / Lucretius: De rerum natura, - A természetről / aranyozott előtábláján ugyanis a rózsás mustra felülnyomásával eltüntett címer fölött van egy évszám, melyet sokáig - igaz, megkérdőjelezve - 1451-nek olvastak. Hoffmann Edit azonban megállapította, hogy az 5-nek olvasott számjegy minden valószínűség szerint 8-as. Ily módon e kötés dátuma nem okoz többé nehézséget azzal a föltevessel szemben, mely a budai műhelyt kapcsolatba hozza a nápolyi udvarral, s e mellett annak az általános nézetnek is jobban megfelel, mely szerint Mátyás bibliofil hajlamai életének utolsó másfél évtizedében érték el delelőjüket.

Voltak-e Mátyás budai műhelyében keleti munkások is, mint ahogy azt már Ráth-György fölthette /- Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon. Bp., 1897.41.1. -/, alig valószínű. Igazat kell adnunk Varju Elemérnek /- A bécsi Udvari Könyvtár kötéskiállítása. M.Kvszle, 1905:312.1. -/, aki az erlangenii Psalterium /- képe Hunyady, i.m.24.tábl. -/ sajátosan keleti, áttört mivű ornamentikájának ügyetlen kivitelére támaszkodva a keleti munkások közreműködését kizártanak tartja. Föltevését még az is megerősíti, hogy a Korvina bőrkötései teljesen az európai könyvkötészetben kialakult technika fogásaival készültek. Így az iven kiálló bordasza-
lagokra fűzettek, s a bőrrrel borított fűdelek nem kemény papírból, hanem deszkából készültek. E mellett az aranyozás

technikája is más, mint a keleti kötéseké. Míg utóbbiaknál ecsettel fölrakott arannyal van dolgunk, a Korvina aranyozói laparannyal dolgoztak, melyet melegített bélyegzőkkel nyomtak a kötés bőrébe.

Varju azonban nem éri be ennyivel, hanem egy lépéssel tovább menve nem habozik kijelenteni, hogy "a Korvina könyvkötői nem voltak, nem lehettek idegenek /- tehát olaszok sem -, csak magyarok". Tétele bebizonyításával azonban adó-sunk maradt. Az, hogy néhány kétségtelenül Magyarországon készült vakon préselt bőrkötésen, mely a XV.század második feléből való, a többszörös kereten belül mindenkor köralakú nagy préselt középdisz, a sarkokban pedig körszeletek foglalnak helyet, kitöltve körbe rakott apró bélyegekkel, még akkor sem bizonyíték, ha föltesszük, hogy e kötések szinmagyar munkások állították elő, s hogy a tükör betöltésének ez a módja hatott a Korvin-kötések egy részére. Hiszen Fumagalli fentebb idézett munkájában a III.a. táblán reprodukált kötés díszítése pontról-pontra megfelel ennek a leírásnak, már pedig az a kötés kétségtelenül firenzei munka. De meg nehéz is elképzelni, hogy Mátyás király, aki a képző- és iparművészet minden terén akkora előszeretettel foglalkoztatta az olasz művészeket és munkásokat, épen a könyvkötőműhelyből zárta volna ki őket! Persze, ép oly hiba volna a másik végletbe esve tagadni, hogy a műhelyben magyar munkások is dolgozhattak. Hiszen, mint fentebb láttuk, egy ekorbeli budai magyar könyvkötő-munkás neve is ránk maradt!

De jellemezzük most már legalább néhány szóval magukat a kötések. Ráth szerint a K o r v i n - k ö t é s az un. Medici-kötésből fejlődött. Innen vették a három rovátkolt bélyegzővel előállított paszomántfonadékból álló keretet, valamint a közeibe elhelyezett aranyos vagy színes gyöngyöket. Reneszánsz ízlésben stilizált leveleket, virágokat, vázát és szárnyas női fejet ábrázoló bélyegzőket, amelyek a kötések sajátos díszítő elemei, a kereten belül igen változatos elrendezésben alkalmaztak. Rendszerint a keleti szőnyegek min-

tájára egy-egy közép- és négy sarokdiszt alakítottak belőlük. A középdisz alakja hol alul és felül félkörben végződő mandulaforma /- Quintilianus, azelőtt Bécsben, jelenleg a Széchényi Könyvtárban; kicsinyített hasonmását l. Az iparművészet könyve. III.k.40.mell.1. és Hunyady, 19. tábl. -/, hol négyes /- bpi Cyrillus- és azelőtt bécsi Sz.Bernát-kódex; utóbbi hasonm. Hunyady, i.m.20.mell. -/, hatos /-bécsi Lucretius-kódex -/ vagy nyolcvas /- bécsi Sz.Jeromos-kódex; hasonm. Hunyady. i.m.17.mell. -/ karéj, hol meg köralakú, négyfelől szögletes kiszögelésekkel /- bécsi Vergilius; hasonm. M.Kvszle 1905.314.l. -/, majd ismét a négyes karéj egy négy körívtől megszakított négyzetbe van ágyazva /- newhaveni Tacitus, mely a két világháború között került a marosvásárhelyi Teleki-Thékából a Yale University könyvtárába; hasonm. Hunyady. i.m.15.mell. -/. Egészen különleges a bécsi Aquinói Sz.Tamás-kódex már ivre emlékeztető hullámos vonalából összerótt középdisz, mely mintha hatalmas ruhacsatot ábrázolna / hasonmás: M.Kvszle 1905; és Az iparművészet könyve, III. k. 421.l. /. Van olyan kódex is / pl. a budapesti Victorinus/, melynél a tükör közepét négy körívből, vagy /- pl. a budapesti Curtitzius-kódex; nem egészen megbízható színes hasonm. Szilágyi-féle A magyar nemzet tört. IV.k. 542.l. és Beöthy-féle A magyar irod.tört. I.k. 144.l. -/ apró körívekből és egyenes vonalakból alakított egyik csucsára állított ruta foglalja el. Máskor meg a körívekből összetett csürlők oldalait egyenes vonalak törik meg /- a modenai Dionysius Areopagita -/, ami különös kigyózó körvonalakat ad. A tükör sarkait ez esetekben egy-egy körív vagy részsütös vonal tompítja le, s az így keletkezett háromszögeket aranyos levél-disz tölti ki. E sarokdiszok teljesen hiányosak a budapesti Joannes Damascenus- és a prágai Thomas Aquinas-kódexek bekötésénél. A budapesti Damascenus-kódex tükkrét szinte teljes egészében kitölti egy hatalmas kör, melynek közepén két egymást metsző körívekből alakított mandulaforma keresztezi egymást, míg a mandorlák metszési tengelyében négy kisebb kör van elhelyezve. / Nagyméretű hasonmása: Fraknoi-féle Bibl.

Corvina, olasz kiad. 167.1. / A prágai kódexen viszont a tükrör egész szélességét elfoglaló kör pompázik, melybe egy négyzet s ezen belül ismét egy hatos karéj van elhelyezve. A legtöbb kötésen a dus aranyozású középdísz magva Magyarország és Csehország egyesített címerét tartalmazó, eredetileg színes pajzs s fölötté nyílt korona. E szabály alól persze, kivételek is vannak. Így a budapesti Damascenus-kódexen az egyesített címer nem a tükrör közepét foglalja el, hanem korona nélkül a dísz fölötti üres teret tölti ki. Az egyik veronai Liviusnál / De bello Punico, - A pun háború; nagyméretű hasonmásai a Fraknoi-féle Bibl. Corvina ol. kiad. 171., 173.1. / a központi királyi címer kisebb, mint rendesen és alatta egy gyűrűs holló, felette pedig ennek koronátlan mása látható. A Bécsből 1933-ban a Széchényi Könyvtárba került Boccacius de Certaldo-kódex kötésén pedig a táblák közepét Mátyás családi címere, a csőrében gyűrűt tartó holló foglalja el.

Egészen különleges elrendezését a bécsi Athanasius-kódex kötésének ornamentikája. Itt a tábla tükrét olasz reneszánsz izlésű fülke kereteli. A fülke vízszintes talapzatát fölfelé fejlődő ornamens /- nagyobb méretű hasonmása a Fraknoi-féle Bibl. Corvina, olasz kiad. 169.1. -/ élénkíti, míg a keskeny oszlopokon nyugvó párkány félköríves oromzatáról kétoldalt kecses lombdiszfüzér csüng alá. / Hasonmása: M. Kvszle, 1905: 321.1. és Az iparműv. kve. III:423.1. /

Míg az eddig leírt kötések az ornamentika minden változatossága dacára annyiban rokonok egymással, hogy a paszmántfonadék-övezte tükröt egységes felületnek fogják fel, addig két kódex, a bécsi Nemzeti Könyvtár Ptolemaeus-kommentárja s a stuttgarti Nemzeti Könyvtár Sz. Ágoston-kézirata fal-kárpitokra emlékeztető rekeszes beosztású. A Ptolemaeus-kódexen /- legjobb hasonmása Gottlieb i.m.-jában -/ kilenc egész és hat fél négyes karéj látható, melyek mindegyikét az ismert motívumokból összerakott arabeszkok töltik ki. Őt karéjban az arabeszkok közepén az egyesített magyar-cseh címer nyert alkalmazást ezüst nyomásban, beillesztett sötétvörös bőralapon.

A stuttgarti kézirat négy egész s ugyanannyi fél rekeszének alakja többszörösen kikanyarított oldalú, csucsára állított csürlő.

Technikailag is elút az imént ismertetett típusoktól az erlangeni biblia kötése /- hasonmása: Hunyady, i.m. 14.mell./.

A paszomántfonadék s aranygyöngyök egészen hiányoznak róla. Tábláin a reneszánsz izlésű indából alakított keskeny keretben belül a sarkokban egy-egy kisebb, a gyűrűs hollót ábrázoló, kétszer övezett medaillon látható, míg középpütt háromszoros keretben Mátyás király bőrből poncolt tallérnagyságu babérkoszorus arcképe díszlik. A domborított bőrérmek alkalmazása ebben az időben az 1489-ben elhalt Ugelheimer Péter részére Velencében készült könyvkötéseken is előfordul. / Az Ugelheimer-féle kötésekre nézve I.G.Lehmart: III.Gesch.d. Kunstgewerbe. Berlin. é.n.I:477-8.1. Ábrázolásukat l. Stockbauer: Abbildungen v. Mustereinbänden a.d.Zeit d.Buchbinderkunst. Lpzg.1891.3.18., 21., 37.tábl. / Az Ugelheimer-féle bekötésekhez azonban római pénzekről vették a mintát. A Mátyás részére készült kötésen a medaillonok közti hézagot négy szimmetrikusan elosztott vázából kihajló lombfűzér tölti ki. Ugy a mélyebb rekeszekbe illesztett medaillonok, mint ezeknek a fatáblák szintjéről kiemelkedő keretei külön készültek és ragasztattak megfelelő helyükre, amint az a keleti kötésekben szokásos.

Még közelebb áll a keleti technikához az erlangeni Psalterium bekötése. / Hasonmását egy elrendezésben hozzá hasonló XV.századi keleti kötéssel szembeállítva l. Az iparműv.könyve. III.k. 39.mell. / A fűtelek közepén Magyarország és Csehország egyesített címere foglal helyet, a szív-pajzsban a Hunyadi-ház hollójával, körülötte kettős, áttört arabeszkkekből készült mandulaformájú keret látható. Hasonló arabeszkszövedék hálózta be a táblák egész felületét, amint azt a sarkokon fennmaradt csinos rajzu töredékek sejtetik. A tábla peremét S-alaku bélyegzővel préselt egyszerű aranylánc, szegi körül. Ilyen áttört műv. applikációval - igaz, cseké-

lyebb mértékben - néhány másik kódex kötésén is találkozunk. Így a bécsi Nemzeti Könyvtár Hieronymusán közvetlenül a címer körül és a Széchényi Könyvtár Damascenus-kéziratán, a körbe beillesztett szalagfonadék négy végződésén. Érdekes, hogy mindhárom kódexen az áttörés alatt a csupasz fatábla látható, melyet türkizskékre festettek.

Valamennyi bőrkötés anyaga barna borjubőr vagy sötétvörös marokén, mely utóbbinak szemcsézete jóval vaskosabb, mint a Marokkóból importált kecskebőr. Szín dolgában is kivétel a bécsi Ptolemaeus-kommentár kötése, melynek borítóanyaga fekete, vagy helyesebben idővel megsötétedett olajzöld marokén. A ránk maradt Korvin-kötések mindkét fűdele azonos, csak hogy a hátsó tábla felső margóján rendszerint a munka rövid címe olvasható verzális aranybetűkkel. A kötés sarkán a bordaközöket, miként az erlangeni biblián, aranyos lombdisz ékesíti, vagy pedig firenzei módra apró rozetták díszítik, melyek a sávozóval alakított csürlőket töltik ki. / L. Hunyady, i.m.21.mell. / A bőrkötéseket is négy-négy csatpár fogta egybe, de ezek valamennyi fennmaradt kötésről hiányzanak. Fögel szerint a Bécsből 1933-ban a Széchényi Könyvtárba került Georgius Trapezuntius-kódexen / Compendium grammaticae. - A grammatika összefoglalása / erőszakos kiszakítás nyomai azt bizonyítják, hogy a kötet középkori szokás szerint láncsal volt a pulpitushoz erősítve. / M.Bibliofil. Szle, 1924.11.1. /

A b u d a i k ö n y v k ö t ő m ű h e l y fennállásának időtartama bizonytalan, de hogy nem szűnt meg legott Mátyás halálával, az nem kétséges. A bécsi Nemzeti Könyvtár egyik Livius-kódexén ugyanis egy szerényebb kivitelű rekeszes kötés díszlik, mely II. Ulászló rendeletére készült, a négy sarok-medallionban váltakozó magyar és lengyel címer legalábbis erre vall. A műhely eddig ismert legkésőbbi meglehetősen eldurvult technikára valló terméke Johannes Müller / Germanus / Epitome in novam magnae compositionis Ptolemaei Translationem / Kivonat Ptolemaeus nagy műve új fordításából /

c.művét borítja, melynek keletkezését Gottlieb / I.m.39.h. / 1515 és 1517 közé helyezi. / Hasonmását l. Hunyady. i.m. 16. mell. /

Érdekesesek azok a vaknyomású hazai bőrkötések is, amelyeken az olasz láncfonat német izlésű bélyegzőkkel párosult. Ide tartozik a bécsi Nemzeti Könyvtár egy vegyes-tartalmu Vitéz-kézirata, melynek tábláin a külső keretet gotizáló akantusz-levélmotivum, a másodikat rosszul vésett, hibás beosztású lombozat tölti be, míg a belső mezőt három helyen csomósodó, kissé esetlen fonadék díszíti. Nagyon hasonlít ehhez a Széchényi Könyvtárban őrzött dubnichi krónikának a fődele, mely 1480 körül készült. Érdekesebb ezeknél ugyan csak a Széchényi Könyvtár egy XV.századi latin kódexének a bekötése, melyen a csucsíves fríz, a "maria" írásszalaggal kirakott csikok, a középső mező / un. tükör / rácsos beosztása s a csűrűlők közepére nyomott négyes lilium egészen a német sémának felel meg, míg a csűrűlők alakítására szolgáló ferde szalagok fonott arabeszkjei olasz izlésre vallanak. Ilyenfajta kötés szintén több ismeretes hazai gyűjteményeinkben, de az osztrák tartományokban is igen el volt terjedve.

Mind az olasz, mind a német stílustól merőben elütő, eredeti beosztású vaknyomású könyvtáblák készültek a XV.században Lőcsein, valószínűleg egyazon, a könyvkötést iparszerűen űző mester műhelyében. Szép sorozatot láttott belőlük Varju Elemér a gyulafehérvári Batthyaneumban, ahová 1775 és 1784 közt kerültek a lőcsei parochiális könyvtár megvétele alkalmával. "Bélyegeik - írja Varju - általában keveset különböznek a XV.század derekán Középeurópában szétében használtaktól, hanem az összeállítás és elrendezés olyan sajátos, hogy hasonlót hiába keresünk másutt. Rendszerint az egybeült is szokásos körívekből s liliumokból alkotott keret közepén hajlott vonalakból és gót modoru stilizált virágokból szerkesztett, természetest utánzó naiv, de csinosan összeállított bokrok vagy virágcsomók képezik a tábla díszítését". / M.Kvszle. 1899:219.l. /

A b ő r m e t s z é s technikáját kötéstáblák díszítésére csupán a XIV. és XV. században alkalmazták, még pedig Német- és Csehország területén. Innen ez az általában ritkán előforduló díszítésmód hazánkba is átszivárgott. Egyetlen fennmaradt emléke pozsonyi munka; értékét fokozza az a körülmény, hogy a keltezett könyvtáblák sorába tartozik. A kötés elülső táblája a Széchényi Könyvtaré, míg a kódex maga és a hátsó fűdél a pozsonyi káptalan birtokában maradt. Nem tisztán bőrmetszés, amennyiben kerete sávozóval alakított párhuzamos vonalokból s a Korvin-kódexekre emlékeztető paszomántos préselésből áll. Belső tűkre három mezőre oszlik, melyek közül a legfelső, keskeny szakaszban finoman poncolt alaptól az évszám: 1488 emelkedik ki, míg az alsó, ugyanolyan széles csíkba stilizált bogáncs van bekarcolva. Ugyane motivummal találkozunk a hatalmas, egészen a középső mezőig benyúló áttört mivű bronzsarkakon is. A középső mezőt nagy, rombusz formájú, a sarkoknál és csatoknál jóval durvább kivitelű köldökvás négy háromszögletű karéjra osztja, melyek mindegyikébe stilizált inda van bemetszve, medaillon módjára vonva körül egy-egy szent arcképét. Érdekes, hogy a négy alak arca és keze festés, esetleg aranyozás nyomait mutatja, amire ez emléken kívül csupán egy példa akad a müncheni Állami Könyvtár bőrmetszésű kötése között. / Hasonmását l. Az iparműv. könyve. III.k. 37.mell.1. /

6. A könyvek forgalombahozatala

Noha díjazásért az egész középkor folyamán másoltak könyveket vagy adtak el egyes kész darabokat, a rendszeres könyvkereskedelem csak meglehetősen későn fejlődött ki.

A s t a t i o n a r i u s foglalkozása legelőször a híresebb egyetemi városokban alakult ki, ahol a könyvek, elsősorban a tankönyvek iránti kereslet meglehetősen élénk volt. A stationariusok először 1259-ben említetnek Bolognában. Eleinte könyvek kölcsönadásával foglalkoztak az egyetemi hatóságok által megállapított díjak ellenében. Később ők lettek a közvetítők a könyvmásolók és könyvvásárlók között, amellyel megbecsülték az elhalt diákok ingóságait s kezelték azokat a zálogtárgyakat, amelyek ellenében - például az oxfordi egyetemen - a diákok megfelelő alapokból pénzt kölcsönözhettek. Párizsban a Boldogasszony székesegyházának előterén / parvis / árusították a tankönyveket. A német főiskolákon a hallgatók maguk állították elő tankönyveiket az egyetemi előadások / tulajdonképpen diktátumok / nyomán.

Alighanem ez a gyakorlat állt fenn a mi középkori egyetemünkön is. Innen van, hogy forrásaink a középkor végéig mélyen hallgatnak a m a g y a r könyvkereskedelemről. Mindössze a két XV. századi adatot ismerünk, amelyek azt bizonyítják, hogy kereskedőink - legalább alkalmilag - könyvek árusításával is foglalkoztak. Nevezetesen 1439-ben erdélyi kereskedők a bázeli vásáron több politikai és teológiai röpiratot szereztek be s hoztak magukkal Nagyszebenbe, ahol azokat, mivel a bázeli zsinatról szóltak, egyházi cenzurának vetették alá. /- V.ö. Kapp:Gesch.d. deutschen Buchhandels. I:21.1. -/. A másik nagyfontosságú adat pedig arról tanuskodik, hogy Andreas Polonus dubnici archidiakonus és zágrábi kanonok 1471-ben a budai vásáron két aranyért megvásárolta

a kései középkor egyik legnépszerűbb segédkönyvének, a Joannes Marchesini reggiói minorita tollából származó / V.8. Jöcher, III.k. / s a Biblia fontosabb szavait magyarázó Matrectus-nak hártára másolt példányát. / M.Kvszle. 1885:93. és 115.1. Csontos, Kovachich nyomán. / Sajnos, az a nagyértékű bejegyzés, melyet a zágrábi érseki könyvtárban fennmaradt kódexből másolt le Kovachich, arról nem szól, vajon hivatalos könyvárústól vagy pedig alkalmi kereskedőtől szerezte-e meg a kéziratot a könyvkedvelő kanonok.

Egyébiránt e könyvkereskedelem apránként függetlenítette magát az egyetemektől. Oxfordban és Cambridgeben az egyetemeknek felesküldött stationariusok mellett hovatova feltűnnek a független könyvárusok is, s a két csoport között gyakori az összeütközés. Az angol könyvkereskedelem székhelyévé csakhamar London, tehát egy nem egyetemi város lett. Hasonlóképpen Olaszországban is Firenze, Milano és Velence váltak a XV.század folyamán a könyvkereskedelem gócpontjává. A kereskedők már nemcsak előzetes megrendelésre, hanem raktáruk számára is dolgoztatnak, amit számos olyan kódex bizonyít, melyben üresen maradt az egyelőre ismeretlen tulajdonos címerének szánt medaillon.

A korszak legnagyobb szabású kéziratkereskedője Vespasiano da Bisticci volt /1421-1498/, aki firenzei műhelyében 45 másolót foglalkoztatott. Munkateljesítményére jellemző, hogy 22 hónap alatt 200 kötetet volt képes előállítani. E boszorkányos gyorsasággal megnyerte minden könyvéhes bibliofil kegyét. A Mediciek mellett V. Miklós pápa, Federigo da Montefeltra urbinói herceg, Ercole D'Este ferrarai herceg, továbbá a főpapok, humanista tudósok hosszú sora vette igénybe szolgálatait. Hazánkból Vitéz János és Janus Pannonius állt vele sűrűbb üzleti összeköttetésben, akikről meleg szavakkal emlékezik meg Vite c. becses munkájában. Mátyás király - úgy látszik - nem tartozott rendes vevői közé, különben az ő híres könyvtárának is szentelt volna egy fejezetet. Erre látszik vallani az a körülmény is,

hogy az eddig ismert kétségtelen Korvin-kódexek közül csupán egyetlen egyen szerepel Vespasiano neve: a budapesti Egyetemi Könyvtár Theophrastusán.

M á t y á s király m e g b i z o t t a i közvetlenül bonyolították le üzleteiket. Ilyen megbízottja volt Blandius nevű miniátora, aki 1471-ben könyvekkel megrakodtan tért vissza Rómából a budai udvarba, ilyen Korvin János nevelője, Taddeo Ugoletti, aki az olasz kéziratkereskedés csomópontjában, első sorban Firenzében összevásárolta, illetve saját felügyelete mellett másoltatta a kívánt kéziratokat, s ilyen lehetett - Iványi Béla valószínű véleménye szerint - az a Paulus de Transilvania nevű dömés is, akit Mátyás király 1479-ben sok pénzzel Itáliába küldött, s aki Velencében a Sz.Jánosról és Sz.Pálról nevezett konventben dolga végeztelenül elhalálozott. / V.8. Harsányi i.m. 248.l. /

Angliában a könyvkereskedők már a XV.század folyamán megjelentek portékáikkal az Egyed- és Bertalan-napi vásárokon, Franciaországban pedig valami Guillaume Touse nevű könyvárus 1480-ban utazó ügynököket is tartott, aki 500 libra értékű könyvkészlettel félévig járta keresztül-kasul Alsó-Bretagnét. Nálunk az ország könyvekkel való ellátását ekkortájt a velencei Ugelheimer-Colonia-Manthen-társaság ü g y n ö k e i bonyolították le. Az ő ügynökök volt a regensburgi származású Joannes Cassis, aki Mátyás király rendeletéből Erhard Ratdolt velencei műhelyében kinyomatta az 1480. nov. 21-én megjelent esztergomi Breviarium-ot. / V.8. Fitz József. Mátyás király, a könyvbarát. Mátyás kir. emlékkönyv.II:239.l./

Egy másik velencei könyvnyomtató és kiadó, aki több dömés szellemű könyvet is hozott forgalomba, Ottaviano Scotti - úgy látszik - a szerzet egy magyarországi tagját, Dominicus de Hungariát bizta meg itteni üzleteinek lebonyolításával, amiből elszámolási nehézségek keletkeztek. Minden valószínűség amellettszól ugyanis, hogy ez a Domokos nem a saját számlájára vett könyvekért, hanem a bizományba kapott kiadványokért tartozott 1486-ban 26 dukáttal Scottinak. Utóbbi
130

panaszára a rend főhatósága kiközösítés terhe alatt meghagyja Domokosunknak, hogy rendezze tartozását vagy pedig kössön egyezséget Scottival. Föltevéünket megerősíti a dömések generálisának két másik rendelete, melyekben egy Dominicus de Gara nevű dömés, aki Harsányi András véleménye szerint ezzel a Dominicus de Hungariával alighanem egy személy, kifejezetten mint Scotti megbízottja szerepel. E rendeletek egyike 1487-ből meghagyja Jacobus de Transilvania magisternek, hogy bizonyos határidőn belül fizesse ki Domokos fráternek, mint Scotti megbízottjának azt a 22 és fél dukátot, amit Kolozsvári Ádám mester adott át neki a velencei könyvkereskedőtől kapott könyvek vételára fejében. A másik rendelet, mely 1490 július 13-án kelt, csupán arról intézkedik, hogy Zágrábi János, Kontfia Bertalan és Bessenyei Benedek fráterek két héten belül hat dukátot fizessenek Garai Domokos kezeihez, de igen valószínű, hogy ebben az esetben is Scottit illető pénzről van szó. / Harsányi i.m. 298.l. /

Bizonyára a külföldi iskolákat járó ifjak is megragadták a lehetőséget, hogy mint alkalmi könyvárusok segítsenek az ország könyvszükségletén. Így a páduai egyetemen továbbképzett Emericus Nicolai de Zagrabia dömés szerzetes, akit a rendi generális 1479. április 26-án Budára rendelt magister studentiumnak /- v.8. Harsányi. i.m. 248.l. -/, 1480-ban engedélyt kapott arra, hogy Velencéből nyomtatott könyveket vigyen haza, s azokat otthon árusíthassa. "Ugy látszik - írja Harsányi - Imre fráter eredményesen működhetett könyvkereskedői mivoltában, mert 1481-ben Petrus Nigri Clipeus Thomistarum-ának / Tomisták paizsa / árusítását is megengedte neki a generális.

Az úgynökök, bizományosok és alkalmi könyvárusok mellett csakhamar megjelenik hazánk székvárosában az első könyvkereskedő. Budán 1484-től 1526-ig nem kevesebb mint 13, részben hazai, részben külföldi könyvárus fejtett ki rövidebb-hosszabb ideig tartó kereskedői és kisebb-nagyobb kiadói tevékenységet. A sort a Turóczi-

krónika illusztrációival kapcsolatban már tárgyalt Theodorus Feger de Kirchem "concivis et librarius Budensis" / Budai polgár és könyvtáros / nyitja meg, aki valamelyik németországi Kirchheimből származott. A heidelbergi iskola anyakönyvébe 1466. október 13-án vezették be a nevét, s ugyanott 1468. július 13-án a baccalaureusok sorában szerepel. Mielőtt Budán megtelepedett, - Colmarban, Freiburg i.Br.-ban s talán egyebütt is megfordult. Budára kerülve, 1484-98-ig Velencében, Brűnnben, Bécsben, Augsburgban és Nürnbergben állíttatta elő könyveit.

Mind az ő, mind a többi budai könyvtáros kiadói tevékenységéről már megemlékeztünk a könyvnyomtatásról szóló fejezetben. Itt csak a szorosabb értelemben vett könyvkereskedői ténykedésükre vonatkozólag fennmaradt néhány szórványos adatot ismertetjük. A legtöbbjük nemcsak a saját, hanem a mások kiadványait is árusította, s így valóságos szortiment kereskedő volt. De már könyvkereskedőinknek ezek az ősei is nehezen számoltak el a bizományba vett áruval. Így Fegerről tudjuk, hogy Koberger Antal örökösének a Hartmann Schedel 1493. é. krónikája elárusításából még 1509-ben is 56 frt-tal maradt adósa. Ugyanő a bécsi Lukas Alantse-céggel is üzleti összeköttetésben állott, s annak 1508 körül 103 frt. 1 sillinggel tartozott. Ennek a bécsi cégnek egyébiránt más budai könyvtárosok is jelentékeny összeggel voltak adósai. Így Hertzog János Pál 261 frt. 1 sillinggel, az 1491-ben Budáról Bécsbe költözött s ott polgárjogot nyert Hűfftel János, aki Paep János végrendeletében is szerepel, 47 frt. 5 silling és 15 dénárral, valami "Mathias zu Ofen" pedig, aki bizonyára Milcher Mátyással azonos, 31 frt. 6 sillinggel. / V.8. Zentralbl.f.Bibl.w. 1892:396-7.1. /

A jegyzékben, melyből az adatokat meritettük, nem szerepel a legjelentékenyebb budai könyvtáros és könyvkiadó, Paep / Pap? / János neve, aminek az az oka, hogy ő nem Lukas, hanem hiresebb bátyja, Lienhart Alantse ügyfelei közé tartozott. Ezt Paep 1509.szeptember 12-én kelt végrendeletéből

tudjuk, amelyből kiderül, hogy eredetileg 150 s egynéhány forinttal tartozott "Lienhart puchführer"-nek, de ebből a követelésből a végrendelet keltekor már csak 50 frt. állt fenn. Alantse mellett még egy másik bécsi könyvárusnak, Mert Scheiringernek is tartozott 43 vagy 44 magyar forinttal. Az érdekes okiratból az is kiderül, hogy könyvkészlete két helyiséget töltött meg, s hogy egy István nevű segédet is foglalkoztatott. Feleségének meghagyja, hogy ezt az Istvánt igyekezzék 3-4 évre magánál tartani, s lelkére köti, hogy jó bért, 100 vagy 125 frt-ot fizessen neki, hogy annál szívesebben maradjon nála. Ez az István, mint főntebb már kifejtettük, alighanem azonos azzal a nagybányai származású Heckel Istvánnal, aki később mint kiadó érdekes "beszélő" mesterjegyet használt: egy baltácskát, melynek nyelére három betű tekerőzik. Paep egyébiránt Buda legtekintélyesebb polgárai közé tartozott, sógorságban állott May György és János ottani aranyművesekkel, s baráti köréhez tartoztak: György, Nagybologasszony templomának káplánja s az ő gyóntatója, Haimburger Farkas és Apotheker Valtin tanács- esküdtek, valamint Kissling János polgár, akik a végrendeleti tanúk szerepét vállalták. Paep vagyoni helyzetéről fogalmat ad az a körülmény is, hogy 700 rajnai forintért megvásárolta Hüfftel János kollégájától a bécsi Leonis aureinek nevezett bursát / diákszálló-félét. V.8. ZfB. 1892:401-2.1. A bécsi városi levéltárban őrzött végrendelet teljes egészében tudtommal máig sincs kiadva!//

Hogy miféle üzleteket kötöttek ezek a budai könyvkereskedők, arra közelebbi adataink nincsenek. Csak annyit tudunk, hogy pl. Rosarius Márton pozsonyi kanonok 1497-ben Erdélyi János kir.alkincstárnok támogatásával 3 florenuson vásárolta Buda várában az esztergomi Missale 1495-iki kiadásának azt a példányát, mely jelenleg a Széchényi Könyvtár tulajdona.

A korszak vége felé alkalmilag Kassán /1493/, Nagyszombatban /1506/, Eperjesen /1519/ és Segesvárt /1522/ is megfordult egy-egy könyvkereskedő /bibliopola, puchführer/. Bi-

zonyára mint németországi kollégáik, ők is társzekéren járták be az országot s jelentek meg a vásárokon. Hogy azután itt kirakták és kikiáltották-e áruikat, mint a többi városok, vagy német mintára nyomtatott, esetleg írott jegyzékeket készítettek-e eladásra kerülő könyveikről, melyeket széthordottak a városokban, ahol árusítás céljából megállottak /- v.ö. Wilhelm Meyer: Bücheranzeigen d. XV.Jhs. ZfB. 1895. 437-63.1. -/, olyan kérdések, melyeket adatok hiányában lehetetlen eldöntenünk.

7. A könyvek tárolása

Köz- és magánkönyvtáraink

A könyvek tulnyomó többsége a középkorban - az akkori műveltségi állapotoknak megfelelően - az Egyház tulajdonában volt, még pedig mind a férfi- és női kolostorok, mind a káptalanok, székesegyházak és plébániák tulajdonában. De egyházi és világi testületek, s egyházi, majd a korszak vége felé világi magánosok is rendelkeztek kisebb-nagyobb gyűjteményekkel.

a/ Kolostori könyvtárak

A kolostori könyvtárak g y a r a p o d á s - m ó d - j á r ó l , b e r e n d e z é s é r ő l é s m ű k ű d é - s é r ő l általában elég jól vagyunk tájékoztatva. Már maga Sz.Benedek, a nyugati szerzetesi élet nagy alapvetője, buzdított az olvasásra. Reguláinak 48.fejezetében, futólagosan, a könyvtárról is megemlékezik. A bencések példáját a Sz. Benedek szabályain fölépülő egyéb szerzetesrendek: a kartthauziak, ciszterek, ágostonosok, premontreiek egyaránt követették e téren, s olyik kolostor szabályai részletes utasításokkal szolgálnak a könyvtár / armarium / fejlesztését és fenntartását illetőleg. Hiszen valóságos szállóigévé lett a középkorban az a mondás, hogy "Clastrum sine armario, quasi castrum sine armamentario" / Olyan a kolostor könyvtár nélkül, mint vár fegyverház nélkül. / Még a ferencesek is, - noha Sz.Ferenc maga tanítványait még egy zsolttároskönyv vagy egy breviárium birtoklásától is eltiltotta, - már 1260-i nagykáptalanukban megemlékeznek a rendi könyvtárakról, s csupán azt kötik ki, hogy a barátok ne másoljanak pénzért könyveket, s csakis olyan könyveket tartsanak maguknál, melyek a rend közös tulajdonai.

A kolostori könyvtárak legfőként úgy gyarapodtak, hogy más rendházakból kölcsönöztek ki lemásolásra kéziratokat. Így a lechnitzi karthauzi kolostor 1352-ben öt kéziratot vett kölcsön a látókövi karthauziaktól, valószínűleg lemásolás céljából. A reinhardsbrunni kolostor XII.századból fennmaradt leveleskönyve beszédes tanúság amellett, hogy a rendházak mily rendszeres kölcsönzési viszonyban álltak egymással. Szent iratokat, egyházatyákat, a mindennapi istentiszteletre szolgáló liturgikus könyveket, sőt elvétve latin klasszikusokat is kölcsönöztek egymásnak. A kereslet nemcsak olyan könyvek iránt nyilvánult meg, amelyek a kölcsönkérő klostorból teljesen hiányoztak, hanem olyanok iránt is, amelyek alapján helyesbiteni remélték a maguk fogyatékosnak tetsző példányát. Valóban, méltán irhatták a paulinzellei szerzetesek a reinhardsbrunniaknak: "Ami a miénk, az a tiétek, ami a tiétek, az a miénk". Minthogy azonban a kölcsönzés nem jár kockázat nélkül, s elvétve megesett, hogy a kölcsönadott kötet nem érkezett rendeltetési helyére, érthető, hogy a derék reinhardsbrunniak egyszermásszor megtagadták a kikölcsönzést a túlságosan nagy távolság miatt. A kölcsönzés megtagadása másutt is gyakori. Servatus Lupus ferrières-i apát egy ízben például azért tagadta meg a kéft mű kiszolgáltatását, mivel a küldöncnek gyalog kellett volna megtennie a nem éppen bátorságos utat, egy más alkalommal pedig azért, mivel a szóban forgó kötet oly nagy méretű volt, hogy nem fért el a küldönc iszákjában, s amellett olyan szép is, hogy könnyen lába kelhetett volna. A kölcsön szerzett kéziratokat azután a rendházak írástudó tagjai lemásolták. Konrád, a menedékszírti klostrom perjele például - mint láttuk - annyira szenvedélyes másoló volt, hogy 1310-ben lemondott tisztségéről, csakhogy a másolóasztal mellett tölthesse minden idejét.

A gyarapodás egy másik forrását a kolostorba lépő szerzetesek kötelező könyvadományai tették. Corbieban /Picardie/ és Corveyben /Északnémetország/ az ujon-

cokat arra kötelezték, hogy ünnepélyes fogadalmuk napján egy-egy kéziratos kötettel gyarapítsák a ház könyvtárát. Ez a szokás az apácakolostorokban is fennállott. A nürnbergi Sz.Katalin kolostor XV.századi könyvjegyzékének tanúsága szerint a lajstromban szereplő 370 mű jelentős hányadát a sororok a klastromba lépésük alkalmával hozták magukkal. / Jegyzéküket közli Franz Jünger: Meister Eckhart u. seine Jünger, Freiburg i.d.Schw. 1895:113/60.l. V.8. ZfB. 1895: 583.l. /

A rendi könyvtárak továbbá önkéntes adományok és hagyományok útján is szaporodtak. Az ilyen adományokat fölöttébb megbecsülték és nagybőjt idején a könyvtáros kötelességszerűen figyelmeztette a rendtársakat, hogy imáikbanemlékezzenek meg az adományozókról, sőt ezek halála után gyászistentiszteleteket /anniversae/ is tartottak. Így áldozott pl. a buxheimi kolostor Günther Zainer /+ 1479/ augsburgi könyvnyomtató emlékének, hálából azért, hogy sajtójának számos termékét odaajándékozta a rendháznak. / V.8. ZfB. 1895-432.l. / Ilyen adományok és hagyományok természetesen hazánkban is előfordultak. Így Adalbert főúr a XII.század derekán, mint Géza király követé Sziciliába menvén, az esetre, ha utközben el talál pusztulni, összes könyveit a pannonhalmi kolostorra hagyta. Stibor, a hasonnevű vajda fia mint a kolostor egyik megalapítója 1423-ban a végújhelyi ágostonos kolostornak adományozta a Decretum Gratiani egy XIII.századi hártyakéziratát, mely utóbb a prágai főkáptalan könyvtárába került. /L. M.Kvszle, 1881:79-80. l./ Zsigmond, alsóapoldi plébános a XV.század végén a nagy-szebeni Sz.Keresztről nevezett dömés kolostorra hagyta a birtokában volt Sz.Ágoston Liber epistolarum / leveleinek könyve / c. é.n. ösnyomtatványát. / Archiv f.Siebenb.Landesk. N.F. XI:304.l. / Miklós magister felesége pedig az ő és két fia, János és Mihály lelki üdvössége érdekében 1488-ban ugyancsak egy ösnyomtatványt ajándékozott a szebeni dömés konventnek. / L. uo. 314.l. /

A hagyományok nagy része a szerzetesek magántulajdonában volt könyvekből került ki. Így a nagyszebeni Kappellenbibliothekben ma is megvan az az 1481.évi ősnymtatvány, melyet Lucas Baccalaureus magister dominikánus - halála esetére - az imént említett kolostorra hagyott. / Uo. 330.l. / Ahol az egyházi fegyelem meglazult, ott persze ezt a szabályt is gyakran megszegték. Így pl. a velencei S.Francesco della Vigna minorita kolostor tagjai az általuk vásárolt vagy ajándékba kapott könyveket több ízben a kolostoron kívülálló egyénekre hagyományozták. Éppen ezért IV. Eugén pápa egy 1437-ben kelt bullájában elrendelte, hogy ezentul a rendtagok hagyatékában lévő könyvekre a kolostor igényt emelhet, s azokat a konvent minden további nélkül megtarthatja. / V.ö. Serapeum, 1841:32.l. / Magister Joannes Episcopi dömés 1477-ben mint provinciális a rend generálisától arra kért és kapott engedélyt, hogy eladdig megszerzett s rendfőnöksége idején megszerzendő könyveit és javait tetszése szerint eredeti konventjének, a kolozsvárinak vagy valamely más rendháznak adhassa. /Harsányi, i.m.244.l./

Végül a könyvsere sem volt ismeretlen gyarapítási mód abban az időben. Henrik, Hyde Abbey apátja például egy Terentiust, Boetiust és Suetoniust tartalmazó kötetért négy Missalé-t és hét más könyvet kapott. Adam de Marisco Oxfordból megküldi az olasz Vercellibe az ottani apátnak az Angyali Üdvözlét magyarázatait, s cserébe az apát iratait kéri.

A müncheni Sz. Katalin kolostor szabályai azt is megengedték, hogy a dömés nővérek könyvtáruk többes példányait áruba bocsássák, de szigorúan meghagyják, hogy az így befolyó összegek a könyvanyag kiegészítésére fordíttassanak. Ugyanilyen föltételek mellett engedik meg a fölös példányok értékesítését a karmeliták 1499-ben nyomtatásban is megjelent konstitúciói. 1432-ben a gamingi karthauziak 24 forintért eladtak egy misekönyvet, egy graduálét, meg egy antifonáriumot Kristófnak, a tárkányi ko-

lostor priorának s egyuttal "Isten nevében" kilenc más könyvet adtak neki.

Az ekként összegyűlt könyvanyagot l á d á k b a n , s z e k r é n y e k b e n v a g y f a l i f ű l k é k b e n tartották. Utóbbiak ki voltak deszkázva, hogy a falak nedvessége ne árthasson a könyveknek. A középkori könyvszekrények egyik pompás darabja az a festett frizú, kései gót almáriom, mely a bártfai plébánia könyvtárával együtt került a M.N.Muzeum Történeti Muzeumába. / Legjobb hasonmását l. Arch. Értes. /

Nagy kolostorokban k ü l ö n k ö n y v t á r t e r - m e t is építettek. Így St.Gallenben egy ránk maradt régi rajz tanúsága szerint már a IX.században külön szobát terveztek a könyvek befogadására, mely a sekrestye átellenében épült volna. Miként a nürnbergi Sz.Katalin kolostor többször idézett szabályzatából tudjuk, - mely 1458-ban készült egy 1259. évi bázeli szabályzat alapján, - a könyvtári helyiség rendszerint az egyik cella volt: kicsi vagy nagy, aszerint, amint a könyvek száma megkívánta, de úgy kellett megválasztani, hogy a szükséghez képest bővíthessék. E szabályok azt is előírják, hogy a könyvtárcella okvetlenül kőből épüljön, nehogy nedveség, penész s egyéb károk érthessék a benne főlhalmozott könyveket. A klauzura miatt a női szerzetesházak szerkönyvei a könyvtártól elkülönítve, a kolostor udvarán kívül, a templom sekrestyéjében vagy az apácák lelkipásztorának a házában voltak elhelyezve, s a papnak a könyvekről két leltárt kellett készítenie, melyek egyike bent volt a sororoknál, hogy tudják, minő könyvek vannak a "külső könyvtár"-ban. / V.ö. Ernst Kelchner: Eine Bibliotheksordnung a.d.J.1259.ZfB. 1884:307-8. 1. /

Mind a szekrényekben, mind a könyvtárszobák falmenti nyílt állványainak vagy szabadon elhelyezett padjainak /bancha/ vízszintes vagy rézsutos polcain nem élükre állítva, hanem elülső táblájukra f e k t e t v e h e l y e z t é k egymás mellé a könyveket. Innen van, hogy a középkori

kódexeken az esetleges címfelírás nem a kötés sarkára, hanem hátsó táblájára vagy a könyvtest alsó metszési felületére került.

A könyveket rendszerint tartalmuk szerint csoportosítva helyezték el a nagybetűkkel jelölt szekrényekben vagy állványokon, melyek polcait /gradus/ is megszámozták. Minden egyes könyvre följegyezték az állványt jelölő betűt és a polc számát, amihez még a könyvnek az illető polcon elfoglalt sorszáma is járult. Római betűk és számok kombinációját látjuk a milanói hercegek paviai könyvtárának 1431.évi könyvjegyzékében, római betűk és arab számokból összetett jelzetekkel találkozunk a clairvauxi könyvtár 1472. évi lajstromában. / Th.Gottlieb: Mittelalterl.Bibliotheken, Lpzg. 1890.314.1. / A Sz.Albansról nevezett kolostor egyik könyve például ezt a jelzetet viseli magán: "de armariolo 4/A et quarto gradus liber quartus". A könyveknek ilyen "helyhez kötött" megjelölése egész a legújabb korig tartotta magát. A tartalmi szakcsoportok rendszerint ilyenformán követték egymást: A/ bibliai könyvek, B/ glosszák és biblia-magyarázatok, C/ szent atyák, D/ szentek élete; E/ krónikák, martirológiák stb.

A könyvekről pontos jegyzékeket vezettek, melyek a könyvek jelzete, többé-kevésbé pontos címe, esetleg tartalmi felsorolása mellett gyakran a második vagy a harmadik levél kezdőszavait is feltüntették. Ez utóbbiak a "loca probationum" / bizonyító helyek / vagy "dictiones probatiores" / bizonyító mondások /, s a könyvek azonosítására szolgáltak. A kulmbachi ágostonos remeték 1461-68 között készült könyvjegyzéke nemcsak az incipiteket, hanem az expliciteket is felsorolja, de utóbbiakat gyűjtéléses köteteknél többnyire csupán a kötet végéről. / L. ZfB. 1940:182.1. /

A kolostori könyvtár élén a "p r e c e n t o r" /elő-
énekes/ állott, akit néha "a r m a r i u s" néven is emlegetnek a szabályok. Ő szerezte be a pergament és az íróeszközöket, osztotta ki és ellenőrizte a másolók munkáját, ren-
140

dezte és lajstromozta a könyveket, gondoskodott tisztántartásukról és jókarban maradásukról, lebonyolította és nyilván tartotta a könyvek kölcsönzését, amikor pedig tisztsége le-
telt, leltár mellett adta át utódjának a gondjaira bízott kin-
cseket.

A kolostori könyvtárak elsősorban a háztagjai-
n a k álltak rendelkezésére. Ezek rendszerint a nagybőjt
első vasárnapját követő hétfőn reggel gyűltek össze a kápta-
lani teremben, s beszolgáltatták a náluk lévő könyvet, ame-
lyet más könyvvel cseréltek ki. Némely kolostorban a prior ez
alkalommal kikérdezte társait olvasmányuk felől s ha a felelet
nem volt kielégítő, a következő esztendőre újból ugyanazt a
könyvet adta ki nekik. Rendszerint egy-egy szerzetes egyszer-
re csupán egy könyvet kapott kézhez, de a karthauziak egyszer-
re két kötetet is vehettek igénybe. Sőt, a mainzi karthauziak
annyira bővelkedtek könyvekben, hogy náluk egy-egy rendtag
egyszerre öt kötetet is kikölcsönözhetett. Ebben a rendházban
minden páternek bizonyos számú "signum"-a volt, mely a cellá-
ját jelölő betűt viselte magán. Ha azután egy könyvet kölcsön-
vett, helyére odatették a signumok egyikét. Ily módon könnyű
szerrel megállapíthatták, hogy az illető helyről hiányzó kö-
tet kinél van használatra. / L. Heinrich Schreiber: D.Bibl.
d.ehem.Mainzer Karthause. Lpzg. 1927.38-9.1. / Ez a signum
őse azoknak a könyv jelzetét és a kikölcsönző nevét feltűnte-
tő kartonlapoknak, melyeket sok közkönyvtárban ma is odatesz-
nek a kölcsön adott könyv helyére. A beteg szerzetesek tet-
szésük szerint kölcsönözhettek ki könyveket, s erre a célra
némely rendházban a betegszoba mellett külön könyvszekrény
volt felállítva.

A kolostori könyvtárak állományát nemcsak magánolvasmány-
ként forgatták a szerzetesek és apácák. Innen vették ki azo-
kat a könyveket is, amelyekből napról-napra f e l o l v a s -
t a k az étkezések alkalmával. A nürnbergi Sz.Katalin kolos-
tor többször említett XV.századi könyvjegyzéke egyenesen arra
szolgált, hogy az asztalnál felolvasó soror könnyen megtalál-

ja az egész év minden napjára kijelölt textusokat. / L. ZfB.
1895:583.1. /

H á z o n k i v ü l i h a s z n á l a t r a a kolostori könyvtárak - mint láttuk - elsősorban m á s o l á s - r a kölcsönözték ki kódexeiket, még pedig eleinte csupán a velük egy rendhez tartozó házaknak, de később idegen kolostoroknak, világi papoknak, sőt megbízható világiaknak is. Egy 1212. évi párisi káptalan egyenesen köteleességükké tette a szerzeteseknek, hogy könyveiket kölcsön adják azoknak, akiknek szükségük van rájuk, föltéve persze, hogy kellőképp megóvatnak a ház érdekei. Evégből nemcsak írásos elismervényt, hanem zálogot is vettek a kölcsönzőktől. A k ö l c s ö n - z é s e k r ő l pontos l a j s t r o m o t v e z e t t e k. Egyszerűség okáért némely rendházban e célra fatáblákat használtak, amelyek felerészben pergamennel, felerészben viasszal voltak bevonva. A táblák pergamennel borított részére rávezették a könyvek címét, míg a kikölcsönző nevét a viasszal bevont részre karcolták fel, közvetlenül az illető mű címe mellé; ezt azután a könyv visszaadásakor a stílus boldogabb végével kitörölték.

Természetesen minden óvatosság s a k ö n y v e k e l - t u l a j d o n i t ó i ellen gyakran a kódexekbe jegyzett átkozási formulák dacára nem egyszer szenvedtek veszteséget a kolostori könyvtárak, ami a középkorban, midőn egy-egy kötet tetemes vagyont képviselt, nem volt csekélység. Így a Gutkeled nembeli Vid mester, Pethes fia, a XIII. század első felében mint a csatári apátság kegyura a tőle függő kolostor egyik XI. századi, remekül miniált két kötetes bibliáját azért kölcsönözte ki, hogy 17 és fél márka ezüstön elzálogosítsa valami Farcasius nevű vasi zsidónak. Ez az összeg 1263-ig 70 márkára emelkedett, s minthogy ekkora összeget Vid képtelen volt kifizetni, a kódex a zsidó kezén maradt, hogy 1370-ben az admonti apátság leltárában bukkanjon fel. Vid, a zala-vári konvent 1263. május 12-én kiállított oklevele szerint, azután két falu adományozásával kárpótolta a csatári apátsá-

got. Gyöngyösi Gergely rendi krónikájában megemlékezik arról a nagy veszteségről, mely a pálosok budamelléki Sz. Lőrinc-kolostora könyvtárát a rend egyik tagja, Mihály doktor 1462 után Párisban történt halálával érte. Mihály doktor ugyanis számos könyvet vitt magával Párisba, s ezek most a rendházra nézve elvesztek. / V.8. Zákonyi Mihály: A Buda melletti Sz. Lőrinc pálos kolostor tört. Bp., 1911. 66. l. / Lewenschit György szepesi őrkanonok 1496-ban kelt végrendeletében 14 arany forintot hagyott a lőcsei monostornak kárpótlásul a nála elkallódott könyvekért. Bakócz Tamás esztergomi érsek 1504. április 18-án kiközösítés terhe alatt szólította fel a kár megtérítésére azokat az egyébként ismeretlen egyéneket, akik a szentgyörgymezei prépostság tulajdonát képező könyveket és egyéb ingókat kikölcsönözték, de elmulasztották visszahozni. Ilyen viszonyok közt teljesen érthető annak az ismeretlen magyarnak az álláspontja, aki egy XII-XIV. századbéli latin Szentírásba 1555-ben ezt jegyezte be: "Een azt mondom, hogy mindenyk eoreozzeon magát, vgy hogy valaky ez keonvet el akarna lopással venny három pryckket legyen rajta venny". Jó magyarunknál sokkal kegyetlenebb a nagyszebeni kalandosok társulata számára 1394-ben lemásolt Missale speciale szerzője, aki a mű bevezetésében azt kívánja, hogy aki a könyvet elsajátítani merészelné, Dethannal és Abironnal szálljon a poklokra: "Qui nitantur eum enferre de Fraternitate descendat in infernum cum Dathan et Abyron". / M. Kvszle, 1879: 46. l. /

Igen értékes könyvtártörténeti adatot őrzött meg számunkra a kolozsmonostori konvent 1427. évi leltára. Ebből ui. megtudjuk, hogy Henrik apát, később pécsi püspök, apátsága idején / 1413-18 / a kolostor három Psalterium-a közül az egyiket azért távolíttatta el, hogy megakadályozza a f e r t ő z é s veszedelmét. Ezt a zsoltáros könyvet ti. legutoljára a leprássá lett János diakonus olvassgatta. Ez tudtunkkal a legrégebb ismert óvóintézkedés a könyvek útján való fertőzés meggátlására.

Az elmondottak alapján föltehetjük, hogy a mi szerzeteseink rendházai is valamennyien fel voltak szerelve kisebb-nagyobb könyvtárral. Ezek közül magyar irodalmi szempontból elsősorban az apáca-kolostorok jöhetnek figyelembe, mivel a latinul többnyire nem tudó sororok részére magyar könyveket készítettek. Fennmaradt nyelvemlékeink jelentős része kétségtelenül ferences vagy domokos rendű apáca-kolostorok lelki szükségleteit voltak hivatva kielégíteni.

Okleveles adatok vagy könyvek egy része azonban csupán a pannonhalmi /1095 körül, Szentpéteri szerint 1093/, bakonybéli /állítólag 1086, valószínűleg a XII.század közepe/, pásztói /1131-1150/ és pécsváradi /állítólag 1055, valószínűleg a XIII.század/ bencés kolostorok, a kassai dömés zárda /XIII.század/, a menedékszigti /Lapis refugii in Scepusio/ karthauzi kolostor /1307 körül/, a kolozsmonostori konvent /1427/, a vágújhelyi /1423/ és bártfai /1428/ ágostonos, a szentantálvölgyi /1431/ és tárkányi /1432/ karthauzi, a sághi /1446/ premontrei, a soproni /1450/, küllődi /XV.sz./, szécsényi /XV.sz./ és csáktornyai /?XV.sz./ ferences, a szegedi /XV.sz./ dömés, a budai /1488/ ágostonos és a remetinci /Horvátország, XV.sz.vége/ pálos rendházak, a garamszentbenedeki konvent /1476/, az almádi /- 3 nyomtatott Missale és egy kéziratos Biblia 3 kötetben, összesen 6 köt.-/, bakonybéli /- 8 db, régi és új Missale, 1 Pontificale, 2 nyomtatott krónika, 1 Evangeliarium, mely állítólag István király feleségéé volt, s melyben a monostor kiváltságlevele is bennfoglaltatik, 2 Lombardia historica in duobus libris, 2 köt. "Sermones Discipuli", 1 Moraliū beati Georgii és számos más régi könyv: alii autem libri vetusti multi -/, csatári /- 2 Missale -/, hahóti /- 3 Missale és számos különböző régi könyv -/, koppánmonostori /- 2 pergamenre írt s 1 nyomtatott Missale, egy 2 kötetes Breviarium és 25 különféle könyv -/, lekéri /- 1-1 hártýára írt és nyomtatott Missale, 1 Antiphonarium, 1 Graduale, 1 Sermones Discipuli és 1 magyar krónika,

együttesen 6 kötet -/, szalkai /- 2-2 hártýára irt Psalterium, Graduale és Antifonale, valamennyi cisztercita rendi, 1-1 esztergomi és bencés Missale s 1 Regula sancti Benedicti cum vita Andree et Benedicti - Sz.Benedek regulája András és Benedek életrajzával -/ és tatal /- 2 nyomtatott Missale, 1 Breviarium Justinense, 1 Breviarium Mellicense -/ bencés társ-házak / mind a kilencről 1508/ s végül a soproni / Sz.Wolf-gang/ pálos kolostori /XV-XVI.sz./ könyvtáráról tesznek ki-fejezetten tanubizonytságot. Végül a pálosok már említett szent-lőrinci könyvtárának gazdagságáról fogalmat ad Gyöngýösi krónikájának az az adata, hogy a kolostort a török a mohácsi vést követő években kétszer is fölégetvén, vagy ezer frt.értkü könyv ment veszendőbe! / V.ö. Kisbán Emil: A m.pálosrend tört. II:155.1. /

A legtekintélyesebb szerzetesi könyvtárunk a b e n c é - s e k p a n n o n h a l m i Sz.Mártonról nevezett k o - l o s t o r á n a k k ö n y v t á r a volt, mely már Sz. László idejében 80 kötetel dicsekedhetett. J e g y z é k ü k az apátság egyházi kincseit és egyéb vagyonát leiró és megerősítő o k l e v é l b e n m a r a d t r e á n k , melyet legbehatóbban Erdélyi László, az oklevél szövegének legmegbízhatóbb kiadója / v.ö. Csapodi Csaba: A legrégibb m.könyvtár belső rendje. M.Kvszle, 1957:14.1. / analizált. Dolgozata e-redményeit a következőkben foglaljuk össze. Az oklevél két helyén van szó könyvekről. Először az egyházi mükincsek sorában szerepel "hat evangéliumos könyv ugyanannyi párnával" - vagy himzett táblával? "VI.Textus evangeliarum cum totidem pluma-ciis", amiből arra lehet következtetni, hogy e könyvek igen diszes kivitelű példányok voltak, melyeket az ünnepies isten-tiszteleteken használtak. Csapodi az evangéliumos könyvekkel kapcsolatban felsorolt s velük azonos számú tollpárnából arra következtet, hogy középkori szokás szerint e diszpéldányokat - mint Krisztus szimbolumát - a virágvasárnapi körmenetben is, fölvonultatták. / I.h. 16.1. /

Az oklevél további folyamán a rendház sajátképi könyvtá-

ráról a következő jegyzék olvasható: "VI. Missales. I. Bibliothecae. IIII. Nocturnales. IIII. Antiphonaria, III. Gradualia, II. Sequentialia cum trophis /sc. tropis/, IIII. Baptisteria, III. Collectarii, IIII. Ymnarii, II. Regula, unus super regulam, II. Lectionarii, I. Breviarius, III. Omeliae, II. Libri sermonum. I. Collectiones. II. Passionale, liber Sententiarum, Actus apostolorum, liber Prosperi de actiua et contemplatiua vita. et. Isidorum. Ordo Amalarius. Pastoralis. Dialogorum. Epistolae Pauli. II. Moralia iob. Scintillarium. Interrogatio petri. Inuectiua Ciceronis. Lucanus. II. Donati. Genesis seduli. III. Catones. Paschaseus. Vita sancti martini. Vita patrum. Psalterium Gallicanum. ebraycum: grecum "Sermo sancti augustini". Mint e jegyzékből kitetszik, a 80-as kötettség csak úgy jön ki, ha a "Psalterium Gallicanum. ebraycum: grecum" kitételen három külön munkát értünk, míg ha háromnyelvű / latin-héber-görög / zsoltárkönyvnek magyarázzuk, úgy 78-ra, ha pedig a csupán kettősponttal elválasztott héber és görög zsoltárkönyvet vesszük egynek / 1. Csapodi, i.h. 16.1. 4. jegyz./, akkor 79-re csökken.

Lajstromunk tanúsága szerint a könyvtár tulajdonképpen e g y h á z i s z e r k ö n y v e k b ő l állott. A sort a hat Missale nyitja meg, amelyek Csapodi valószínű véleménye szerint aligha voltak teljes misekönyvek, un. plenariumok, aminők abban a korszakban még a ritkaságok sorába tartoztak, hanem sacramentariumok /minő a száz évvel fiatalabb ugyancsak bencés Pray-kódex/, "kisebb terjedelmű, egy vagy több mise szövegét tartalmazó misekönyvek a csendes és magánmise számára /libelli missae/ és... ugyancsak kisebb uti-misekönyvek". Utóbbiakra az apátnak, aki az uton való misézés / altare viaticum / kiváltságával birt, lehetett szüksége. / V.8. Csapodi, i.h. 17.1. / A misekönyvnek a középkorban szokásos részkiadásai is szép számban voltak Pannonhalmán képviselve. Ilyenek a négy Antiphonarium vagy a Zsolozsmában használatos antifonákat tartalmazó kötetek. E kitételen a leltározó a kánoni horák antifonáit és responsoriumait tartalmazó litur-

gikus műveket értett. Azután a két Sequentiale, mely kifejezésen oly liturgikus énekeskönyv értendő, amely a sequentia-akat, azaz bizonyos különleges ünnepeken és alkalmakkor a rendes miseénekek közé az evangélium előtt beékelte énekeket tartalmazza, még pedig az énekekhez járuló toldalékokkal, az un. trópusokkal együtt. A misekönyv részkiadása volt továbbá a két Lectionarium is, egy a középkor végéig használatban volt szerkönyv, mely a nyilvános istentiszteleteken előadandó szentírás-részleteket tartalmazta s a négy Graduale, mely a szentmise karénekeit foglalta magában. Misés szerkönyvet jelent továbbá jegyzékünkben az Ordo is. Csapodi abból a tényből kiindulva, hogy ez a kézirat jegyzékünkben nem a liturgikus, hanem olvasmányoszerű könyvek közt szerepel, felteszi, hogy "itt valószínűleg egy más művet vagy műveket tartalmazó kötet elejére kötött ordo-ról lehet szó". / I.h. 20.l., 26.jegyz. / Ez az okoskodás véleményünk szerint nem egészen meggyőző. Hiszen ép úgy lehetséges, hogy a kötet elkeveredett, s csak a feltárazás folyamán került elő! Ugyancsak középkori szerkönyv volt a Passionale, mely a szentek kinszenvedéseit beszélte el abból a célból, hogy belőle a szent ünnepén, a dies natalis-on, a rávonatkozó részt az officium alkalmából felolvassák. A keresztelés szertartásait magában foglaló, Baptisterium-nak nevezett műből négy, a szentségek kiszolgáltatására vonatkozó rövid utmutatásokat s a velük kapcsolatos liturgiai teendőket összefoglaló Pastoralé-ból, mely a mai agenda megfelelője volt, csupán egy volt a gyűjteményben. /Valójában Gregorius Magnus műve l.alább. /

A szerzetesi élet sajátos l i t u r g i k u s szükségleteit szolgálták a következő művek: a négy Nocturnale, mely kifejezésen a breviárium azon része értendő, mely az éjjeli közös imádságokat és lectiókat tartalmazza; a három Collectarius, amin "valószínűleg azon rövid imádságok gyűjteményei értendők, amely imádságokat a choronon elnöklő szerzetesi előljárók szoktak az egyes nocturnusokban a lectiók előtt s karimádságok végén elmondani"; a négy Hymnarius, melyek u-

gyancsak "a karimádságokhoz tartozó hymnuszok gyűjteményei"; a regulák, vagyis Sz.Benedek szabályainak két példánya s ezek valamelyik kommentárja, Csapodi szerint majdnem bizonyosan "aniani Sz.Benedek Codex Regurium-a és a mindig hozzacsatolt "Exhortatio ad sponsum Christi" / Intelem Krisztus jegyeséhez, - I.h. 19.1. /; a Collectiones nevű könyv, mely kifejezésen Erdélyi szerint "a Szentírás olvasása alapján való fejtegetések értendők", aminőket Sz.Benedek szabályai értelmében a közös étkezések alkalmával az egybegyűlt rendtagok épülésére felolvasott a szerzetesek egyike; a Pastoralis és a Dialogorum, amin Erdélyi szerint "Nagy Sz.Gergely pápa művei értendők, amelyeknek a kolostorokban való olvasását több zsinat is elrendeli"; Sz.Márton életírása Sulpicius vagy toursi Sz.Gergely tollából s végül a zsoltárkönyv latinul Sz.Jeromos átdolgozásában /- a gallicanum kitétel erre vonatkozik, mivel ez az átdolgozás legelőször Galliában terjedt el -/ héberül és görögül, akár egyetlen háromnyelvű példányban, akár három önálló kötetben. / A héber: iuxta hebraicam veritatem, ugyancsak Jeromos latin fordítása; a graecum talán a régebbi, a Septuagintából fordítás, az Itala. /

A könyvtár tekintélyes hányada a Szentírásra és annak magyarázatára jutott. Így mindennek előtt megvolt a Szentírás teljes szövege: a Bibliotheca; egyes részei közül pedig a Liber sententiarum, mely jelentheti a Bölcsesség könyvét; az Apostolok cselekedeti és Sz. Pál levelei. Utóbbira nézve Csapodi megjegyzi, hogy az "Epistolae Pauli nem okvetlen maga a szöveg, hanem lehet olyanféle munka is, mint Sz.Gellértnek Sz.Pál zsidókhoz írt leveléről írt műve, vagy talán éppen az is". / I.h. 21.1. / Jób könyvének magyarázatai pedig Sz.Gergely tollából két példányban is megvoltak. A szentírástudomány körébe vág továbbá a Scintillarium c.munka, mely Erdélyi szerint "a Szentírásból és a Szent atyák műveiből vett locus communis - jellegű szemelvényeket tartalmazó könyv" lehetett s a Genesis-nek vagyis Mózeslkönyvének jegyzékünk által tévesen Sedulius V.századi ker.latin költőnek tulajdonított verses feldolgozása.

A p a t r i s z t i k a képviselői: Sz.Ágoston egy közelebről meg nem jelölt beszédével; sevillai Sz.Izidor egyik munkájával s a szentatyák életét tárgyaló Vitae Patrum / Az atyák életrajzai /, mely valószínűleg toursi Sz.Gergely egyháziatyá életét tartalmazó művét jelöli meg.

A l e l k i p á s z t o r k o d á s körébe vágó művek: az Omelia vagy Homiliarum a középkori hitszónokok segédkönyve, mely a szentatyáknak a vasár- és ünnepnapokra kijelölt evangélium-részletekről, az un. perikópákról irt homiliáit tartalmazta s amely három példányban is megvolt Pannonhalmán; továbbá a két kötetnyi prédikációs gyűjtemény s a Breviarius, melyen itt Erdélyi szerint "a zsoltosmázás és egyéb istentiszteleti szertartások rendjét meghatározó könyv értendő". Egyéb épületes olvasmányok voltak: a Liber de activa et contemplativa vita / A cselekvő és szemlélődő élet /, melyet lajstromunk aquitaniai Prospernek, az újabb kutatás pedig Pomerius V.századi arleszi püspöknek tulajdonít; a közelebről meg nem határozható Amalarius /- ily nevű liturgikus író kettő élt a IX.században -/, a hasonló okból talányos Paschasius s a rejtélyes Interrogatio Petri.

V i l á g i jellegű könyvek: a Donatus-féle elemi latin nyelvtan két példánya; Cato distichonjainak három példánya /- mindkét mű még a XVII.században is kedvelt tankönyv-;/ Ciceronak Catilina ellen mondott beszéde /Inuectiue Ciceronis/ s Lucanus, a Pharsalia költője. A könyvek e csoportja világos tanubizonyosság a mellett, hogy a pannonhalmi könyvtár iskolai célokat is szolgált. / V.ö. A pannonhalmi főapátság története. Bp. 1902. I.340-56.l. /

Csapodi a könyvtár s z e g é n y e s s é g é t kolligátumok föltételezésével igyekszik magyarázni, de minthogy itt nem valami gondosan megszerkesztett könyvtárjegyzékkel, hanem hevenyészve fölvett vagyonszámlával van dolgunk, ezen nincs mit csodálkoznunk. A jegyzék jellege arra int, hogy a könyvek csoportosítását illetőleg is a legnagyobb óvatossággal járjunk el. A címek sorrendje bizonyára csak részben egye-

zik a föllállítás rendjével. A könyvtár élő intézmény volt, s a kötetek egy része bizonyára a leltározás folyamán került vissza a használatból, s vétetett föl - eredeti helyüktől függetlenül - a listába.

A szegényes anyag különben gyorsan gyarapodhatott. Gazdagságának beszédes emléke a XII.század első feléből Cerbanusnak, Sz.Maximus apát és hitvalló egy latinra fordított művéhez írt praefatiója, melyben fordítását a Sz.Mártonról nevezett monostor leégett templomát újjáépítő Dávid apátnak / 1131- 50. / , II.Béla derék kortársának ajánlja. Itt, köszönetét fejezve ki a Pannonhalmán több ízben élvezett vendégszeretetért, többek közt megjegyzi, hogy "Sz. Mártonnak azon konventje, melynek élén állasz, az atyák életében, rendelkezéseiben és mindennemű szentirási könyvekben bővelkedik". / L. Zalán Menyhért: Árpádkori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratáraiban. Pannonhalmi Szle, 1926. I:1.sz. /

b/ A székesegyházi könyvtárak

A székesegyházi / káptalani / könyvtárak sok rokon vonást tüntetnek föl a szerzetesi könyvtárakkal, mint ahogy a káptalanok tagjai, a kanonokok is eredetileg csaknem olyan életközösségben éltek, mint a szerzetesek. E könyvtárak magvát a székesegyház szerzői tették, amihez azután az egyes püspökök és kanonokok hagyományai és adományai járultak. Minthogy a székesegyházak mellett rendszerint virágzó káptalani iskolák is működtek, e könyvtárak egyuttal a tanulóifjuság könyvszükségleteit is kielégítették. Így válik érthetővé, hogy például a veszprémi székesegyházban, melynek híres káptalani iskolája volt, mint válhatott 4000 márka értékű könyv /- ebből 1000 márka értékű néhai Pál veszprémi prépost hagyományából / az 1276. évi tűzvész alkalmával a lángok martalékává. Ugyancsak tűzvész prédája lett a XIII.század vége felé a gyulafe-

150

hervári székesegyház könyvtára. Hasonló sors érte "néhány évvel" Zsigmond királynak 1406-ban Nagyváradon kelt adománylevele előtt a váradai káptalan könyvtárát is. A sekrestyében égve felejtett gyertya lángot vetett a ruhaneműek és faszekrények közé, s az így keletkezett tűzvész a káptalan legfőbb kiváltságleveleit és könyveit is elhamvasztotta.

/ V.ö. Bunyitay Vince: A váradai püspökség története. Nagyvárad. 1883. I:222.l. /

Külföldi adatok tanúsága szerint az ilyen székesegyházi könyvtárak gyarapítására egyes püspökök külön a l a p r ó l gondoskodtak, s a kezelésükkel megbízott kanonokok e tisztségükért külön j a v a d a l m a z á s b a n részesültek. Így pl. Carpenter, worcesteri püspök székesegyháza könyvtárosát 1476-ban évi tíz fonttal dotálta. Nálunk Handó György kalocsai érsek és humanista tudós még mint pécsi prépost jó fizetéssel megbízott egy papot az általa létesített székesegyházi könyvtár gondozásával.

A könyvtár e l h e l y e z é s é r e rendszerint a székesegyház valamelyik k á p o l n á j a vagy más, e célra alkalmas h e l y i s é g e /a toronyban/ szolgált, mely a szerzetesi könyvtáraknál ismertetett butorzattal volt felszerelve. Így az esztergomi székesegyház legrégibb kódexeit, "melyek minden tárgyra nézve sokfélét tartalmaztak", még Oláh Miklós idejében / v.ö. Hungaria. Cap. VII.14. / a székesegyház északi kápolnája fölötti boltozott helyiségben őrizték, mely sokféle képpel volt díszítve. / L.Balogh Margit: Oláh Miklós Hungariaja, mint művelődéstörténeti kútforrás. Bp. 1903. 88.l. / A képek valószínűleg az ilyen helyiségeknél szokásos tárgykörből, a hét szabad művészet megjelenítéséből vétettek. A pozsonyi társaskáptalan könyvtára, mely a XIII-XIV.században keletkezett, még századunk első évtizedeiben is az egykori koronázó templom toronyszobájában volt elhelyezve.

A székesegyházi könyvtárak a középkor vége felé némely helyt rendszeresen m e g n y i l t a k a k ö z ö n s é g

s z á m á r a . Így a már előbb említett worcesteri könyvtár naponként délelőtt és délután 2-2 óráig tartott nyitva, s a könyvtárosnak kötelességévé tétetett, hogy az olvasóknak - esetleges kívánságukra - megmagyarázza a Szentírás nehezebb helyeit. Hazánkban a székesegyházi könyvtárak ilyen rendszeres nyitvatartását tanúsító adatok nincsenek. Az esztergomi székesegyházi könyvtárról azonban, melynek fennállására 1397-ből van a legrégibb adat, tudjuk, hogy 1476-ban a garamszentbenedeki konvent e gyűjteményből a káptalan beleegyezésével egy Breviarium-ot kapott kölcsön egy esztendőre, hogy azt - miként a ráánkmaradt elismervény tanúsítja - ezen idő alatt Sylpos Balázs konventi jegyző és másoló /scriptor/ mintául /pro exemplari/ szabadon használhassa. / Katona: Historia critica regni Hungariae, XVI:47.1. nyomán Csontos, M.Kvszle. 1879:55.1. / Ez a legrégibb szövegében ráánkmaradt hazai könyvtári térítvény.

Okleveleink az e l ő b b e m l i t e t t e k e n k i v ü l még az egri /1492/ és a zágrábi /XV.század/ káptalan könyvtáráról emlékeznek meg, a kalocsai székesegyház régi könyvtárának anyagából pedig eddigelé két kódex és két ősnymtatvány bukkant föl színre. A pozsonyi káptalan könyvtára 1425-ben 83, a veszprémié 1429-37 között 171, s a zágrábi a XV.század folyamán 225 kéziratos kötetre rugott.

A v e s z p r é m i k á p t a l a n 1429 és 1437 közötti leltárában a felsorolt 171 kötetből misekönyv volt 24; egyéb, az isteni tisztelethez szükséges könyv / libri pro divinis officiis apti / 38; breviárium 16; különféle, jobbra vallásos könyv 93. "A jegyzékből megtudjuk azt, hogy az isteni tisztelethez nem alkalmas könyveket a kor szokásához híven Veszprémben is az egyház sekrestyéjében őrizték... Az isteni tisztelethez való könyvek nagy része: missalék, breviáriumok stb. az egyes oltárok közt voltak szétosztva".

Az egyébként szűkszavú jegyzék egyik-másik darab p r o v e n i e n c i á j á r ó l is megemlékezik. Az ily természetű adatok közt a legrégibb Mosko veszprémi püspökre vonat-

kozik, aki 1334 és 1345 közt állt az egyház élén. Ő íratta
 azt a nagybetűs / "cum grossisimis litteris" / mise- és be-
 nedikciós könyvet, mely finom gyolcsba volt bekötve, táblá-
 jára himzett kereszttel. Demeter püspök / 1338-91, 1397-8. /
 adományából került az egyház könyvtárába egy Missale és egy
 Breviarium, míg más négy könyvet, a Decretum, Decretales,
 Sextus és Clementina címűeket egy kápolna készítésére hagyott.
 Mihály püspök / 1399-1402 / viszont a "de consecratione epis-
 copi" / "a püspök szenteléséről" / szóló szertartáskönyvet
 "quaternus" / "külön füzetben" / íratta, s ugyanő ajándékoz-
 ta meg a könyvtárt a Liber collectarum / Imádságok könyve /
 3 példányával, egy németországi Gradualé-val és egy Liber de
 proprietatibus c. / A sajátoságos jelentésű szavak / munkával.
 Garai János püspök hagyatékából pedig két Antiphonale jutott
 a gyűjteménybe. A székesegyház kanonokjainak hagyományából
 vagy adományából is szépen gyarapodott az egyház könyvkész-
 lete. Így László zalai esperes egy Matutinalis és egy Lectio-
 nalis-könyvet másoltatott; Domokos fejevári esperes egy
 Missalé-t és egy Breviarium-ot adott, utóbbit Sz.Márton ká-
 polnájának. Gergely éneklő kanonok hagyományából került a
 könyvtárba egy Missale és Aquinói Sz.Tamás Summája. János ör-
 si prépost egy Missalé-val gyarapította az egyházat, a Sz.
 Léleknek szentelt oltár építésére pedig egy Evangeliarium-ot
 hagyott. Kereshegyi László éneklő kanonok egy evangéliumos
 könyvvel, Kis András kanonok egy könyvvel "qui vocatur
 Huguicio" / "melyet Huguccionak mondanak" /, Liptói Mihály
 nagyprépost egy "cseh modorban írt" / "ad modum Bohemicalem
 scriptum" / Missalé-val és két Breviarium-mal gyarapította a
 gyűjteményt. Piros János kanonok útján Sz.László oltára, s
 Zalai Mihály aléneklő kanonok révén Sz.János evangélista ol-
 tára gazdagodott egy-egy Breviarium-mal. Ugyancsak Sz.János
 evangélista oltára egy másik Breviarium-ot valami Egner Já-
 nostól kapott. De a gyűjteményt veszteségek is érték. Bathwai
 István az egyház egyik Missalé-ját elveszítette, miért is a
 káptalan arra kötelezte, hogy pótlásul egy másikat készíttes-
 sen. / Fejérpataky László: A veszprémi káptalan könyvtára a

c/ A plébániai könyvtárak

A plébániai és egyéb templomi könyvtárak kialakulásának kezdetétől az istentisztelethez szükséges s z e r k ö n y - v e k beszerzése szolgált, amelyekről nálunk Sz.István rendelete értelmében a megyéspüspökök tartoztak gondoskodni. Ehhez az alaphoz később a templom papjainak s különös tisztelőinek a d o m á n y á b ó l szerkönyveken kívül egyéb t e o l ó g i a i k ö n y v e k is járultak, amelyek nem voltak közvetlenül az istentiszteletnél fölhasználhatók, végül pedig a v i l á g i i r o d a l o m képviselői is felbukkantak. A templomi könyvtáraknak ezt a tipikus kialakulásmódját nyomról-nyomra követhetjük a firenzei Sz.Lőrinc egyház XIV. és XV.századi leltárainak ráánkmaradt hosszú során.

Ilyenformán fejlődött nálunk a bártfai Sz.Egyed templom könyvtára, mely 1460-ban 30 db. tisztán egyházi jellegű könyvből állt, de 1509 táján egy Péterfia György nevű pap hagyományából 55, különböző tudományszakokba vágó nyomtatvánnyal szaporodott. E könyvtárt egyébiránt szerkönyvekkel a városi tanács is állandóan felfrissítette. A bártfai templomi könyvtárt illetően arra nézve is vannak pozitív adataink, hogy - miként a külföldi templomi gyűjtemények - a köz számára is hozzáférhető volt. 1460-ban, mikor az új sekrestyés a templom egyéb felszerelésével együtt a könyveket is gondozásba vette, a leltárba három könyv mellé bejegyezték a kölcsönnevők nevét Péterfia György pedig végrendeletében kifejezetten megemlíti, hogy azért hagyja a templomra könyveit, hogy azok mindenkinek hozzáférhetőek legyenek, akik a szent iratokat tanulmányozni

hajtják. / V.ö. minderre nézve Ábel Jenő i.művét. / A nagyzebeni plébániai könyvtárról pedig egykorú följegyzések tanúsítják, hogy anyagából világiak is kölcsönözhettek ki könyveket. Így Jakab polgármester két könyvet, Guldenes János mester fia pedig ötöt, köztük egy jogi munkát vett kölcsön a

könyvtárból. / V.8. Archiv.für die Landeskunde Siebenbürgens.
N.F.17.-1882:929.1. /

A plébániai könyvtárak e l h e l y e z é s é t é p u g y
oldották meg, mint a székesegyháziakét. A bártfai pl. a sek-
restye fölött lévő Sz.Katalin kápolna egy elrekesztett részé-
ben nyert elhelyezést, még pedig a már említett remekművü
gótikus szekrényben. A lőcsei Sz.Jakab templom könyvtára pe-
dig - egy XV.századi könyvbejegyzés szerint - a Sz.György ká-
polnában volt felállítva. Franciaországban a Catholicon-t, a
középkor e népszerű lexikonát odaláncolták a templom falához,
hogy mindenki szabadon használhassa. A bártfai számadási föl-
jegyzésekben olvashatjuk, hogy 1471-ben a város egy frt-ot
adott a lakatosnak a könyvtár részére készítendő láncért, a-
mely valószínűleg valami hasonló mű közhasználatra tételénél
került alkalmazásba. A középkor vége felé egyébként a könyvek
leláncolása egyre nagyobb méreteket öltött, mert igen kényel-
mes biztosíték volt arra, hogy a könyvtári helyiségben egyre
nagyobb számban megforduló idegenek ne emelhessék el a köny-
veket, illetve ne okozhassanak zavart a könyvek rendjében. A
lánc tehát ezuttal nem a rabság, hanem a nagyobb szabadság
jele volt.

T e m p l o m i k ö n y v t á r a v o l t : a nagy-
szebeni plébániának /1370/, a nagymihályi /1384/, a szepes-
őfalui, császlóci /1444/, podgoricai /1444/, kaplonyi /1444/
és bulcsi /1471/ egyházaknak, a nagyszombati főtemplomnak
/1495/, a kaproncai /1496/, lőcsei /XV.század/, csákberényi
/1520/ és csomai /1522/ templomoknak. Talán még ma is fenn-
áll a köröczi plébániának a középkorba visszanyúló könyvtá-
ra. XIV-XV.századi latin kézíratainak száma 1876-ban, amikor
Ipolyi Arnold leírta őket, 26 volt. Összetételét e maradvá-
nyok alapján Ipolyi a következőkép jellemezi: "A szentírási
teljes és részleges szövegek kódexeinek több példánya mellett
a Sz.atyáknak, egyház tanítóknak és egyházi íróknak egyes ne-
vezetesebb munkái: mint Sz.Ágoston, Jeromos, Athanás stb.
Aquinói Sz.Tamás, Petrus Lombardus, Albertus Magnus, Anzelm,

Orosius, Hugo a S.Victore, Nicolaus de Lyra, Gerson, Vilhelmus Parisiensis, Thomas Hasselbach stb., különösen a szentírási szövegmagyarázatok, evangéliumi szakaszok, tanítások, homíliák, postillák, egyházi beszédek; hittani, dogmatikai és erkölcsstani munkák, aszkétikai iratok, casuisták, sententiariumok és summák, glossák, egyházjogtani értekezések, zsinati kanonok, passionálék, legendáriusok, sőt még az un. physiologusok, bestiariusok is... Végre pápai bullák, liturgusok és rubricistáknak az isteni tiszteletről, a szertartásokról és szentségek kiszolgáltatásáról szóló iratai; ehhez járultak a szent énekek, zsoltosmák magyarázatai, a használt imák szövegei s azoknak értelmezése. Szóval egy akkori valóságos corpus theologiae, amint azt egy plébános vagy egyházi férfiú szükségelte". / M.Kvszle, 1876:229-30.1. /

A gyéren ráánkmaradt följegyzések szerint legtekintélyesebb a nagy szebeni plébánia könyvtára volt. Ennek állománya a XIV.század utolsó negyedében 32 mű volt 40 kötetben, s ebből 22 templomi használatra szolgáló szerkönyv. A gyűjtemény a XV.század első negyedében mindössze 8 munkával gyarapodott, állománya tehát 1424 táján 40 műre rugott. Ebből 26 volt a szerkönyv, 11 a hittudományi és 3 a jogtudományi munka. A könyvtár 1424-ben Sybenlinder Miklós plébános hagyatékából 14 művel, köztük egy miniált Psalterium-mal és három nagy jogi munkával gyarapodott. 1442-ben a könyvtár indexének száma már 149-re rugott; e nagy gyarapodást Varju Elemér azzal magyarázza, hogy Zsigmond király 1424-ben a szebeni Sz.László prépostságot felosztatván, a prépostság könyvei egyéb kincseivel együtt bizonyára a Sz. Lászlóról nevezett plébániára szálltak. Ebben az 1442.évi jegyzékben teológiai és jogi könyvek mellett már néhány világi jellegű kézirat is szerepel, így a Dares Phrygiusnak tulajdonított Historia Troiana, / Trójai történet /, a Gesta Romanorum, / A rómaiak tettei /, Bartholomeus de Glanvilla De proprietatibus rerum / A dolgok tulajdonságai / c. természettudományi munkája és a könyvtár egyetlen klasszikusa: Vergilius. /V.ö.Archiv.N.F.21:591-3.1. és M.Kvszle,1900:138-41.1.Varju E./

d/ Az egyetemi és testületi könyvtárak

A középkori egyetemek könyvtári viszonyai nem fejlődtek egészen egyöntetűen. Az olasz egyetemeken például nyoma sem volt az egyetemi könyvtárnak: itt a stationariusok látták el könyvekkel a tanárokat és tanulókat egyaránt. Párisban a tanulókat istápoló kollégiumokban keletkeztek könyvtárak, melyek közül kivált a Sorbonne 1289-ben létesült gyűjteménye. Ez már 1289-ben 1017 leláncolt kötetet számlált. Itt a könyvtárost a sociusok a maguk kebeléből választották. Oxfordban az egyes kollégiumi könyvtárak mellett 1365-ben egy közös, tehát tulajdonképpeni egyetemi könyvtárt is berendeztek, még pedig a tanácsterem fölötti helyiségben. A könyvtárterembe eredetileg bármely tanuló beléphetett, ha nem volt nedves a ruhája s nem volt tinta meg késnála. Később a tapasztalt visszaélések következtében megszorították a könyvtár nyilvánosságát, s csupán olyan egyetemi fokozatot nyert hallgatók nyertek bebocsátást, akik nyolc éven át hallgattak filozófiát; de ezeknek is előbb a kancellár előtt meg kellett fogadniuk, hogy illően bánnak a leláncolt könyvekkel. A könyvtár kezelése itt a könyvtáros-káplán tiszte volt. A heidelbergi főiskolán a művészetek fakultásának s az egyetemnek magának külön-külön könyvtára volt. Az erfurti egyetem / collegium maius / 1429.évi szabályzata külön fejezetet szentel a könyvtárosnak, akit a kollégium összessége évenként választott meg tagjai sorából husvét előtti vasárnap vagy szombaton. Félévenként egy frt. tiszteletdíjban részesült. A filozófiai kar 1439.évi határozatai szerint valamennyi kikölcsönzött könyvet a nyári félév elején be kellett szolgáltatni. A kari dékán a két kollektor és a kollégium prépostja kíséretében ekkor katalógussal a kezében pulpitusról-pulpitusra járt, hogy minden egyes könyv jelenlétéről meggyőződjék. A hiányokért a könyvtárost vonták felelősségre.

Nagy Lajos pécsi, Zsigmond óbudai és Mátyás király Vitéz János alapította pozsonyi egyeteméről édes-keveset, könyvtári viszonyaik felől meg éppen s e m m i t s e m t u d u n k , de annyit vaktában is állíthatunk, hogy e tekintetben nem igen különböztek a többi nyugateurópai főiskola könyvtári berendezéseitől.

Papokból vagy világiakból alakult különböző t e s t ű l e t e k n e k i s m e g v o l t a m a g u k k ö n y v t á r a , rendszerint valamelyik templommal kapcsolatban elhelyezve. Így a Szepesség legkiválóbb középkori könyvgyűjteménye a 24 kir.város plébánosainak a XIII.század folyamán keletkezett testülete /confraternitas/ volt. Keletkezésének időpontja ismeretlen, de már 1405-ben öt plébános őrizetére volt bízva. Valószínűleg Lócsén, a Sz.Jakab templom egyik kápolnájában tartották, s a XVI.század elején beolvasztották a templom saját könyvtárába. Tizenegy kódex és két ónyomtatvány a XVIII.század folyamán a gyulafehérvári Batthyaneumba került belőle. A nagyszebeni kalandosok társulati könyvtárának emléket egy 1394-ben másolt Missale őrizte meg, melynek a könyv eltulajdonítójára lesújtó átkozódását főntebb már idéztük. Világi társulat volt a pozsonyi Krisztus Teste Társulata / SS. Corporis Christi /, melynek könyvtára az ottani székesegyház egyik kápolnájában volt felállítva. Egy alighanem 1501-ben készült leltár szerint 89 kötetből, köztük több nyomtatványból állott és hittudományi meg liturgikus műveken kívül enciklopédikus, filozófiai, természetrajzi, orvosi könyveket, sőt latin klasszikusokat is tartalmazott. / L. Ortway: Pozsony története. II.4. 361-31. /

e/ A magán könyvgyűjtemények

Befejezésül még valamit a magánkönyvtárakról. Ilyenek elsősorban az e g y h á z i r e n d h e z t a r t o z ó azon f é r f i a k tulajdonában voltak, akik a tudományokat hivatásszerűen művelték. Pál veszprémi kanonok, jogi dok-

tornak a már említett 1276-i tűzvész alkalmával 1000 márka értékű könyve ment veszendőbe. Ugyanekkor még tizenöt kánonok és tanár könyvei pusztultak el. Ugyanezidőtájt Muthmerius szepesi prépost /1273/ nyolc, László esztergomi prépost /1277/ 13 kötetéről intézkedett végrendeletében. Egy 1349-i oklevél Benedek kászonyi plébános nyolc márkára becsült breviáriumának emlékét őrizte meg. / M.Kvazle, 1830:395.l. / A XIV.század vége felé Kükküllei János esztergomi kánonok és jeles krónikairó könyveit az esztergomi főtemplomra hagyományozta. 1400.április 21-én pedig Weyteni Orbán soproni káplán végrendelezett kódexeiről, amelyek száma a huszat is meghaladta. Csupán egyetlen kódexet, mely Sz.Ágoston De doctrina christiana / A keresztény tanítás / c.munkáját tartalmazza, ismerünk Tamás császári prépost és zágrábi kánonok könyvtárából, melynek az az érdekessége, hogy azt a tudományt kedvelő főpap - mint láttuk - 1409.március 26-án Budán vásároltatta. / Legutóbb a pozsonyi káptalan könyvtárában. V.ö. Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Esztergom, 1870. 35.sz. - és Hoffmann Edit: Régi magy.bibliofilek. 36.l. / Csetneki László, Mária királyné kancellárja, esztergomszentgyörgymezei prépost a végül nyitrai püspök /+ 1447/ sem volt könyvek híjával, amint ezt a nürnbergi Germanisches Museum egy latin kézirata tanúsítja, melyet Csetneki budai házában másolt 1427-ben Michael Hirsch de Geppingen. Kortársát, Pálóczi György esztergomi érseket /+ 1439/ pedig Hoffmann Edit méltán sorolja bibliofiljeink közé,művészi miniált breviáriuma és miscskönyve alapján. Ezek elseje a salzburgi Studienbibliothek, másodika pedig az Országos Széchényi Könyvtár kéziratai közt maradt fenn. / L. Régi m.bibliofilek. 42-6.l. /

A XV.század humanista műveltségű főpapjainak sorából Vitéz János esztergomi érsek, unokaöccse: Janus Pannonius pécsi püspök és Handó György kalocsai érsek válnak ki, akikről Vespasiano de Bisticci firenzei kéziratkereskedő is dicsérőleg emlékezik meg életrajzgyűjteményében. Ezek a főpapok már nem csupán liturgikus műveket, teológiai dolgozatokat és tanköny-

veket, hanem görög és római klasszikusokat is gyűjtöttek. Mindhárman megérdemlik, hogy kissé részletesebben foglalkozunk velük.

Zrednai V i t é z J á n o s /1408 kör. - 1472.VIII. 11./ fiatalságáról semmit sem tudunk. Életirója, Fraknói Vilmos szerint alighanem Páduában vagy Bolognában tanult. Pártfogója, János zágrábi püspök és kir.kancellár bevitte őt a királyi kancelláriába, s mint a király titkára résztvett az uralkodó olasz- és németországi utjain. Ennek dacára egyházi pályáján csak lassan emelkedik. 1444-ben, több mint egy évtizedes szolgálat után, csupán váradai prépost volt. Hunyadi János mellett azután több méltánylásban volt része. Midőn Hunyadi a várnai csata /1444/ után az erdélyi és tiszai részek kormányát átvette, első dolga volt, hogy megtegye Vitéz Jánost váradai püspökké, majd kancelláriája vezetőjévé. 1448 táján unokaöccse, Janus Pannonius révén szorosabb kapcsolatba került az olasz humanistákkal, jelesül Marzio Galeottival, aki később püspöki udvarába jött. Mint szenvedélyes csillagász, Georg Peurbach bécsi egyetemi tanárral s Johann Müller /Regiomontanus/-szal, a professzornak mesterénél is nagyobb tanítványával állt összeköttetésben. Utóbbi Vitéz udvarában telepedett meg, s itt több, a püspöknek ajánlott munkát írt. Vitéz 1465-ben elnyerte az esztergomi érseki széket, s új rezidenciájában, melyet festészeti és szobrászati remekekkel díszítettett, egész tudós kört alakított. Itt voltak Regiomontanus s ennek tanítványa Martinus Illeus, Marzio Galeotti, Aurelio Brandolini és a szicíliai Giovanni Gatti; Georgius Trapezuntius és Joannes Argyropylos pedig neki ajánlotta egy-egy művét. Tudományszeretetéről tanuskodik az a tette is, hogy 1467-ben megalapította Pozsonyban az Academia Istropolitanat, a tudományegyetemet.

Mint könyvgyűjtő n e m v o l t m i n d i g v á l o g a t ó s a z e s z k ö z ö k b e n , melyeket szenvedélye kielégítésére főlhazsznált: a lemásolásra elkért kéziratokat ui. szívesen magánál felejtette, hogy így is gyarapítsa könyv-

tárát. Kitűnik ez Janus Pannonius egyik Galeottihoz intézett leveléből, melyben felpanaszolja, hogy nagybátyja őt latin könyveiből szinte teljesen kifosztotta, s éppen ezért könyvek kölcsönzésére irányuló újabb kérését kereken visszautasítja. "Ha... annyira vágytok könyveket birni - írja - ne fosszatok meg azoktól másokat, akiknek kevesebb van, mint néktek. Hisz Olaszország el van árasztva könyvekkel, Hozassatok onnan annyit, amennyi jól esik. Küldjetez pénzt Firenzébe. Vespasiano egymaga ki tud elégíteni benneteket". Vitéz megfogadta a tanácsot, s csakhamar élénk üzleti összeköttetésben állott a kiváló kéziratkereskedővel. Vespasiano említett életrajzgyűjteményében a többi közt kiemeli az érsekről, hogy "egyik legfőbb gondja volt szép könyvtárat állítani össze, melyben a tudományok minden ága képviselve volt. Itáliában és egyéb országokban összekerestette a könyveket, amit pedig nem talált meg készen, azt Firenzében leíratta, nem törődve az árral, csak azzal, hogy szépek és hibátlanok legyenek. Kevés olyan latin könyv volt, ami nem lett volna meg neki." Vitéz annyira elragadta gyűjtő szenvedélye, hogy nem átgallotta a neki hivatali állásából kifolyóan lekötöztetett könyvek dolgában megkörményekezni. Kétségtelen bizonyíték erre a raguzai republika 1461.július 3-1 tanácsülésén 33 szóval kettő ellenében hozott határozata, mely szerint Vitéz János akkor még váradi püspök számára, akinek közbenjárását a raguzai köztársaság ügyes-bajos dolgaiban gyakran vette igénybe, egy Cicero Epistolae familiares-eit / Bizalmas levelei / tartalmazó kódexet, melyet a püspök kért, tíz arany értékéig vásárol. Létrejött-e a vásár, s eljutott-e a kódex Vitéz kezéhez, és ha igen, fennmaradt-e máig, arról nincsenek adataink. / V.ö. M.Kvszle, 1887: 342.l. / Nem csoda, hogy ilyen eszközök igénybevétele Vitéz könyvtára már váradi püspök korában is igen tekintélyesre növekedett. Miklós modrusi püspök, II.Pius pápa magyarországi követe még évek múlva is kellemesen emlékezett vissza "arra az elfeledhetetlen télre", melyet Vitéz váradi rezidenciájában "számos tudós férfiu társaságában" a jeles főpap "kitűnő" könyvtárában "a nagy írók számtalan munkái közt" töltött.

/ V.8. Bunyitay Vince: A váradi püspökség tört. Nagyvárad, 1883. I:281.1. /

E nagyszabású könyvtárból - Hoffmann Edit egybeállítása szerint / Régi m.bibliofilek 691.1./ - napjainkig mindössze 9 m ű m a r a d t f e n n . Ez az elenyészően csekély töredék is alkalmas azonban arra, hogy némi fogalmat alkothassunk magunknak a könyvtár jellegéről. Egyházatyák / Nagy Sz. Vazul, Sz.Jeromos /, régibb / IV.Kelemen és Nagy Sz.Leó pápák, Tertullianus / és újabb / Franciscus de Maironi, Johannes Scholasticus / teológusok mellett különösen gazdagon volt képviselve benne a klasszikus latin / Cicero, 2 köt., Curtius Rufus, Livius 3 köt., Macrobius, Marcus Manilius, Plautus, Plinius, Tacitus, Victorinus / s a görög / Demosthenes, Ptolemaeus / világi irodalom is, utóbbi persze latin fordításban, valamint a korabeli írók / pl. Theodorus Macrobius /, elsősorban a csillagászok / pl. Regiomontanus 2 köt. / munkái. Szerkönyve egy sem maradt ránk, de lehetetlen, hogy ne lett volna saját használatára készült missaléja és breviariuma, mint ahogy az sem valószínű, hogy ne lettek volna meg könyvtárában a neki ajánlott munkák, teszem azt Georg Peuerbach Tabulae Varadienses / Váradi csillagászati táblák / c.,hosszu ideig népszerű csillagászati segédkönyve, vagy Galeotti De homine / Az emberről / c. tanulmánya. Ami megmaradt a könyvtárból, az részben egészen egyszerű, disztelen hazai másolat, részben firenzei vagy felsőolaszországi vásári munka, s csak egészen kivételesen akad közöttük egy-egy művészi szempontból jelentős alkotás. Ilyen a Firenzében ismeretlen miniátor ecsete alól kikerült háromkötetes Livius / - ma a müncheni Állami Könyvtárban -/, melynek a fehér indafonat közé szótt kompozícióin "a rajznak csodálatos biztonsága, sőt ereje párosul... a színek könnyed üdéségével" / Hoffmann: Régi m.bibliofilek. 63.1. /, vagy a páduai, esetleg mantuai származású Plautus-kódex, mely "a könyvdíszítés remeke, nem annyira pompája és gazdagsága, mint inkább előkelősége és színezésének választékos finomsága miatt." / U.o. 64.1. / E darabok arra vallanak,

hogy Vitéznek is volt érzéke a könyvek szépsége iránt, bár kétségtelen, hogy a fősulyt a szöveg megbízhatóságára helyezte. Kódexeit rendszerint gondosan átvizsgálta s más példányokkal egybevetve kijavította /emendálta/. Több kézírata végén rajta van sajátkezü följegyzése, hogy mikor és hol, esetleg kinek a társaságában végezte ezt a szövegkritikai műveletet. Bejegyzéseihez lilába játszó vörös tintát használt. Jellemző reá az a kacskaringóban kezdődő s ugyanígy végződő, középpútt egyenes vonal, amellyel egy-egy részletet a lap szélén szokott volt megjelölni. Legrégibb ilyenmű följegyzései a Sz.Leó homiliáit tartalmazó kódexében /- 1928-ban a szentantali ferences zárda tulajdona -/ maradtak reánk, amelyet 1457-ben mint V.László foglya kezdett meg emendálni s Nagyváradon fejezett be. Két kódex átvizsgálásával Budán végzett 1464-ben; az egyikkel, Plinius Epistulae-ivel /Levelei, Bécs, Cod.lat.141./ május 21-én, a másikkal, mely Cicero De fato / A sors /, Timaeus Locriensis De principiis rerum / A dolgok kezdetéről / és Rutilius De insitione c. értekezését /- Hannover, volt Kir.Könyvtár IV:505.sz.kézírata -/ tartalmazza, szeptember 1-én. / Utóbbi egyik bejegyzésének hasonmását l. M.Kvszle. 1910:3.1. / A budapesti Egyetemi Könyvtár Tertullianus-ának /- Cod.10. -/ tanulmányozásával 1468-ban Nyitrán bibelődött, míg a Sz.Jeromos leveleit tartalmazó kötettel /- Bécs. Vod.lat.644. -/ 1470.július 1-től szeptember 1-ig vesződött. S alig végzett a testes, 405 levélből álló kötettel, legott munkába vette Johannes Scholasticus műveit /- ma Széchényi Könyvtár -/, melynek végső, 89.levelén ez áll: "Finivi legendo et signando die 26 Septembris 1470 Jo." A javítás munkájában az udvarában tartózkodó tudósok is segédkeztek. A Vatikán heidelbergi gyűjteményében lévő Marcus Manilius-féle Astronomicon-ban például ezt jegyezte be: "legi et emendavi cum Mgro Galeotto 1469.Jo.Ar.Str." / "elolvastam és Galeotto mesterrel együtt kijavítottam, 1469-ben, János esztergomi érsek" /. Esetleg Vitézé volt /- Hoffmann nem tartja annak -/ a zágrábi püspöki könyvtár Cicero De amititia / A barátságról / c. kézírata is, melynek 11a lapján, - ott ahol a

szerző arról beszél, hogy sok ifju, amikor férfisorba lép, megfélemedezik azokról, akiket legjobban szeretett, - ez a lapszéli jegyzet áll: "Mathia nota", s Fraknói e följegyzésből arra következtet, hogy az - amennyiben csakugyan Vitéz kezétől ered - abból az időből való, amikor közte és Mátyás közt a baráti viszony felbomlott.

Vitéz könyvtárát nemcsak ő maga és közvetlen környezete használta. Messze idegenből is nem egyszer azért keresték föl, hogy az általa egybehordott szellemi kincsekből merítsenek. "Igy 1449-ben a krakkói bíbornok-érsek külön követet küldte Váradra, hogy elkérje Livius munkáit, négy évvel utóbb maga Aeneas Sylvius / Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa / Vitéz példányából másoltatta le Tertullian némely iratait". / Bunyitay, i.m. I.285.l. / Vitéz kéziratai részben Mátyás király könyvtárába kerültek, részben pedig az esztergomi érsekség könyvvállományát gyarapították. Az előbbi bizonyítja, azok a Vitéz-kötetek, melyek Mátyás címerével ellátott bekeztést kaptak, illetve amelyekben, - miként azt Hoffmann az egyik bécsi kódexnél megállapította, - Vitéz címerét átfestették a Mátyáséval, utóbbit pedig a Beckensloer János által Salzburgba elhurcolt darabok.

A J a n u s P a n n o n i u s néven ismert jeles latin költő, Chezmiczei János /1433-72/ pécsi püspök anyai nagybátyja, Vitéz János nevelése volt. Szegény köznemesi családból származott, s alig hat éves korában elveszítvén atyját, édesanyja nevelte, mig nem 1444-ben a nagyváradi püspök udvarába került. Nagybátyja 1447-ben Ferrarába küldte a nagyhirű Guarino iskolájába. Itt ismerkedett meg a nála idősebb Marzio Galeottival, akivel benső barátságot kötött. A Ferrarában eltöltött négy esztendő alatt kitűnően megtanult latinul és görögül, szorgalmasan használva egy másik barátja, Vespasiano Sforza gazdag könyvtárát. Már ekkor kísérletezik latin verseléssel s görögből való fordítással. 1451-ben hazatér, de csak rövid időre. Még ebben az esztendőben visszamegy Itáliába tanulmányai folytatására. Legelőször most is Ferrarába viszi ut-

ja, majd Galeotti kedvéért átmegy Páduába, ahol hét évet tölt. Ez idő alatt átmenetileg Bolognában is tartózkodott. Páduában főleg a platonista Marsilio Ficinót hallgatta, akivel később is állandóan levelezett, de kora ünnepelt jogtudósától, Aretinótól is sokat tanult. Írói hírneve már ekkor is oly nagy volt, hogy V. Miklós pápa megbízta az Ilias latinra fordításával. 1457-ben Vitéz hívására hazatért, de előbb még Firenzébe is ellátogatott, ahol Vespasiano da Bisticci révén Cosimo dei Medicivel s több tudós humanistával is megismerkedett. Itthon előbb a katonai pályával próbálkozik, majd az egyházra lép, s már mint diakonus nagyváradi kanonok lesz. Csakhamar elnyeri a titeli prépostságot, sőt 1459-ben már nagyváradi püspöki helynök s még ez évben pécsi püspök lesz. 1465-ben Mátyás Rozgonyi Jánossal követségbe küldi II. Pál pápához. Utóbb nagybátyjával együtt részt vesz a király elleni összeesküvésben, kegyvesztetté válik s Laki Thuz Osvát zágrábi püspök egyik félreeső birtokán, Madvavárban végzi be földi pályáját.

Bisticci Vitae-iből tudjuk, hogy már tanuló korában hozzáfogott a könyvgyűjtéshez. De könyvtárát csupán római küldetésével kapcsolatban fejlesztette ki naggyá. "Minthogy szándéka volt szép könyvtárt alkotni, - írja róla a firenzei könyvárus, - megvett Rómában minden könyvet, amit kaphatott, úgy görögöt mint latint, minden tudományból. Firenzébe érkezvén, ugyanugy tett, összevett minden görög és latin könyvet, amit csak kaphatott, nem tekintve se árt, se semmit, mert nagyon bőkezű volt. Eltávozván több száz aranyforintot hagyott hátra a hiányzó görög és latin könyvek elkészítésére". Ezután "Ferrara felé vette útját, ahol megvett minden könyvet, amit talált. Ugyanezt teszi Velencében. Minden idejét hasznosan tölté: vagy olvasott, vagy tudós férfiakkal társalgott. Más nem is mulattatta, se ruha, se haszontalan beszéd s időtöltés, hanem idejét tudományos foglalkozásra fordította... Visszatérve Magyarországra... püspöksége számára egy kitűnő görög és latin könyvtárt rendezett be a tudomány min-

den ágából, teológiából úgy, mint filozófiából, világi jogból, mint egyházból." / Pulszky Ferenc fordítása a B.Sze. 1873:3.köt.-ben. Az eredeti olasz szöveget kiadta Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez. Bp. 1880. 225-6.l. / Kedves könyveinek azonban nem soká örülhetett zavartalanul. Egy még ez évre tett levelében, - mint fentebb láttuk, - szeméretre veti Galeottinak, hogy ő és a budai humanisták szinte valamennyi latin könyvből kiforgatták. "Hála istennek, - teszi hozzá, - hogy nem tudtok görögül, különben görög könyveimet sem hagytátok volna meg; de ha megtanultok görögül, azonnal elsajátítom a héber nyelvet és zsidó könyvekből állítom össze könyvtáramat." De nemcsak szenvedélyes könyvgyűjtő, hanem - ami nem minden bibliofilről mondható el - épp oly szenvedélyes könyvolvasó is volt. Még utazásain is egyre olvasással töltte minden szabad idejét. Firenzében történt, hogy "egy nap - mint Vespasiano írja - mindjárt ebéd után a platonista Plotinost vette elő, az írószobába ment s olvasni kezdett; s annyira belemerült, mert a tárgy nehéz volt, hogy egészen magában körülbelül három óra hosszat maradt anélkül, hogy megmozdult volna, s még a fejét sem emelte fel csak egyszer is a könyvből, mintha nem volna hegyen tuli idegen, kik nem szoktak nehéz tárgyakkal foglalkozni, hanem Athénben nőtt volna fel Sokrates keze alatt. S az elmerültségből felriadván, hozzám /- már mint Bisticcihez -/ fordult s így szólt: Ha kívánja tudni, mivel foglalkozik a pécsi magyar püspök, tudja meg, hogy a platonista Plotinost fordítja, s ha a püspöki gondoktól megszabadul, csakis ez után lát". Könyvtárának egyetlen ránk maradt darabja az az 1442-ben Firenzében másolt görög Diodorus Siculus, mely később Mátyás király könyvtárába került. / Ma Bécsben, Nemz.Kvtár, Suppl.gr. 30. jelzet alatt. V.8. Fögel jegyzékét B/7.sz.a. Bibliotheca Corvina. Bp., 1927. / Másolója a XV.század egyik legszorgalmasabb scriptora, Joannes Tettalos / Skoutariotes / volt, aki főleg V.Miklós pápa számára dolgozott, s akitől az 1442 májusától 1494 októberéig terjedő időből számos Firenzében másolt kéziratot ismerünk. / L. Vogel u. Gardthausen: Die griech.

Schreiber d.Mittelalters u.d.Renaissance, - A görög másolók a középkorban és a reneszánszban, Leipzig. 1909. 297.l. / Ugyanő másolta az ujplatonista Iamblichus: Lógoi peri tés Pytagorikés haireseos, / Mondások a pythagorasi szektáról / c. kéziratát, melyet a hagyomány ugyancsak a Korvinával szokott kapcsolatba hozni, s amely a XVI.század folyamán Brassicamus tulajdonában volt, aki több kétségtelen Korvin-kódexet is magáénak mondhatott. Igen valószínű, hogy ez a kézirat is /- ma a British Museumban Addit.Ms.21.165.jelzet alatt -/ eredetileg Janus Pannonius könyvtárába tartozott, s nincs kizárva, hogy a vörös tintával írt széljegyzetek az ő kezétől származnak. Ezt a szokást könnyen átvehette nagybátyjától, aki őt a tudományok szeretetébe bevezette. Ezt a kérdést persze csakis a kézirat tüzetes átvizsgálása fogja eldönteni. / V.ö. Gulyás Pál: Egy elveszettnek hitt valószínű Korvin-kódexről. M.Kvszle. 1923:245-7.1. Itt a kódexet helytelenül Vitézének véltem. Hoffmann: Régi m.bibliof. 198.1.helyesen mutatott rá, hogy Vitéz - nem tudván görögül, a margináliák sem származhatnak tőle. /

Ugyancsak Vitéz pártfogoltja volt a szegény sorsu családból származott H a n d ó , G y ö r g y /+ 1480 elején/ is, aki a páduai egyetemen nyerte kiképeztetését, ahonnan mint a művészetek és az egyházjog-doktora tért vissza a váradi püspöki udvarba. 1465 elején pécsi székesegyházi prépost lett, s részt vett Janus Pannonius kíséretében abban a küldöttségben, mely II.Pál pápának az ország hódolatát bemutatta. Ez alkalommal annyira kitűnt, hogy Mátyás 1466-ban újabb diplomáciai megbizással küldte Velencébe és Rómába, s jutalmul alkancellárrá nevezte ki. A következő évben ismét Rómában járt oly sikerrel, hogy a király állandó követül rendelte a római Szent Székhez. 1476-ban kir.kincstartó, 1478-ban kalocsai érsek lett. Könyvszeretetééről Vespasiano da Bisticci így emlékezik meg: "A templomban, ahol prépost volt... egy nagyon szép könyvtárt rendezett be, s minden fakultásból tett belé könyveket, s 308 kötetnél is többet gyűjtött össze, s

kijelölte a helyet, hová fel kellett azokat állítani. S egy papot állított jó fizetéssel a könyvtár mellé, hogy a könyveknek gondját viselje, s a tárt mindennap kinyissa és bezárja... Mindent, amit mint pecsétőr keresett, szintén ama könyvtárra költötte". / Pulszky fordítása i.h. V.ö. még Erdőujhelyi Menyhért: A kalocsai érsekség a renaissance korban. Zenta. 1899. 63-69.1. /

Vitéz egy másik pártfogoltja a hasonlóképp alacsony sorból származó V á r a d i P é t e r /+ 1501/. Handó György közvetlen utóda a kalocsai érseki székhelyben, szintén jeles humanista s a könyveket szerető bibliofil volt. Vitéz költségein ő is Olaszországban nevelődött, s alig volt harminc éves, amikor az uralkodó bizalmából 1479-ben titkos kancellárrá, 1480-ban főkancellárrá, majd a következő évben kalocsai és bácsi érsekké lett. 1483-ban hirtelen kegyvesztetté vált eddig még ki nem derített okokból, s Mátyás haláláig Árva várában, majd Visegrádon fogságban sanyalódott. Mind az érseki udvarban, mind fogságában sokat foglalkozott tudománnyal, s Beroaldo bolognai tanár szerint, aki egyik művét neki ajánlotta, gyakran éjjeli nyugalomát is feláldozta olvasmányai kedvéért. Képzettségét szellemes levelein kívül az a körülmény is bizonyítja, hogy Mátyás király, amikor még kegyében tartotta, őt bizta meg Janus Pannonius műveinek egybegyűjtésével. Marsiglio Ficino is neki ajánlotta egyik munkáját, s mint bőkezű mecénás, számos más olasz és német humanistával is összeköttetésben állott. Könyvtárának három darabja került eddig napfényre. Kettő illuminált ösnyomtatvány, melyek egyike az esztergomi misekönyv 1498.évi velencei kiadásának egy pergamenre nyomtatott példánya a Széchényi Könyvtárban, másik a Sz. Jeromos leveleinek 1476/79-ben Rómában kinyomatott kétkötetes kiadása, mely 1910-ben bukkant fel Beer és Társa frankfurti antikvárius katalógusában, s onnan eddig ismeretlen kézbe vándorolt. A harmadik, Gergely nissai püspöknek De vita Moysi s. művét tartalmazó hártvakézirat az antiplatonista Georgius Trapezuntius latin fordításában; ma a bolognai Egyetemi Könyvtár tulajdona. Ez utóbbit Vitéz példájára ő is piros tintával írt széljegyzetekkel lát-

ta el, melyek egyikéből megtudjuk, hogy Bácsón 1495. októberében olvasgatta a kötetet. / V.ö. Hoffmann: Régi m. bibliof. 131-3.1. /

Az érdeklődés a kettős, teológiai és klasszikus irányról tanuskodik Nagy L u c s e i O r b á n egri püspök három ráánkmaradt, fényesen kiállított kódexe is. Orbán püspök egyszerű földműves szülők gyermeke volt, aki tehetségével küzdötte fel magát és családját az ország legelőkelőbb és legvagyonosabb urai közé. Közpályáját a kir. kancelláriánál kezdette meg, majd a pénzügyigazgatás terén folytatta, a végül királyi kincstartó lett; közben 1478-ban nemességet, 1480-ban pedig címert szerzett maga és családja részére. Világi sikereivel párhuzamosan emelkedik egyházi pályája is. A hetvenes évek derekán több prépostság és más egyházi javadalom haszonélvezője, 1482-ben győri, 1487-ben egri püspökké lesz, majd Bécs elfoglalása után az üresedésbe kerülő bécsi püspökség kormányzatával, s Ország Mihály halála után a nádori tisztség helyettesítésével is megbízzák.

Tudományszeretetére jellemző anekdotával szolgál Galeotti a Mátyás király mondásairól és cselekedeteiről írt könyve 32. fejezetében. "Igazán csodálatos, - írja - hogy oly sok és annyiféle dolga mellett mégis olvasni és vitatkozni szokott s több, különféle irányu tudományos könyvet alaposan ismer. Fényes lakomáin nap-nap után tudós férfiak szoktak megfordulni; egy alkalommal - éppen magam is jelen voltam - egy kétséges, eléggé nehéz kérdésről került elő a szó. Egyik ezt, a másik azt állította, mire a püspök előhozatta szobájából könyveit, és egy perc alatt megtalálta az illető kérdésről szóló döntő nyilatkozatot, amit bizonyára nem tudott volna megtenni, ha a könyveket alaposan nem ismerte volna." / Császár Mihály fordítása. Bp., 1901. 77-8.1. /

Könyvtárának eddig fölbukkant három darabja közül az egyik latin Psalterium, melyet 1906-ban hetedfélezer arany márkán szerzett meg a Széchényi Könyvtár Jacques Rosenthal

müncheni antikváriustól. Remek miniatűrái Hoffmann Edit megállapítása szerint Budán készültek 1487 és 1492 között. A két másik, Orbán püspök címerével ellátott kézirat a bécsi Áll. Könyvtár tulajdona. Mindkettő firenzei tucatmunka. Az egyik Plinius De viris illustribus / Kiváló férfiakról / c. s néhány más kisebb munkáját, a másik Marsiglio Ficino: Commentarius in Platonis convivium de amore / Kommentár Platon asztali beszélgetéseihez a szerelemről / c. művét tartalmazza. Amaz Beckensloer útján került Salzburgba s innen Bécsbe, emez Cuspinianusé, majd Faber bécsi püspökké volt, s utóbbi eredetileg a bécsi egyetemre hagyta. A Plinius-kéziratot Csontos István tévedésből Sambucus-kódexnek, a Ficino-kéziratot pedig Janus Pannonius-kéziratnak vélte. Utóbbi az 1896-i millenáris kiállításon mint a Korvína egyik maradványa szerepelt. E három köteten kívül Orbán püspök egy pergamenre nyomtatott, diszesen miniált, címeres Missalé-járól is tudunk, melyet unokaöccse, István szerémi püspök az Országos Levéltárban fennmaradt oklevél tanúsága szerint 1492-ben az egri székesegyháznak adományozott. / V.ö. Hoffmann: Régi m.bibliof. 126-130.1./

G e r é b L á s z l ó kalocsai érsek /+ 1503/, akit sokáig a budai könyvnyomtató műhely megalapítójának tartottak, szintén nagyműveltségű s tudománykedvelő főpap volt. Tanulmányait 1467-ben Ferrarában végezte, majd hazatérve még mint kispap megkapta a nagybányai plébánia gazdag javadalmát. Huszonnégy éves korában már az erdélyi püspökség kormányzója, három év múlva pedig tényleges birtokosa lett, s 1501 második felében Kalocsa érseki székébe került. 1503. június 20-án kelt végrendelete 11. szakaszában "Összes könyveire vonatkozólag, melyeket birt, úgy intézkedik, hogy azok a bácsi könyvtárban helyeztessenek el". / Érdujhelyi i.m. 234.1. / Utóda a kalocsai érsekségben, F r a n g e p á n G e r g e l y /+ 1520/ szintén jeles könyvtárral birhatott. Hiszen Tubero / Corvinus / Lajos ragusai bencés apát a korabeli eseményeket kommentáló 11. könyvét azért ajánlotta neki, mivel nagyrészt tőle nyerte hozzá a forrásokat. / Uo. 235.1. /

A fényes kiállítású egyházi könyvek kedvelőjeként válik ki Kálmáncsehi Bálint fia: Domokos, akinek nevével 1450-ben találkozunk először a bécsi egyetem hallgatói sorában. 1462-ben már a szepesi városok kiváltása végett küldött királyi biztosok egyike s a székesfehérvári Sz. Miklósnak szentelt külvárosi templom prépostja volt. A fehérvári egyház prépostjává 1474 táján lép elő, de azután egyházi pályáján hosszú időre elakad, bár mind Mátyás, mind II. Ulászló alatt előkelő országos hivatalokat visel. Végül 1493-ban nagyváradi, 1501-ben erdélyi püspök lesz, s mint legalább névlegesen kalocsai érsek 1502-ben költözik el az élők sorából. Vitéz Jánossal meghitt viszonyban állhatott: legalább erre vall, hogy 1468-70-ben Vitéz megbízásából ő volt a szentmártoni bencés apátság / Pannonhalma / ügyvezetője. Duszagazdag ember volt. Heltai Krónikája szerint Miksa római király, amikor 1490 őszén Székesfehérvárt elfoglalta s a prépost házáat átkutatta, "a pincében egy rejtett boltban" "36.000 arany forintokat" talált. / Idézi Joó Tibor: A Kálmáncsehi-breviárium utja. M.Kvszle, 1939:184.1. /

Fraknói hat fényesen miniált kódexet tulajdonított neki, de ezek kettejéről Hoffmann Edit a bennük szereplő címerek alapján kiderítette, hogy György topusztkői apát és rozsonyi c. püspökéi voltak. Időrendben a négy kézirat elseje a bécsi Liechteinstein-gyűjteményben lévő Breviarium és Missale, melyet Domokos 1481-ben másoltatott. Gazdag miniatura díszét német, olasz és francia elemekből szövődött keverék stílusa s az E.S. mester rézmetszeteiből vett sűrű kölcsönzések alapján Hoffmann a budai műhelybe utalja. Szerinte e kódexszel egy időben készült Domokos püspöknek a zágrábi székesegyház kincstárában lévő Missalé-ja is, melyet tulajdonosa még életében átengedett szentlászlói Thuz Osvát zágrábi püspöknek. Legpompásabb Kálmáncsehi-kéziratunk az a Breviarium, mely hosszu ideig a lambachi bencés kolostoré volt. Mint került oda, nem tudjuk. Első leírója, Fehér Ipoly azon az alapon, hogy az Esterházy-család 1692-ben a lambachi kolostor részé-

re Frauenheidenben plébániát létesített, úgy vélte, hogy valamelyik plébános a Breviarium-ot is az Esterházy-családtól nyerte. Nincs kizárva azonban, hogy már 1490 őszén a prépost minden "marhájá"-val együtt ez a kódex is Miksa római király zsákmánya lett, s talán még ő maga kedveskedett vele a lambachi bencéseknek. A kolostor 1931-ben eladta a kódexet Eisemann frankfurti antikváriusnak, aki sokáig nem talált rá vevőt. Végre 1939-ben 3000 font vételáron, a M.Nemz. Múzeum Todoroszkú-Horváth Könyvtárába került. / V.ö. Joó Tibor, i.h. 193-5.1. / Kódexünk miniátora a 215a levélen "Franciscus de Castello Ithallico de Mediolanónak" nevezi magát. Működési helyét műtörténészeink a budai műhelyben keresik. Kétséggkívül ugyanitt készült Domokos püspök Horarim-a, mely 1918 óta Chester Beatty londoni bibliofil sajátja. A kódexet 1493-ban másolta Domokos részére Chakoli István minorita szerzetes, miniatura-díszét pedig Budán készítették a Korvina firenzei stilusu darabjai, elsősorban a Philostratos-kódex hatása alatt. Voltak-e Kálmáncseheknek humanista könyvei is, nem tudjuk, de tekintve a kort, amelyben élt s a baráti kört, amelyben forgott, ez legalább is valószínű. / V.ö. Hoffmann E.: Régi m. bibliofilek, 111-9. 1./

T h u z O s v á t - 1466-1499-ig zágrábi püspök - a Kálmáncsehitől nyert Missale mellé még egy folió alakú Antiphonarium-ot is készíttetett, mely a zágrábi székesegyházból került az ottani egyetem könyvtárába. Német stílusú gótikus miniaturái nincsenek befejezve; több diszlapja tollrajzban maradt vázlat, jeléül annak, hogy a fényesnek indult kézirat díszítése megrendelője halálakor abban maradt. A 83b levélen látható püspök hihetőleg maga a megrendelő. Mint fentebb láttuk, Thuz püspök nyújtott menedéket Janus Pannoniusnak a Mátyás ellen szőtt összeesküvés fölfedezésekor, s lehet, hogy ekkor került a zágrábi püspökség tulajdonában lévő Cicero-kéziratba az a Mátyásra vonatkozó utalás, melyről Vitézzel kapcsolatban tettünk említést. Ez esetben a kézirat tulajdonosa és széljegyzetezője Osvát püspök volt. / L. Hoffmann E. i.m. 119-21.1. /

Ugyancsak Zágrábban maradt fenn az a két kódex, amely az 1498-ban elhunyt György topuszkói apát, zágrábi kanonok és rozsonyi c. püspök címerét viseli magán. E címer annyira hasonlít a Kálmáncsehiéhez, hogy a két kéziratot: a zágrábi székesegyház kincstárában és az ottani Egyetemi Könyvtárban őrzött fényesen miniált Missalé-kat sokáig Kálmáncsehi egykori tulajdonának tartották. Az Egyetemi Könyvtár Missalé-jának nagyobb kompozícióit, valamint a lapszélek növénydíszébe font alakjait az egészen német-gót modorban dolgozó miniátor különböző XV. századi német metszetekből kölcsönözte. Éppen ezért a művészt is sokan németnek vélik. Tekintettel azonban arra, hogy a kéziratot - az explicit tanúsága szerint - miletinczi Máté ochtynai plébános másolta, igazat kell adnunk Hoffmannak, aki szerint a miniátor is a zágrábi egyházmegyébe tartozott. / I.m. 141-52.1. /

A pompaszeretetéről, műpártolásáról és humanista tudománykedveléséről egyaránt híres B a k ó c z T a m á s , aki még Mátyás uralkodása alatt /1486/ elnyerte a győri püspökséget, majd mint II. Ulászló kancellárja 1497-ben megkapta az egri püspökséget, s még ugyanebben az évben az esztergomi érsekséget, a század fordulóján pedig a biborosi kalapot is, minden valószínűség szerint fényűző hajlamaihoz méltó könyvtárral is rendelkezett. Gyűjteményéből mindössze két kézirat maradt ránk. Ezek egyike Cicero De oratore / A szónok / c. munkája, - ma a Széchényi Könyvtárban / Cod.lat. 148. / - mely, miként azt egy a kötetstábla belsején olvasható bejegyzés tanúsítja, 1471 előtt keletkezett D'Ancona szerint Firenzében, Hoffmann szerint valószínűbben Umbriában, s ha a benne föllelhető XVI. századi bejegyzésnek hihetünk, előbb a Korvinába tartozott. A másik Petrus Ranzanus Epitome rerum Hungaricarum / A magyarországi dolgok rövid összefoglalása / c. munkája - ma a Széchényi Könyvtárban / Cod.lat. 249. / -, melyet szerzője eredetileg Mátyás királynak szánt, s amelyet rokona és örököse, János palermói dömés, Ulászló és Bakócz címerével ellátva s a primáshoz intézett ajánlással kiegé-

szítve juttatott el utóbbihoz. E két darab annyit mindenesetre bizonyít, hogy Bakócz kedvelte a klasszikusokat s pártfogolta a saját korabeli tudósokat. Van ezeken kívül még egy harmadik címerével díszített kézirat, mely ugyan nem tartozott a bíboros érsek magánkönyvtárába, de az ő ajándékként készült esztergomi székesegyházának, s így amellet bizonyít, hogy Bakócz maga is foglalkoztatta a budai könyvfestő műhelyt. Ez az 1521 júniusában beállott halála következtében befejezetlenül maradt pompás Graduale /- ma az esztergomi primási könyvtárban -/ ugyanattól a művésztől, aki mint címerfestő 1514-1525 között szorgoskodott Budán. / Hoffmann. I.m. 177-82.1. /

Utóda a primási széken, S z a t m á r i G y ö r g y nem kevésbé kedvelte a tudományokat. Több hazai /- nevezetesen Pannoniai, Frankfurter, Bertalan: Inter vigilantiam et torporem dialogus, Az éberség és tunyáság közötti párbeszéd, Wien, 1516. RMK. III:209. és Cybeleus, Hagymási, Bálint De laudibus et uituperio uini et aquae-jét, A bor és a víz dicséretéről és gyalázásáról, Hagenau. 1517. RMK.III:215. -/ és külföldi humanista neki dedikálta egy-egy nyomtatásban megjelent munkáját; azt is tudjuk róla, hogy nagy gyönyörűsége telt a velencei Aldo Manuzio klasszikus kiadásaiiban. Sajnos, könyvtárának egyetlen darabja sem került eddig elő, hacsak ide nem számítjuk azt a fényes Breviarium-ot, melyet valószínűleg pécsi püspöksége korában /1505-22/ készíttetett Attavante egyik legjelesebb tanítványával, Boccardino Vecchioval, s amely - mint Hoffmann helyesen mondja - nem volt könyvtári darab, hanem reprezentációs célokat szolgált. Ma a párisi Bibliothèque Nationaleban / Ms.lat.1879. / hirdeti a magyar műpártolást. / Hoffmann I.m. 185-71. /

Szenvedélyes könyvgyűjtő volt végül a 27-28 éves korában a mohácsi csatában elesett P e r é n y i F e r e n c váradi püspök is. "A birtokában lévő könyvek - írja róla Bunyitay / A váradi püspökség története. I.370.1. / - tudományszomjas lelkének sohasem elegendők, örökösen keres, vásá-

rol, kölcsönöz könyveket. Diodorus Siculus, Seneca, Synesius, Erasmus műveit egymásután küldik számára, végre, ami után már régen sóvárgott, birtokába jut Vergilius műveinek is". Sajnos, mind e könyvek - valószínűleg csupa nyomtatvány - elvesztek, vagy még lappanganak. Csupán a Paep János költségén 1498-ban Velencében kinyomatott Missale secundum chorum ecclesiae Strigoniensis egy hártya-példánya maradt fenn a Széchényi Könyvtárban, melynek festett diszei - Hoffmann megállapítása szerint - kétségtelenül Magyarországon, vérbeli magyar művészecsetje alól kerültek ki. / I.m. 189.1. / Bunyitay úgy véli, hogy Perényi e diszes könyvet első máséja /1522/ alkalmára készíttette. / I.m.I. 372.1. /

Humanista műveltségű s bizonyára szép könyvtárral rendelkező főpapok voltak még a XVI.század elején M i h á l y jogi doktor, kalocsai prépost és székesfehérvári kanonok, valamint B u d a i U l r i k gyulafehérvári kanonok is. Amannak Pannoniai Frankfurter Bertalan dedikálta Homeros Batrachomyomachia-ját / Béka-egér-harc, Wien, 1516. RMK.III: 208. /, emennek pedig az erdélyi Wolfhard Adrián pápai protonotárius ajánlotta Janus Pannonius Plutarchus-fordítását / Bologna, 1522. RMK. III:251. /. Maga is irogatott latin verseket S z a l k a i L á s z l ó, a mohácsi csatában elesett esztergomi érsek. Egrí püspök korában neki ajánlotta Nagyszombati Márton bencés költő Opusculum ad regni Hungariae procures / Művecske Magyarország előkelőihez, Wien, 1523. RMK. III:256. / c. munkáját, ami kétségtelen bizonyossága annak, hogy e főpapunk is az irodalomkedvelők diszes sorába tartozott. Könyvtárából úgy látszik mindössze az a "csinos régi kiserőfűzetű kézirat" maradt fenn az esztergomi káptalan bibliotékájában, mely Szinnyi szerint / Magyar írók. XIII. 353.h. / egyetlen ránk maradt középkori tankönyvünk.

A XV.század folyamán s a XVI.század elején az a l s ó p a p s á g n a k is volt érzéke a könyvek iránt. A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai pl. Czipszer Miklós /+ 1439/, Ambrus szepesolaszi plébános /XV.sz./, Beisz Bálint

lőcsei káplán /XV.sz./, Bártfai Ágost filrai plébános /1470/ könyveiből őriztek meg számunkra mutatóba egy-egy kódexet. Clomp Márton magister sajátkezü jegyzeteivel ellátott ősnymtatványa ma is megvan a nagyszebeni Kapellen-Bibliothekben; talán azonos Martinus de Corona nagyszebeni prédikátorral, aki 1490-ben egy prédikációs kötetet hagyott a szebeni dömés zár-dára. / Archiv.N.F. 14:325., 338.l. / A pozsonyi ferences rend-ház Manipulus florum / Virágcsokor / c. 1380-82.közt készült kézirata egy XV.századi bejegyzés tanúsága szerint frater Antonius de Path hagyatékából került a csáktornyai /?/ barátokhoz. / M.Kvzle. 1878:521. / Ugyancsak a pozsonyi ference-seknél maradt fenn a Bártfai Jakab "decretorum magister" /XV.sz./ tulajdonában volt Sermones sacri c.kézirat. / Uo. 1878:53.l. / A János trencsényi plébános /XV.sz./ rendeletére készült Tractatus de poenitentia / Értekezés a bűnbánat-tar-tásról / c. 12-r. papiros kódexet a körmöcbányai plébánia könyvtára őrizte meg számunkra. / Uo. 1876:241.l. / A kör-möcbányai kéziratok még valami Ágoston, Christophorus Armen-sis de Posonio, Laurentius de Krumpach magister, Michael Peruckler bac / caleureus? / de Posonio egykori magyar könyv-gyűjtők nevével ismertetnek meg bennünket. Ezek közt Krum-pachi Lőrinc a legkiválóbb. Ábel Jenő kutatásai szerint ta-nulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol a szabad művésze-tek magiszterévé és a hittudomány babérosává lett, s 1468-71 között a pozsonyi egyetemen tanított. A bécsi egyetem jegyző-könyvei szerint hagyatékából 1473-ban öt könyv került végren-deleti uton a Facultas artium birtokába. / Uo. 1881:81-3.l. / A müncheni Áll.Könyvtár egyik latin kódexe valamikor Francis-cus Zegadinus / Szegedi / ferences pap birtokában volt. /Uo. 1882:217.l. / Könyvtáraink kézirat- és ősnymtatványállomá-nyának rendszeres földolgozása bizonyára számos más könyv-gyűjtő nevét is napfényre hozná. E téren még igen sok a ten-nivalónk. A régi leltárakból is előkerül egy-egy idevágó adat. Sybenlinder Miklós nagyszebeni plébános például, amint más összefüggésben már említettük, 1424-ben 14 kéziratot tes-tált a szebeni plébániára, köztük három nagy jogi kompendiumot.

Jeles könyvtára volt Hanckel Jánosnak, Mária királyné kedvelt udvari lelkészének is, aki 1496-ban Lewdeschidt György szepe-si kanonok könyveit örökölte.

V i l á g i r e n d ű k ö n y v k e d v e l ő k r ő l
nemigen tudunk. Az Árpádok korából csupán a már említett Adal-
bert nevű főurat ismerjük. 1387-ben Kathó László gyulafehérvá-
ri prépost könyveket is hagyományozott Dobó Egyed leányainak
és Kathay Jánosénak, Nicolaus de Prespurck bécsi polgár 1399
októberében végrendeletileg a gamingi karthauziakra hagyta
pergamenre kitűnően másolt / egregie scripta / Bibliá-ját.
/ L. Mittelalterliche Bibliothekskataloge Oesterreichs.I.1.1./

A XV.századból már több adat maradt reánk. Így Pachard
Miklós pozsonyi polgár 1439-ben könyveit János fiára hagyta.
Rozgonyi György pozsonyi főispán, valamint testvérei és roko-
nai - mint láttuk - 1450-ben a pozsonyi vár kifosztása alkal-
mával nagy mennyiségű könyvet, egy Bibliá-t, egy Catholicon-t,
zsoltáros- és misekönyveket és egyéb arannyal meg ezüsttel é-
kesített könyveket vesztettek, főltéve, hogy a maguk s nem a
vártemplom könyveiről van szó. Báthori István erdélyi vajda s
a székelyek grófja 1400-ban egy nyomtatott prédikációs könyvet
vásárolt. Kinizsi Pál özvegye, Magyar Benigna asszony két ma-
gyar nyelvű imádságos könyve mindmáig fennmaradt. Szenvedélyes
könyvbarát lehetett a XV.században Eykenwelter Liedhard pozso-
nyi városi írnok, aki végrendeletében 36 kötetről intézkedik,
melyek nagy részét maga másolta. Perényi Gábor kir.főkamrás,
Ugocsa és Máramaros vármegyék főispánja, aki 1526-ban esett
el a mohácsi csatamezőn, és Janus Pannonius személyes ismerő-
se volt, bizonyára a saját költségén nyomatta ki 1512-ben
Bécsben Viator és Singrenius műhelyében a költő Panegyricus
in laudem Baptistae Guarini Veronensis / Dicsőítőbeszéd Sz.
veronai Battista Guarino tiszteletére / c. saját címerével el-
látott füzetét, melyet Krakkóban 1512 júniusában dedikált ne-
ki Paulus Crosnensis Ruthenus / RMK, III:177. /. Bekényi Be-
nedeknek Werbőczy Istvánhoz intézett ajánlása pedig, mely u-
gyancsak Janus Pannonius Elegiaru/m/ aureum opusculum-át

/ J.P. elégiáinak arany könyvecskéje, Wien, 1514. RMK, III: 188. / vezeti be, arról tanuskodik, hogy a jogtudós a szépirodalom iránt is érdeklődött, s a bőkezű könyvgyűjtők sorába tartozott: hiszen a versek kéziratát ő bocsátotta Bekényi rendelkezésére!

Uralkodóink sorában Nagy Lajos az első, akinek könyvtárából valami fennmaradt: a fényes kiállítású "képes krónika", s az oxfordi Bodleiana ennél jóval egyszerűbb Secretum secretorum-a / Titkok titka /. Ezek mellett Fraknói Vilmos abból, hogy Gergely pápának Jóbról irt tanulmányát a király jogtanácsosa, Bredenscheid János 1367-ben Visegrádon másoltatta le, azt következteti, hogy a mű az ottani királyi könyvtár példányáról iratott le. / V.8. Fraknói Vilmos: Visegrádon 1367-ben irt kódex a klosterneuburgi könyvtárban. M.Kvszle, 1915:149.1./ Nagy Lajos leánya, Mária királynő szintén kedvelte a szép könyveket, amiről remek kiállítású háromnyelvű zsoltároskönyve tanuskodik, ha ugyan ez az Anjou-cimerrel ékes lengyelországi készítmény nem huga, Hedvig lengyel királyné tulajdona volt. Nagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkeztek I. Zsigmond és Albert magyar királyok is, akiknek hagyatékából V. László 1455-ben 110 kötetet követelt vissza III. Frigyes német császártól. Utóbbi a könyveket valószínűleg akkor ragadta magához, amikor V. László gyámi tiszttét elvállalta. A császár a jogtalanul visszatartott könyvek egy részét csakugyan kiszolgáltatatta a magyar királynak, s valószínű, hogy ezek - legalább részben - V. László halála után a trónnal együtt Mátyás tulajdonába kerültek. V. László egyébiránt maga is igyekezett szaporítani az apai örökséget. Így 1454-ben több olasz fejedelemhez is iratott könyvek átengedéséért, hogy azonban milyen eredménnyel, azt - sajnos - nem tudjuk.

f/ A Korvina

Középkori könyvtáraink történetét méltóképen zárja le a Mátyás király alapította K o r v i n a . E egyszerű al-

kotás, melynek híré a Mátyás király pazar bőkezűségét élvező humanisták Európa-szerte széthordták, s amely a mohácsi vész, helyesebben Buda eleste után török kézre jutva hozzáférhetetlenné vált a nyugateurópai kutatásnak, élénken foglalkoztatta a tudományos körök képzeletét, s a l e g e n d a b ü v k ö r é b e n csakhamar nagy, szinte f a n t a s z t i k u s m é r e t e k e t ö l t ö t t . A modern kritika feladata megrostálni s kellő mértékre leszállítani a humanista áradozók föllengző tulzásait. Ez nem éppen könnyű, tekintve, hogy a Mátyás könyvtárára vonatkozó egykoru, akasztzerü följegyzések eddigelé csak fölöttébb szórványosan kerültek napfényre, s hogy sem a királyi udvar számadáskönyve, sem pedig a kéziratok leltára - amint ez például az aragoni udvarról vagy az Esték könyvtáráról fennmaradt - nem áll rendelkezésünkre. Maga Bonfini is, aki Mátyás korabeli közműveltségi állapotainkról oly színes képet fest, szinte megfoghatatlan szűkszavusággal emlékezik meg a könyvtárról, amelyet pedig oly közélről volt alkalma megismerni. "Bibliothecam statuat, mira utriusque linguae faecunditate completam: cultus quoque librorum luxuriosissimus" /"Könyvtárat létesít, melyet mindkét nyelv - latin és görög - termékeivel bőségesen megtölt, s a könyvek kiállítása is a legpazarabb", Decas IV., cap.7.ed.Sambucus, 1658.654.1. /. Ez minden, amit róla érdemesnek tart följegyezni. Jórészt tehát sejtésekre vagyunk utalva, melyeknek a puszta föltevésnél több valószínűséget csak a külföldi analógiák kölcsönözhetnek.

Mindjárt az első kérdésre, mely szükségkép fölmerül, hogy ti. m i k o r a l a p i t o t t a M á t y á s k ö n y v t á r á t , csak föltevésekkel felelhetünk. A könyvtár fennállására a legrégibb adat Fraknói Vilmos szerint /- Szilágyi-féle M.nemz.tört. IV.536.1. -/ az 1467.évből való, amikor is Vitéz János Nagyszebenben emendálta Victorinus Cicero-kommentárját, a kétségtelen Korvin-kódexek egyikét. Csak az a baj, hogy e kéziratnak a Korvinába tartozását csupán jellegzetes bőrkötése bizonyítja, amelynek azonban 1467 u t á n kellett készülnie, s így nem lehetetlen, hogy e kézirat, melynek bel-

sejében Mátyás címerével nem találkozunk, csupán az emendálás után s éppen Vitéz tulajdonából került a királyi gyűjteménybe. Ha tehát ezt az 1467-i adatot, mint kétes bizonyító értékűt kiküszöböljük, a könyvtár létezését igazoló legrégibb hiteles adat 1471-ből való, még pedig magától a királytól. Ekkor említi föl Pomponio Leto tudós humanistához írt levelében "Blandius miniator noster"-t / "Biondo miniatorunk", aki az imént tért vissza Rómából - kéziratokkal megrakodva - Mátyás udvarába. Ez természetesen nem zárja ki, sőt valószínűvé teszi, hogy Mátyásnak már 1471 előtt is voltak könyvei. De talán helytelen is a könyvtár alapításáról beszélni. Azt hisszük, Mátyás mint tudománykedvelő uralkodó valószínűleg legott trónralépte után beszerzett elvéve egy-egy könyvet, s a fejedelmi elődjei hagyatékában talált kéziratosokat is megbecsülte, de csak jóval később, amikor a birtokában lévő kézíratok száma lassankint fölszaporodott, gondolt arra, hogy az olasz fejedelmi mecénások mintájára rendszeresen gyűjtse a kódexeket, s nagyszabású építkezéseivel kapcsolatban budai palotájában a gyűjtemény befogadására külön helyiséget létesítsen.

Erre az elhatározásra döntő befolyással lehetett második felesége, Beatrix nápolyi királyleány, akit 1476-ban vezetett oltárhoz. Beatrix, csakugy mint néneje, Eleonóra a ferrarai udvarban, nagyban előmozdithatta a bibliofília ügyét. Oly családból származott, melyben a könyvek szeretete immár közel egy századon át apáról fiúra szálló hagyomány volt, s maga is klasszikus neveltetésben részesült. Beatrix "személyes érdeklődését a tudomány és irodalom iránt kiemelik mindazok az olasz írók, akiktől jellemzését birjuk", több kódex címlapján a király és királyné együttes címerét látjuk, jeléül annak, hogy e könyvek a közös érdeklődés gyümölcsei. Beatrix ily irányú befolyását a közviszonyok is elősegítették. "Mátyásnak eddigi körülményei nem engedték meg - írja Berzeviczy Albert / Beatrix királyné. Bp. 1908. 281.1. / - hogy az irodalom és művészet iránti hajl

180

7
lamát méltóan kifejtse. Első neje beteges volt, s rövid ideig élt, majd az özvegyiség évei következtek, országos nagy gondok, válságokkal teljes háborúk; második házassága óta Mátyás is jobban ráért a pompakifejtésre, a művészetek és tudományok ápolására."

A könyvtár nagyarányu fejlesztésére azonban egy másik tényező is hathatott, melyre Schönherr Gyula mutatott rá először Corvin János életrajzában. Abból a kétségtelen tényből indul ki, hogy a könyvtár fejlesztésének különös lendülete az uralkodó életének utolsó éveire esik, tehát arra az időre, amikor természetes fia trónutódlásának a kérdése fölmerül, s a könyvtár gyarapítását a herceg nevelésének előrehaladásával hozza kapcsolatba. Közvetlen bizonyítékok hiányában nézetét a következő közvetett érvekkel támogatja: 1. "Corvin nevelője egyuttal a könyvtár élén áll, s midőn pedagógiai feladatát befejezve visszatér hazájába, a király őt bizza meg, hogy könyvtára érdekeit Olaszországban képviselje". 2. "Naldi, aki a firenzei másolók munkájára felügyel, ugyszólván rámutat a helyzetre, midőn a budai könyvtár dicsőítését Corvin neveltetésének leírásával vezeti be". 3. "Bartolomeo Fonti, aki Ugolettit a könyvtárnokságban felváltja, Maecenásai egyikét ismerve fel a királyfiban, verseinek dedicatiója által igyekszik megnyerni jóindulatát". 4. Több kéziratban "a királyi pár arcképe mellett gyakran találkozunk egy hosszufürtős, tógába öltözött ifju képével, melyet joggal gyanithatunk a serdülő királyfi képmásának". 5. 1488-ban "leendő sógora, a milánói herceg, a Festus-kódexért, mit a budai könyvtárban vagy Ugoletti könyvei közt gyanit, ő hozzá fordul, kérve, hogy küldje el azt neki használatra, vagy másoltassa le számára". / Schönherr Gyula: Corvin János. Tört.Életrajzok. X. Bp., 1894. 65-8. l. / Azt hiszem, a Schönherr által egybe-hordott ezen külső tények megannyi bizonyítékok arra, hogy Mátyás király könyvgyűjtő tevékenységét, legalább élete utolsó szakában, a fiára való tekintet is fokozta.

Ily módon hármas ok irányíthatta Mátyás nagyszabású könyvgyűjtését: saját tudomány- és pompaszeretete, második feleségének családi hagyományai s a természetes fiára vonatkozó pedagógiai tekintetek.

Mekkora lehetett az a kézirategyűjtemény, melyet Mátyás az évek folyamán összehordott, erre a fontos kérdésre - egykoru leltár hiján - csupán valószínű feleletet adhatunk. A régibb írók azon állítását, mely a könyvtár állományát 50.000 kötetre becsülte, ma már mindenki képtelen tulzásnak tartja. Ábel Jenő / Die Bibl. d.Königs Mathias Corvinus. 1878. / a könyvtárt közelebbről meg nem jelölt egykoru olasz gyűjteményekre hivatkozva 9000-10.000, de "valószínűbben" 5.000 kötetre becsüli. A mai történelmi köztudatban ez az utóbbi szám vert gyökeret, habár újabban akadnak történetírók, akik még e számot is tulzottnak tartják. Így Fraknói már 1896-ben - tekintettel arra, hogy még a vatikáni könyvtár is 1481-ben csupán 3498 kötetet számlált s hogy Frigyes urbinói herceg tizennégy évi áldozatok árán összegyűjtött bibliotékája alig ezer kötetre rugott nem habozik kijelenteni, hogy "a budai könyvtár köteteinek száma Mátyás uralkodása alatt, az egyezret talán meghaladta, de a negyedfélezret aligha érte el". / I.m. 536.l. / Főgel József II.Ulászló udvartartása c.munkájában egy értékes adatot meg nem engedhető módon kiforgatva, a kötetek számát háromezerre becsüli.

Az az adat, melyet Főgel idéz, de kellőképp nem tud értékelni, s amely a Korvinával foglalkozó tudósaink legtöbbjének elkerülte a figyelmét, noha már 1877 óta hozzáférhető, Bretagnei Anna egyik fegyverhírnökének a jelentésében fordul elő, mely Candalei Anna és II.Ulászló egybekeléséről számol be. Ez a jelentés 1502-ben, tehát oly időben, amikor a könyvtár még nem volt szabad préda, s legfeljebb a csontmezei utcökzetben szenvedett némi veszteséget, így emlékezik meg a gyűjteményről: "Aussi y a grande et belle librairie jusques au nombre de troy ou quatre cens livres escript/s/ en latin,

grec et hongre et la plus grant part hystoriez" / "Van ott egy nagy és szép könyvtár, mintegy 300-400 kéziratos könyvvel latin, görög és magyar nyelven, és a legnagyobb részük illuminált". Marczali Henrik: Közlemények a párizsi, nemz. könyvtárból. Történelmi Tár: XXIII:112.1. /. A derék fegyverhírnök bizonyára nem számolta meg darabonként a könyvtárat, de azért még nem kell sőt nem is lehet föltennünk, hogy ezekkel tévedett volna. A burgundi hercegeknek a XV. században méltán világhírű könyvtára 1487-ben csupán 746 kódexből állott. / V.ö. E. Bacha: Les très-belles miniatures de la Bibl. roy. de Belgique. Bruxelles. 1913. VII.1. / Ercole d'Este nagyszerű könyvtára, amely pedig közel egy egész század céltudatos gyűjtésének eredménye, az 1495-i leltár szerint 512 művet számlált. / L. Bertoni: La biblioteca Estense. Torino. 1903. III. függelék. / A görög Bessario híres gyűjteménye, melyet a jeles filológus 1468-ban a velencei San Marcora hagyott, 746 kötetre rugott. / R. Sabbadini: Le scoperte dei codici latini e greci nei secoli XIV. e. XV. Firenze. 1905. 68.1. / A firenzei San Marco-kolostor könyvtártermében, mely egy tíz méter széles s 50 méternél hosszabb csarnok volt, 64 pulpituson 400 kötet nyert elhelyezést. / L. Reumont: Lorenzo de' Medici. ²Lpzg. 1883. I. 413-4.1. / Az aragoniai királyok tulajdonában volt kódexekből eddig 629-et kutattak ki. / Sabbadini I.m. 202.1. / II. és III. Pius pápák egyesített magánkönyvtára alig haladta meg a 400 kötetet /uo. /, és így tovább. Ha tehát az adatokat figyelembe vesszük, s a tulzás vádját el akarjuk kerülni, akkor Mátyás királyunk könyvtárának állományát 500-1000 kötetre kell tennünk.

Mind e könyvek t ö b b f é l e u t o n - m ó d o n j u t o t t a k a nagy uralkodó birtokába. Kétséggkívül voltak kötetek, melyek fejedelmi elődeitől szálltak megbecsült ö r ö k s é g k é p reá, s arra is lehetett eset, hogy hadjáratai alkalmával z s á k m á n y gyanánt vitte magával a kezégyébe eső s neki megtetazó köteteket. Remélhetőleg vele szemben is voltak oly figyelemmel katonái, mint I. Alfons

nápolyi királlyal szemben az övéi, akik Antonio da Palermo tanúsága szerint, amikor valamely várost kifosztottak, a könyveket mindig félretették a király számára, mert tudták, hogy ilyesmivel kedveskedhetnek a legjobban neki. /De dictis et factis Alphonsi, Alfonz mondásairól és tetteiről. Idézi L.Delisle: Cabinet des manuscrits. I.219.1. /

A római Casanate-könyvtárban Schönherr Gyula által felfedezett Korvin-kódex, valamint Haly Aberudiánnak Ptolemaeus Quadripartitum-ához írt magyarázata, mely jelenleg a bécsi Nemzeti Könyvtár egyik disze, a könyvtár gyarapításának mind a két módját bizonyíthatják. Mindkét kódex eredetileg Vencel cseh király számára készült, s egyképp lehetséges, hogy a cseh trónnal együtt örökségképp Zsigmond királyunkra szállva, a kódexek még a pompaszerető uralkodó idejében Budára jutottak, s elkerülve azt a sorsot, mely Albert alatt a kéziratok tulajdonó részére várakozott, itt is maradtak, vagy pedig - amire mindkét kódexen a Mátyás utólag befestett címerében szereplő cseh oroszlánból következtethetünk - hogy Mátyás mind a két kéziratot akkor szerezte meg, amikor Podiebrad ellen Csehország királyává választatván, fegyverrel indul új trónja elfoglalására. / Schönherr Gyula: A római Casanate-könyvtár Corvin-códexe. M.Kvszle. 1904:448.1. /

A gyarapítás tekintélyes hányadát a korabeli humanista írók neki dedikált példányai teheték, akik a bőséges jutalom reményében diszpeldányokban ajánlották fel a dunamenti nagy mecénásnak Mátyást dicsőítő panegyriseiket, görögből készült fordításaikat s egyéb filológiai vagy történeti munkáikat.

Ez uton kerültek a Korvinába Naldus Naldius dicsőéneke Mátyás király könyvtáráról / legutóbb a thorni gimnázium könyvtárában /, Antonio Teobaldonak Benvenuti de Rambaldis Liber Augustalis c.művéből készített s Mátyás királynak ajánlott kivonata /- ma a velencei Marcianában -/, Alessandro Cortesio panegyrise Mátyás hadi érdemeiről s Marsilio Ficino epistoláinak Filippo Valore által Mátyásnak dedikált példá-

nya /- mindkettő a bécsi Nemzeti Könyvtárban -/. Utóbbi 1485-ben Plato-fordításával is megajándékozta a királyt / L. Ábel-Hegedüs: *Analecta nova*. 476.l. /, 1484-ben pedig Ugolino Verini firenzei nótárius fia, Silvestro útján elküldte Budára saját epigramma-gyűjteményét / uo. 277.l. /. Bonfini is, amikor 1485-ben fölkereste táborában a Bécset ostromló uralkodót, három kötet könyvvel kedveskedett neki. / L. André Hevesy: *La bibliothèque du roi Matthias Corvin*. Paris, 1923. 19.l. /

Mint Berzeviczy Beatrix-életrajzából tudjuk, egyes tudósok a királynét is megörvendeztették műveik dedikációs példányaival, amelyek hihetőleg szintén belekerültek a királyi gyűjteménybe. "Mint ilyen egyedül neki, vagy legalább neki is ajánlott könyveket ismerjük Diomede Carafa emlékiratainak a pármái könyvtárban lévő latin kiadását s ugyane szerzőnek *Trattato dell'optimo cortesano* / Értekezés a legjobb udvari emberről / c. a milánói Trivulzio-féle könyvtárban őrzött művét; ugyszintén a Cristoforo Persona latin fordítását Agathiasnak a gót háborúról szóló görög műve nyomán, melyet a bécsi Udvari - ma Nemzeti - Könyvtár őriz. Továbbá tudjuk, hogy Bonfini jöttékor két könyvet ajánlott fel a királynénak". / Berzeviczy: I.m. 285.l. Ez alkalomból a király, mint főntebb említettük, három, Corvin János pedig egy kötetet kapott az olasz historiografustól. /

Az is előfordult, hogy az írók az uralkodópárnak ajánlották fel műveiket. A legérdekesebb eset e nemben a Széchényi Könyvtár Ranzanus-kéziratás, amit a következőkép mond el Berzeviczy: "Pietro Ranzano püspök, mint a nápolyi király követé hosszabb magyarhoni tartózkodása után megírván Magyarország történetét, ezt fényesen kiállitva, címlapját Mátyás és Beatrix képeivel és címerével díszítve, ajánlással a királyi párnak szánta. Időközben Mátyás is, Ranzano is elhalván, a kódexet a szerző egy rokona Bakócz Tamás esztergomi érseknek ajánlotta fel, és e célból a címlapon Mátyás címerét átfestette II. Ulászló Jagello-címerévé, a Beatrixét pedig a Ba-

kőcsévé." / Uo. 308.1. /

A Mátyással összeköttetésben álló f e j e d e l m e k s kegyeit kereső f ő p a p o k szintén meg-megörvendeztethették egy-egy fényesen miniált kézirattal. Volterrában ma is őrzik Marlianus Epithalamium-át / Nászének /, mely 1488-ban abból a célból készült, hogy Corvin János és Bianca Maria Sforza egybekelésékor az örömapának kedveskedjenek vele. A királynak szánt ajándékot láthatunk továbbá a Vatikáni Könyvtár Ottobon. 501. jelzésű Pontificalé-jában, melyet ifjabb Vitéz János, - 1489.junius 3. óta veszprémi püspök, - rendelt meg, s amelynek diszében a Hunyadiak hollója többször is előfordul, hihetőleg azért, mivel a főpap uralkodójának szánta a diszes és - éppen Mátyás közbejött halála folytán - befejezetlenül maradt kötetet. / Wilhelm. Weinberger: Beiträge zur Handschriftenkunde. I. Die Bibl. Corvina. Wien. 1908. 49.1. /

Sok valószínűség szól amellett is, hogy - amint ezt már Angelo Mai 1839-ben föltételezte - V i t é z J á n o s és J a n u s P a n n o n i u s k e g y v e s z t é s e - k o r könyvtárunk tetemes részére rátette Mátyás király a kezét. / Uo. 6.1. / Egyik-másik Vitéz-kódexre ez alkalommal kerülhetett a Mátyás cimere, bár az sem lehetetlen, hogy - miként Fischer / Kön.Math.Corv.u.seine Bibl. Wien. 1878.91./ gyanítja - a királyi cimer annak a jele, hogy Mátyás ajándékozta e kéziratokat egykori nevelőjének. Mindenesetre feltűnő, hogy a kor szokásával ellentétben e kódexeken nem szerepel a donációra vonatkozó felírás. Lám, a jezsuiták római könyvtárában, a Rossianában / 1919-ig Lainzban / lévő Missalé-n ott diszlik a donátor arcképe is e fölírás kíséretében: Ego Mathias rex Hungariae concessi hoc missale fratri Thomae de Hungaria post cuius obitum maneat praesens liber in provincia qua claudit diem extremum / Én Mátyás, Magyarország királya átengedtem magyarországi Tamás testvérnek, kinek halála után maradjon e könyv abban a - ferences - rendtartományban, melyben életét befejezte. V.8. Tietze: Die illum. Hand-

schriften d. Rossiana /.

A gyarapítás e módjai azonban mind csak másodlagos jelentőségűek: legtöbb kézirat vagy v é t e l u t j á n került Mátyás király könyvtárába, vagy pedig egyenesen a z ó r e n d e l e t é r e k é s z ü l t a korabeli könyvmá-soló műhelyekben. Mátyás egyes bizalmi embereit küldte szét a nagyvilágba, hogy összevásárolják mindazokat a kéziratokat, amelyeket még meg lehetett szerezni akár a régi idők maradvá-nyai közül, akár a korabeli műhelyek raktáron álló termékei-ből. Ha a keresett kódexek készen nem voltak kaphatók, kikül-döttei új másolatok készítésére adtak megbízást. Erre, a ko-rabeli fejedelmi könyvgyűjtőknél általában szokásban volt el-járásra Mátyást illetőleg csupán három egykoru s így teljesen hitelt érdemlő adatunk van, amelyeket A könyvek forgalombaho-zatala c. fejezetünkben már részletesen ismertettünk. De arra is van adat, hogy olasz humanisták nemcsak saját műveikkel kedveskedtek Mátyás királynak, hanem egyéb kéziratokat is küldtek neki, hihetőleg az uralkodó megrendelésére és költsé-gére. Így Marsilio Ficinóról tudjuk, hogy ókori szövegeket má-soltatott Mátyás számára / Ábel-Hegedüs. I.m. 288.l. /, Poli-ziano pedig 1489-ben Firenzéből 19 kéziratot küldött Budára. / Teleki: A Hunyadiak kora. XII:679.l. /

Oláh Miklós, akinek legtöbbször hallomás útján papírra vetett állításait - legalább a Korvinát illetően - csak a legnagyobb kritikával használhatjuk, azt mondja, hogy Mátyás "részben Görögország közepéről, részben más keleti országok-ból" is hozatott kéziratokat; erre azonban eddigelé semmine-mű tényleges bizonyítékunk sincs. Mindössze k é t g ö r ö g n y e l v ű kétségtelen Korvin-kódexet ismerünk, melyeket jellegzetes bőrkötésük utal Mátyás gyűjteményébe. Ezek egyi-ke a XI., másika a XII.századból való, s valószínűen görög földön is készült, de ez még nem bizonyítja, hogy közvetle-nül Hellasból jutott el Mátyáshoz. A görög kódexek XIV-XV. századi nagy olaszországi inváziója valószínűbbé teszi, hogy e kéziratok egy kis kerülővel - Itálián át - jutottak Budára.

Mindenesetre feltűnő, hogy a korabeli humanista irodalomban, melynek alapján Sabbadini idézett művében oly szemléletes képet nyújt egy Guarino, egy Aurispa vagy egy Filelfo görögországi kutatásairól, nyoma sincs annak a hellenistának, - pedig csak képzett filológus vállalkozhatott erre a kényes feladatra, - aki Mátyás megbízásából járt volna a Keleten.

M á t y á s m e g b i z o t t a i , úgy látszik, a hivatásos kéziratkereskedők, akkori olasz kifejezéssel "cartolaro"-k megkerülésével, k ö z v e t l e n ü l b o n y o l i t o t t á k l e ü z l e t e i k e t . Ezt azok a kéziratok bizonyítják, melyek zárósoraiban a másoló kifejezetten jelzi, hogy Mátyás király rendeletére dolgozott. Ilyenek a Laurenziana Ambrosius-kódexe Martinus Andreas presbytertől s a vatikáni Breviarium ugyane másolótól, amaz 1489-ből, emez 1487-ből keltezve; a firenzei Appianus, melyet 1489-ben másolt Carolus Geminianensis firenzei nótárius; a párisi Cassianus Petrus de Abbatis Burdigalensis másolatában; a firenzei Augustinus és a párisi Hieronymus a nápolyi király híres scriptora és miniátora, Antonio Sinibaldi műhelyéből stb.

Néhány más kódexből a megrendelő neve elmaradt s pusztán a másolóé szerepel az explicitben, úgy, hogy nem tudjuk, vajjon Mátyás rendeletére készült-e, vagy pedig csupán a gyűjteménye számára megvásárolt kéziratokkal van-e dolgunk. Az a körülmény ui., hogy a kódexek egy részébe is bele van festve Mátyás király cimere, még nem dönti el a kérdést, mivel a kézirat-placon raktáron tartott kötetekben a cimer helyét üresen hagyták, s utólag töltötték ki a vásárló sztemmájával. A kódexek e második csoportjában szereplő másolók: Alexander Verazanus, aki 1444-ben Sigismondo de' Sigismondival közösen szerződött a portugál király nyolckötetes bibliájának elkészítésére; Franciscus presbyter Florentinus /1457.szeptember 21., firenzei pap/; Henricus Amstelredamnis /1469/ /Amsterdami/; Joannes Franciscus de S.Geminiano /3.köt./; Leonardus Job; Nicolaus presbyter Faventinus /faenzai pap/; Petrus Cenninius /1467/, a XV.század második felének egyik leghi-

resebb scriptora és a már említett Sigismondo de' Sigismondi /3 kézirat, 1487, 1488/, a Mediciek egyik legszorgalmasabb másolója, akitől a Laurenziana a kódexek egész sorát őriz. Ez utóbbiról, aki 1525-ben halt meg Carpiban mint jegyző, kétségtelen, hogy Mátyás királynak dolgozott. A ferrarai herceghez 1510-ben intézett levelében felajánlva szolgálatait, arra hivatkozik, hogy hosszú ideig volt Firenzében Lorenzo de' Medici és Mátyás király másolója, s Piero száműzetése után a portugál király scriptora. / Bertoni. I.m. 264. /

Arra is van eset, hogy kifejezetten má s s z á m á - r a k é s z ü l t k é z i r a t került vétel útján a budai könyvtárba. Nevezetesen két kódexen, a milánói Trivulzianus Diogenes Laërtiusán, s a modenai Estense Cornelius Neposán a Francesco Sassetti neve szerepel mint készítettő, azé a Sassettié /1420-1491/, aki mint a Mediciek lyoni bankházának főnöke számos éven át Franciaországban tartózkodott s ott vettette meg könyvtára alapját, mely később 67 - nagyrészt latin és olasz nyelvű - kéziraatra szaporodott fel. Tőle szerezte meg Francesco Todeschini, a későbbi III.Pius pápa XII.századi Martialis-kódexét. / V.ö. Sabbadini; I.m. 139.1. /

Ugy látszik, Franciaországból került Mátyás gyűjteményébe a Széchényi /- előbb bécsi Nemzeti -/ Könyvtár pazarul minniált Antiphonarium-a / Cod.lat.424. /, melynek címlapja Mátyás és Beatrix cimerét mutatja. Varju Elemér azt hiszi, hogy XI.Lajos francia király küldte ajándéknak Mátyásnak a nála 1487-ben követségben járt Pruisz János váradi püspök útján. / M.Kvazle. 1908:20.1. / Hoffmann Edit, tekintettel arra, hogy a címkép Budán készült, kételkedik e föltevés helyességében, mert "kevésbé képzelhető, hogy ajándéknak... befejezetlen kódexet adjon valaki a királynak". / Régi m.bibliof. 86.1. / Ha azonban figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy Mátyás Sassettivel összeköttetésben állott, azt is föltehetjük, hogy a lyoni bankár közvetítésével jutott a nagyszabású szerkönyvhöz, melynek néhány olasz iskolára valló diszbetűjét Sassetti pótolhatta bele. Megjegyzem, hogy Sassetti azon olasz gyűj-

tők közé tartozott, akik Franciaországot átkutatták kéziratok után. / Sabbadini. i.h. /

Miként a vonatkozó fejezetekben láttuk, Mátyás a legtöbb korabeli bibliofil-fejedelem módjára maga is tartott udvarában könyvmásolókat, miniátorokat, sőt könyvkötőket is. Ez abban az időben oly magától értetődő dolog volt, hogy a milánói herceg 1488.november 10-én kelt s már idézett levelében fölkeri Corvin Jánost, küldené el neki, vagy másoltatná le számára Festust, ha az megvan királyi atyja könyvtárában.

Mekkora összegeket költött Mátyás könyvtárára, határozottan nem tudjuk. Heltai Gáspár állítása, hogy a könyvtári kiadások évi 33.000 aranyat / Krónika. LIII.rész. Toldy kiad. 509.l. / tettek volna, méltó párja a 40.000 diák részére tervezett budai főiskolának, melynek alaprajzát is látta ez a nem csekély képzelőerővel megáldott krónikásunk. Mátyás, akinek koronajövedelmeit a milánói Ambrosianában lévő kéziratok jelentés 200.000 aranyra teszi / l.Berzeviczky; I.m. 125.l. /, s akinek fényűző építkezései, költséges udvartartása óriási összegeket emésztettek föl, aligha volt abban a helyzetben, hogy évről-évre ekkora, egész hadsereg évi zsoldjával felérő summát áldozhasson könyvgyűjtő szenvedélye kielégítésére. Annyi azonban kétségtelen, hogy a kéziratok erősen igénybe vehették pénztárát.

Egy pár különös fénnel miniált kódexének áráról biztos tudomásunk is van. Így a bruxellesi Missalé-ért, mely testvérpárja a doli püspök misekönyvének, ő is - épp úgy mint Francois James - 200 aranyat fizethetett. / V.8. Rev.de l'Art Ancien et Mod. XX:144.l. / 1498-ban a Mediciek a Mátyás által rendelt háromkötetes Bibliáért 1400 aranyat, a Capponiak pedig egy breviáriuméért 500 aranyat követeltek - úgy látszik hiába - II.Ulászlótól. / L. Anziani: Intorno a due biblie Corviniane - A Corvina két bibliája körül. Firenze. 1906. 15-6. l. / Ha ehhez még hozzátesszük, hogy Attavante egy 1494-ben

kelt szerződésben /- közölve uo. 17-21.1. -/ egy-egy címlapért s velependant-t alkotó egész lapot betöltő jelenetért 25 aranyat, egy-egy a lap egyharmadát betöltő kompozícióért 3 aranyat, egy-egy alakos fejlécért 3-4 aranyat, egy-egy alakos és lombdiszú kezdőért 1-2, illetve 1-4 aranyat, egy-egy lombos fejlécért 1-4 aranyat, apróbb kezdőbetűkért pedig 4-2 soldót kötött ki magának, s hogy - mint a ferrarai hercegek számadáskönyvéből kitetszik - egy-egy quinternióra való hártya 16 soldóba / Berton. I.m. 42.1. /, egy imakönyv bekötéséhez szükséges bársony és veret 10 lira 3 soldóba /L. Fumagalli: L'arte della legatura nella corte degli Estensi. Firenze, 1913. XXI.1. / került, úgy némi fogalmat alkothatunk magunknak azokról az összegekről, amiket egy-egy többé-kevésbé díszes kézirat előállítására főlemésztett.

Az ilyen nagy költségekkel összehordott kéziratanyag méltó elhelyezése érdekében Mátyás a budai várpalota építkezéseivel kapcsolatban gondoskodott. Palotájának a Dunára felé eső szárnyán /L. Heltai. I.h. /, Alamizsnás Sz. János kápolnájának tőszomszédságában volt a könyvtári helyiség. Oláh szerint / I.h. / két teremből, Naldiusnak Ugoletti szóbeli leírása nyomán készült panegyrisé szerint pedig egyetlen boltozatos, fülkékre osztott négyszögletes teremből állott. A teremnek, ugyane forrás szerint, csupán bejáratnál volt kettős kristályablaka, amely alatt a királynak arannyal átszőtt takaróval leterített nyugágya állott. Maguk a könyvek, ha Naldius leírása hiteles, nem pulpitusokon feküdtek, amint ez a Laurenzianában még ma is látható, hanem hárompolicos állványokon voltak elhelyezve, ugyancsak fekvő helyzetben. Az ilyen állványnak szemléletes képét nyújtja egy 1465-ből datált burgundi miniatúra /- közölve a Prologue de l'acteur sur le traicté des quatre dernières choses à venir - A szerző előszava a négy eljövendő dologról szóló értekezéshez. c. kéziratból; Labitte: Les manuscrits et l'art de les orner. Paris. 1893. 231.1. /, mely egyúttal azt is szemlélteti, hogy a könyvek címlapjukra

voltak fektetve. Ez magyarázza meg, hogy miért van a Korvina bőrkötésű darabjain a cím a kéziratok hátsó födelére nyomtatva. A terem három ép fala mentén elhelyezett a Naldius szerint minden részükben tökéletes állványokat / *scrinia* / újszerű művészettel készült kockás / *scutulata* / függönyök zárták el, hogy a könyvek aranyozott födeleit megóvják a por és piszok veszélyétől. A terem közepén drágaköves takarókkal borított pulpitusok álltak, melyekre fektetve olvasgatta a könyveket.

A könyvek a fényes állványokon - Oláh tanubizonyossága szerint - tudományszakok szerint csoportosították. A felállítás módja, miként azt fenn maradt könyvtári jegyzékekből tudjuk, e korban tényleg szokásban volt. A beosztásra tipikusnak tekinthetők az Urbinoi hercegek 1482.évi könyvtárjegyzékének szakcsoportjai: *Scriptura sacra* /szentírás/; *Patres* /egyházatyák/; *Medici* /orvostudomány/; *Juris consulti* /jogtudomány/; *Cosmographia* /csillagászat/; *Historici* /történelem/; *Poetae* /költészet/; *Grammatici* /nyelvészet/; *Oratores et reliqua* /szónokok és egyéb próza/; *Graeci* /görög könyvek/; *Hebraei* /zsidó könyvek/. / L. Gottlieb: *Mittelalterliche Bibliotheken*. Lpzg., 1890. 248.1. / Federigo herceg könyvtárnokának a beosztásához hasonló lehetett az a szakrendszer is, amelyet Mátyás olasz humanista könyvtárnokai alkalmaztak. A könyvek bizonyára a kor szokásának megfelelő jelzetekkel, szignaturákkal /- 1.a. 7.a. fejezetet -/ lehettek ellátva, s nincs kizárva, hogy a maradványok ily irányu rendszeres átkutatása pozitív eredményre is vezessen.

A könyvtár irányáról és tartalmáról elég tiszta fogalmat ad az a 143 kötet, melynek a Korvinához való tartozása minden kétségen felül áll, s amely a második világháborút megelőzően a következő bel- és külföldi gyűjteményekben őriztetik: A/ Magyarországon: Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban 28 / és 2 kétséges / köt., az Egyetemi Könyvtárban 10 köt., a Magyar Tudományos

Akadémia Könyvtárában 1 köt., Győrött a Püspöki Papnevelő
 Könyvtárában 1 köt., összesen 40 köt. - B/ Külföldön: Bécs-
 ben a Nationalbibliothekban 24 köt. /köztük 1 görög/,
 Besançonban a Bibl. Municipaleban 1 köt., Brüsszelben a Bibl.
 Royaleban 1 köt., Cambridgeben a Trinity Collegeben 1 köt.,
 Cheltenhamban a Phillips Collectionban 2 köt., Drezdában a
 Staatsbibl.-ban 2 köt., Erlangenben az Universitätsbibliothek-
 ben 1 köt., Firenzében a Bibl.Laurenzianában 4 köt. /- Fögel
 még négy kötetet mutat ki, de ezek - bár Mátyás rendeletére
 készültek - a megrendelő közbejött halála következtében a Me-
 diciek által fejeztettek be -/, Göttingában az Universitäts-
 bibliothekben 1 köt., Leningrádban az egykori cári könyvtár-
 ban 1 köt., Holkham Hallban a Leicester Collectionban 1 köt.,
 Jénában az Universitätsbibliothekben 1 köt., Krakkóban a
 Czartoryski-gyűjteményben 1 köt., Lipcsében a Städtische
 Bibliothekben 1 köt. /görög/, Londonban a British Museumban,
 a Chester Beatty- és Hornby-collectionokban 1-1, összesen 3
 köt., Milanóban a Bibl.Trivalzianában 2 köt., Modenában a
 Bibl.Estensében 15 köt., Münchenben a Staatsbibliothekban 6
 köt., New Havenben a Yale University Libraryjában 1 köt.
 /- Fögelnél még a marosvásárhelyi Teleki-thékában szerepel!-,
 New Yorkban Pierpont Morgan Coll.-ban 2 köt., Olmützben a
 káptalani könyvtárban 1 köt., Párizsban a Bibliothèque Nati-
 onaleban 4 köt., Pérmában a Bibl.Palatinában 1 köt., Prágá-
 ban az Egyetemi Könyvtárban 1 köt., Rómában a Bibl.Casana-
 tensében 1 köt., a Bibl.Rossianában 1 köt., s a Bibl.Vatica-
 nában 3 köt., összesen 5 köt., Salzburgban a Studienbibli-
 othekben 1 köt., Stuttgartban a Staatsbibliothekben 1 köt.,
 Thornban a Gymnasialbibliothekben 1 köt., Velencében a Bibl.
 Marcianában 4 köt., Veronában a Bibl.del Capitolóban 2 köt.,
 Volterrában a Museo Guarnacciban 1 köt., Wolfenbüttelben a
 Staatsbibliothekben 10 köt. és Zágrábban a Délszláv Akadémia
 Könyvtárában 1 köt., összesen 103 kötet, együttesen 143 köt.

Ezek a t e l j e s e n k é t s é g t e l e n K o r -
 v i n - k ó d e x e k oly darabok, melyek vagy eredeti kö-
 tésükben pompáznak, s így bársonykötéseknél a csattokon, bőr-

kötéseknél a táblákon alkalmazott cimer tanúsítja származását, vagy pedig képdíszükben ábrázolják a király sztemmáját, jelvényét vagy arcképét. S még ezek közt is akad olyan, amely Mátyásnak volt ugyan szánva, de valami okból sohasem került Budára. Azok a kódexek, melyeket jobbára kései följegyzések, egyes humanisták szövegkiadásaihoz írt előszavak alapján utalnak a Korvinába, csak mint többé-kevésbé valószínű hipotézisek értékelhetők.

A l a t i n i r ó k soraiban ott vannak Poggio fölfedezései: Ammianus Marcellinus, Asconius Pedianus, Lucretius, Quintilianus; Cicero három munkájával is szerepel; a történetírók sorából Cornelius Nepos, Quintus Curtius Rufus, Silius Italicus, Sallustius, Tacitus és Titus Livius műveivel találkozunk. Utóbbinak háromkötetes kiadását három különböző könyvtárba szórta szét a sors szeszélye. Az epikát Statius és Vergilius, a lírát Catullus, Horatius, az 1930-ban előkerült Martialis /- ma London Coll.Hornby, v.8. M.Kvszle, 1930:393. l. hasonmással -/, Persius és Propertius, a tanító költészetet Lucretius s a drámát Plautus egymaga képviseli.

A grammatikusok, kommentátorok és rétorok soraiból Donatus Helius, Priscianus Lydus, Quintilianus és Victorinus művei maradtak fenn a kódexekben.

Rendkívül nagy számot tesznek a l a t i n e g y h á z - a t y á k é s s k o l a s z t i k u s o k : Ambrosius, Sz. Anzelm canterbury érsek, Sz.Bernát clairvauxi apát, Bessario bibornok, Cassianus, Cyprian, Nagy Sz.Gergely, Hugo a Sto Victore, toledói Sz.Ildefonz, Kelemen pápa, Ruffinus és Tertullianus tanuskodnak arról a nagy érdeklődésről, mellyel a király teológiai kérdések iránt viseltetett. Sz.Jeromos műveiből öt kötet, Aquinói Sz.Tamáséból pedig három kötet maradt reánk ebből a sors által megtizedelt könyvtárból, ami mellé még egy Antiphonarium, egy háromkötetes Biblia, két Breviarium s egy-egy Missale meg Psalterium járul. Az uralkodó teológiai jártasságáról szemléletes képet rajzol Galeotto Mátyás bölcs mondásairól szóló könyvében. E részlet egyuttal azt is tanu-

sítja, hogy a teológiai írók nem voltak pusztán a könyvtárban. Hisz a vitatkozás hevében Mátyás a maga igaza bizonyítására kihozatja Sz. Jeromos egy művét, s ebből olvas-sa ellenfele, Gattus János szicíliai dömés barát fejére a szentenciát.

Szintugy egyéni izlésre vallanak a könyvtárban volt természet tudományi művek: Beda, Martianus Capella ez időben klasszikusnak tartott Encyclopaediája, a Ptolemaeus-fordítások és kommentárok három kötete, Strabo műve latin fordításban, a Casanate-Könyvtár orvosi kompendiuma. A hadi tudományok elmélete iránt tanúsított érdeklődésére vall, hogy Robertus Valterius De re militari c. műve két példányban is előkerült. Építtető szenvedélyét támogatta Leon Battista Albert főműve, a De re aedificatoria / Az építészetéről /.

A humanista irodalom minden valamire való képviselőjének meg kellett lennie a könyvtárban, habár a máig ismert töredékben csupán II. Biondo, Bonfini, Domizio Calderini, Diomede Carafa, Lodovico Varlo, Eusebio Corrado, Marsilio Ficino, a görög földet bejárt firenzei hellenista: Giacomo Angeli, Giorgio Merula, Naldo Naldi, Mattia Palmieri, Nicolao Perotti szerepelnek eredeti műveikkel vagy görögből való latin nyelvű fordításokkal.

A görög írók közül latin fordításokban legbővebben a történetírók: Appianus, Dio Cassius, Eusebius, Herodianus, Herodotus, Polybius, és Theophilactus, s különösen a hittudományi írók: Basilius, Cyrillus, Didymus, Dionysius Areopagita, Eusebius, Damaszkuszi Sz. János, Isidorus, Sz. Jusztin, Origenes és Synesius vannak képviselve. A bölcsészetet mindössze Philostretes, Porphirion s Theophrastes képviselik, míg Aristotelestől csupán az olasz földön 1473-ban elhalt Argyropoulos János kivonata maradt reánk. Ha ehhez még hozzávesszük az Aeschines és Demosthenes szónoklatait egybefoglaló kötetet, akkor - a fentebb már említett természettudományi műveket is figyelembe véve - teljesen kimerítettük a

görögből fordított anyagot.

Eredeti g ö r ö g n y e l v e n írt kódex csupán két-
tő van, melynek a Korvinába tartozása kétségtelen: egy
Constantinus Porphyrogenitus és egy Chrysosthomus. Minthogy
a két kódex származását csupán a címeres kötés igazolja, a-
mely pedig a legtöbb ismert kéziratról eltűnt, föltehető, hogy
még több görög nyelvű Korvin-kódex lappanghat az európai
könyvtárakban. Legalább Brassicanus, aki járt Mátyás könyv-
tárában s nem távozott üres kézzel onnan, a görög írók egész
soráról tesz említést, akiknek munkái részben eredetiben,
részben latin fordításban megvoltak a budai könyvtárban. /V.
ö. Weinberger. I.m. 78-9.1./ Henry Simonsfeld levéltári ku-
tatások s figyelemre méltó hagyományok alapján nagy valószí-
nűséggel mutatott rá, hogy a müncheni Áll.Könyvtár C.gr.157.
jelzetű görög kézírata, mely Polybius első öt könyvét, He-
rodianus nyolc könyvét s Heliodorus Egyptica Historicá-jának
tiz könyvét tartalmazza, továbbá az erlangeni Egyetemi Könyv-
tár C.gr.88 jelzetű Xenophon-ja egykor a budai könyvtáré
volt a Obsopoeus / Heidnecker / Vince kezén sikkadt el a
könyvtárral nem sokat törődő utódok alatt. / V.ö. M.Kvszle.
1908:193-5.1. / Ily fajta kutatások a jövőben még kecsegtet-
hetnek némi eredménnyel és növelhetik Mátyás görög kódexei-
nek számát, habár aligha fog valaha is kikerülni belőlük egy
teremre való, amint ezt Oláh minden tekintetben túlzott és
kevésbé megbízható híradása nyomán a Korvina egyes histori-
kusai még ma is hinni szeretnék. A XV.század hetvenes és
nyolcvanas éveiben a görög kódexek nagy része már véglegesen
elhelyeződött, a másolásuk sem volt oly virágzó iparág /- az
ujabb másolatokon különben is rajta lenne Mátyás címere -/,
hogy Mátyás király nagyobb szabású gyűjtő munkásságot fejt-
hetett volna ki e téren. Lehet, hogy Janus Pannonius gyűjte-
ménye - föltevé, hogy csakugyan belekerült a Korvinába -
szaporította még leginkább a könyvtár görög állományát.

A könyvtárban volt h é b e r és m a g y a r kézira-
tokból - sajnos - még mutatóba sem maradt. A héber kéziratok

ról Oláh Miklós és Brassicanus egy-egy odavetett megjegyzéséből értesülünk csupán. Utóbbi a XVI. század első éveiben fordult meg a könyvtárban, s ott számos görög és héber kéziratot vett észre. / L. Hevesy. I.m. 21.1. / A magyar kéziratokat Anna királyné fegyverhírnöke említi. Sőt, ha hihetünk Gyöngyösi Gergelynek, aki 1528-1532 között a pálosok kormányzója volt, Mátyás elrendelte, hogy a pálos Báthori László bibliafordítása helyeztessék el könyvtárába. / Uo. 25.1. /

Voltak-e o l a s z nyelvű kéziratok is a Korvinában, erről még ilyen röpke h ir a d á s sem tanuskodik. Az 1877-ben Konstantinápolyból Budapestre került, illusztratív szempontból rendkívül becses Dante-kódex sohasem tartozott a Korvinába. Kaposi József első pillantásra tetszetős föltevése /- Dante Magyarországon. Bp. 1911. 48-9.1. -/, mely az 1477-ben Budán járt Francesco Bandiniban látja kódexünk első tulajdonosát, s az ő révén juttatja a kéziratot a Korvinába, nem állja meg a kritikát. Kaposi ui. egész okoskodását a kódexben szereplő címerre alapítja, melynek vörös mezejét három ezüst színű, rézsutos iker pólya hasítja keresztül. Hogy ez a címer korántsem azonosítható a Bandiniek azon állítólagos címerével, melyet Kaposi tekintélye, Corrolanza szótára bandato d'argento e di rosso / ezüstfehér és vörös sávozásu/-nak ír le, az a heraldika elemi szabályaival ismerős előtt egy percre sem lehet kérdéses. / V.ö. Foras: Le blason - A címer c.kézikönyve 257.1.-jával. / Az ügyet még jobban b o g o z z a a k i t ű n ő R i e t a t a p, aki kétféle Bandini-címert ismer: a firenzeit, mely ezüst mezőn egy vörös pólyát tüntet fel s a toscanait, melynek ezüst mezejét három rézsutos pólya szeli át, az arany paizsfőben fekete sassal. / Armorial général. 2. é.Goudon, 1883. I.köt. / Mint látjuk, e leírások egyike sem illik kódexünk geminált haránt pólyáira s így a kódex egykori tulajdonosát valamely előtünk egyelőre ismeretlen olasz urban kell keresnünk. Egyébiránt a kódex nem került szükségképpen Magyarországból Konstantinápolyba, hisz' a törököknek elég alkalmuk nyílt közvetlenül harácsolni az olaszoktól. Talán valamelyik tengeri ütközetben esett zsákmá-

nyul, csakugy mint a vele együtt Budapestre juttatott másik olasz nyelvű kézirat, mely a hajózásról szól.

Sokkal kevésbé vagyunk tájékoztatva a Mátyás könyvtárában volt ő s n y o m t a t v á n y o k r ó l . Bár Mátyás - mint láttuk - felismerte, igaz, hogy jóval Hess András próbálkozása után s lehet, hogy Beatrix hatása alatt, a könyvnyomtatás nagy jelentőségét a tömegszükséglet kielégítése terén, vérbeli bibliofil létére elsősorban, ha nem is kizárólag, kéziratok gyűjtésére helyezte a súlyt, s a nyomtatványokat csak úgy engedte be könyvtárába, ha azokat előbb a kéziratokéval vetekedő képdisszel látták el. Ezt bizonyítja a párisi Bibliothèque Nationale pazarul miniált ötkötetes Aristoteles-e / Venezia, 1483/4. /, az egyetlen ma ismert olyan őnyomtatvány, mely valószínűleg vásárlás útján került Mátyás birtokába. Alighanem ugyancsak vásárlás útján szerezte meg Raynerius de Pisis Panthologiá-jának / Általános teológia / I.részét / Nürnberg, 1478, - ma az esztergomi Érseki Könyvtárban -/ is, de csak azért, hogy címerével ellátva 1480-ban odaajándékozza a lövöldi karthausi kolostornak. /V. Ö. Knausz: Az esztergomi Corvin-codexek. Bp., 1880. / Két másik, Mátyás címerével ellátott őnyomtatvánnyal /- ezek egyike ma Amerikában ismeretlen magántulajdonban, másik a pozsonyi ferences könyvtárban -/ a címlapokra festett címerek tanúsága szerint II.Pál, illetve IV.Sixtus pápa ajándékozta meg az uralkodót. / L. Hevesy. I.m. 24.l. / Ilyfajta ajándékokkal bizonyára a humanista tudósok is nem egyszer fölkeresték. Egyikükről Mátyásnak Pomponio Letóhoz írt leveléből van tudomásunk. "Szives örömmel fogadtuk - írja a római Accademia megalapítójának - ajándékozdat s már több ízben lapozgattunk abban a Silius Italicusban, amelyet nem régiben nyomattál ki oly sok gondnal Rómában". / L. Teleki. I.m. XII. 679.l. / Abból, hogy Turóczi János Chronica Hungariae /1488/ c.művének mind brünni, mind augsburgi kiadása Mátyáshoz intézett ajánlólevéllel kezdődik, valószínű, hogy ezek az őnyomtatványok is megvoltak a budai könyvtárban. / L. Hevesy. I.m.

24.1. / Az augsburgi kiadás két hártypéldányáról, mely ma a Széchényi Könyvtár tulajdona, Fitz úgy véli, hogy egykor Mátyásé és Beatrixé lehetett. Végül szinte holtbiztosra vehető, hogy az uralkodó rendeletéből kinyomatott hazai szerkönyvek egy-egy diszpéldánya sem hiányzott a Korvinából.

Mátyás nagy költséggel összeszerzett kéziratainak belső értéke vajmi csekély. A mult századok kedvező véleménye, mely már a firenzei másolókat is arra indította, hogy munkáik jobb színben való feltüntetésére azt állítsák róluk, miszerint másolataik az "exemplaria satis fida Mathiae Corvini" alapján készültek, a modern szövegkritika világánál tarthatatlannak bizonyult. Ábel Jenő, aki e kérdéssel legbehatóbban foglalkozott /- Korvin-codexek. Értek.a. M.T.Akad. Nyelv- és Széptud.O.kör.8:1. Bp., 1878. -/, mint tipikus példát, Tacitust említi, melynek Korvin-kódexe nem a rendkívül nehezen olvasható longobard írásu Mediceus Alter kéziratból készült, hanem valamely elégans újabb másolatból, aminő három is volt a Laurenziana kincsei között. / Uo. 21.1. / Ábel az akkortájt Konstantinápolyból visszakerült kéziratok gondos szövegkritikai egybevetése alapján eredménykép kimondja, "hogy a bennök foglalt kiadatlan daraboknak semmi abszolút értékük nincsen, hogy a klasszikusoknak a Korvin-kódexekben foglalt szövegeik, habár nem ritkán nem éppen a legrosszabbak közé tartoznak, mégis nagyon középszerűek s nem olyanok, hogy összehasonlításukból említésreméltó és az összehasonlítás fáradságát kárpótló hasznót huzhatna a tudomány". / Uo. 102.1. /

Annál becsesebbek a kódexek művészszi szempontból. Diszítésük a kor virágzó miniatura festésének legnevezetesebb hajtásai közé tartoznak. Természetesen a kódexek ékesítése nem egyformán gazdag.Áranylag kevés oly Korvin-kéziratunk van, amely a lapszéli lombozaton és festett kezdőbetűkön kívül egész lapokat betöltő alakos, architektonikus és tájképes kompozíciókkal is dicsekedhetnék. A legtöbb kódex egy-két diszlapot s néhány gazdagabb

ornamentikájú iniciálét tartalmaz csupán, sőt fölös számmal akadnak olyan is, melyben néhány aranyos vagy színes kezdőbetű az egész ékesség. Kivétel dolgában sem állnak e kódexek egyforma magaslaton. Legutoljára a legtöbb tudományos készséggel Hoffmann Edit foglalkozott e miniatúrákkal.

/ Der künstlerische Schmuck der Corvin-Codices, Belvedere, 1926:130-56.1. Fraknói-féle Bibliotheca Corvina. Bp., 1927, olasz és magyar kiad. Régi m.bibliofilek, Uo. 1929. és Mátyás király könyvtára, Mátyás király emlékkönyv. II.köt. Uo. 1941. /

Talán a leginkább gyönyörködtetik a szemet azok a kéziratok, melyek ékitése a kor legkiválóbb vagy legalább is legkeresettebb firenzei miniátora, A t t a v a n t e G a b r i e l e d i V a n t e /szül: 1452/ műhelyéből kerültek ki. Ez a rendkívüli termékeny, Verocchio és főleg Domencio Ghirlandajo hatása alatt álló /- 1. Paolo d'Ancona cikkét a Thieme-Becker-féle Allg.Lexikon d.bild.Künstler. Lpzg. 1908. II:214-16.1. -/ miniátor, aki - természetesen segédek igénybevételével - Mátyás mellett még a Mediciek és az Urbinoi herceg számára is dolgozott, három kétségtelen - mert szignált - főműve közül kettőt készített Mátyás rendeletére: a jelenleg Brüsszelben lévő Missalé-t s a velenzei Sz.Márk Könyvtárban őrzött Marcianus Capellát. A Korvina részére megrendelt kisebb jelentőségű szignált művei közül a Széchenyi Könyvtár, a párisi Bibliothèque Nationale és a bécsi Nationalbibliothek egyetlenegyét őriz, míg az Esték modenai könyvtárába öt jutott belőlük. Az oklevéltári adatok vagy stilkritikai indokok alapján Attavantének tulajdonítható kódexek sorában d'Ancona csupán egy Korvin-kódexet említ: a Vatikáni Könyvtár egyik Breviarium-át. Hoffmann szerint a Korvina fennmaradt kéziratai közül 31 való Attavantétól, s ezek közül 14 csupán részben sajátkezü munkája, 13 pedig műhelyének terméke vagy az ő modorában készült. / Belvedere. 1926:137-8.1. / Irányának egyik legtehetségesebb követője a Boccardino Vecchiónak nevezett Giovanni Boccardi volt, akinek főműve Hoffmann szerint a Széchenyi Könyvtár

Philostratus / 1931-ig Bécsben /, s legalább részben tőle való a párisi Ptolemaeus, melynek címlapján teljesen azonos kivitelben ugyanaz a két, Bacchus és Ariadne mondájából vett jelenetet ábrázoló gemma szerepel, mely a doli püspöknek kétségtelenül Attavantétól festett misekönyve címlapján a címerpaizs két oldalán van reprodukálva.

Sokkal kevésbé biztosan állapítható meg a t ö b b i O l a s z o r s z á g b a n m i n i á l t k é z i r a t könyvfestő művészenek a kiléte, ami elsősorban a miniatura történetének mai éppen nem kielégítő állásának tudható be. Hogy e téren mily tág tere nyílik a találgatásnak, arra jelles példa a sokáig elveszettnek hitt s 1912-ben ismét fűlszinre bukkant Dydimus-kódex. "Rómer Flóris 1870-ben még Attavante művének tartotta, utóbb az Anziani és Eugene Müntz által determinált kódexminiaturákkal való rokonság alapján nálunk az a vélemény alakult ki, hogy a Francesco d'Antonio del Cherico festéseivel van dolgunk, a műáros, aki 1912-ben áruba bocsátotta, Monte vagy Gherardo di Favilla munkájának tartja", Berzeviczy Albert pedig, aki a kódexről előkerülése alkalmával előadást tartott róla, a következőképp nyilatkozott: "Kétségkívül firenzei mester, kétségkívül az Attavante köréből való és kétségkívül a Ghirlandajo stíljéhez közelálló, de megnevezése egészen hipotétikus volna". / V.ö. Berzeviczy előadásának kivonatával. M.Kvszle. 1912:280-83.1. / Hoffmann idézett dolgozatában viszont ismét az Attavante körétől távolabb eső del Fora testvérpár, Gherardo és Monte műhelyébe utalja. Ebben egyébiránt D'Ancona nyomán jár, akivel a Dydimus-kódexen kívül még a bécsi Sz.Jeromos- /Cod.lat. 930/ és a prágai Sz.Tamás-kéziratot is Foráék munkájának tartja. Ide sorozza továbbá Hevesy Andorral a modenai Nagy Sz. Gergely- és Sz.Jeromos-kódexeket, s számukat a Mátyás rendeletére készült, de halála következtében befejezetlenül maradt háromkötetes Bibliával is gyarapítja, melyet Lorenzo de' Medici váltott magához. / A Régi m.bibliofilek táblázata szerint a három kötet közül az I. Attavante munkája, az alig elkezdett II. s a Psalteriumot és az Új Szövetséget tartalmazó

III.kötet a Forák munkája. A Mátyás király emlékkönyv II:269.
1. viszont azt olvassuk, hogy "a legszebb Corvin-kéziratot
s általában a legpompásabb olasz kéziratok egyikét a firen-
zei Laurenziánában lévő, fejedelmi méretekben készült Bibliát
Gerardo és Monta del Fora festették". / A del Forák műhelyé-
ből kikerült Korvin-kódexek száma tehát hat. Ugyanő Francesco
Antonio del Cherico firenzei műhelyének terméke gyanánt a
Korvina hét darabját jelöli meg, s érdekes, hogy ezek sorá-
ból a legszebb három: Origenes homiliái Modenában, a wolfen-
bütteli Psalterium és egy bécsi Regiomontanus / Cod.lat.44 /
Beatrix tulajdona volt.

A f i r e n z e i k é z i r a t o k r a jellemző,
hogy képdíszükben a cimerekkel vegyítve különböző emblémákat
alkalmaztak. Ez emblémák jelentését Hoffmann szerint / Mátyás
kir.emlékkönyv, II:272.1. / máig sem sikerült megfejteni. Kár,
hogy az emlékkönyv szerkesztői nem olvastatták el vele Fitz
Józsefnek ugyane kötetben megjelent értekezését, melyben ő e
sok fejtörést okozott jelképek mindegyikének pontos értelme-
zésével szolgál: "a méhkas - Hoffmannál buzaköteg - a szor-
galmat, a hordó a takarékossgot, az éggömb a hatalmat, a
gyűrű a hűséget, a kut az elmélyedést, az acél és kova a szel-
lemet, a sárkány a bátorságot" jelenti. / Uo. 233.1. /

Sokkal kevesebb Hoffmann szerint a Korvina maradványai
közt a n á p o l y i munka. Ilyen a páрмаi Diomedes Carafa-,
a drezdai Valturius-, a budapesti / Egyetemi Könyvtár / Cur-
tius-kódex, a királyné számára két példányban készült Aga-
thias-kódex, melyek egyike jelenleg Münchenben, másika Bécs-
ben van, s a Széchényi Könyvtár Sz.Ágoston: De civitate Dei-
/ Az isten államáról / kézirata. Milanói munka Marliani
Epithalamium-a /- jelenleg Volterrában -/, a római vagy
umbriai iskola terméke Cortesius Panegyricus-a / ma Wolfen-
büttelben /. A veronai káptalanban lévő két Korvin-kódexet
Hevesy Andor régibb irodalmi hagyományok alapján Girolamo
dei Libri műveinek tartja, de ez Hoffmann szerint már csak
azért is lehetetlen, mivel e jel s művész Mátyás király ha-

lálakor 16 éves volt, s a két kézirat stílusa a 70-es évekre vall.

Az Olaszország határain kívül, de Mátyás idejében illuminált Korvin-kódexek sorából művészi jelentőségre a budapesti /1931/ bécsi Antiphonarium válik ki, mely Varju Elemér véleménye szerint f r a n c i a földön készült. A részben vagy egészben Budán miniált kéziratokról, valamint a selyem-, bársony és dús aranyozású bőrkötésekről jelen munka 4. és 5. fejezetében emlékeztünk meg.

A gyönyörű könyvtár rendbentartása és felügyelete a k ö n y v t á r o s dolga volt. A könyvtár történetével foglalkozók igen különböző koru és hitelű források alapján Johannes Regiomontanust, Taddeo Ugolettit, Marzio Galeottot, Bartolomeo Fontet és Felix Ragusanust említik, mint akik egymást föl váltva e tisztséget betöltötték. / V.ö. Beöthy-Badics: A m.irod.tört. 3.kiad. I.144.l. Sebestyén Gyula tanulmányával./ Csupa litterátus ember, akikre nézve a könyvtárosság megtisztelő mellékfoglalkozás lehetett. Ugoletti például Korvin János nevelője volt, Felix Ragusanus pedig a könyvmásolók felügyelője. Hasonló állapotok voltak e korban az olasz udvari könyvtárak legtöbbjénél. Ferrarában is például az első igazi könyvtárnok Pellegrino Prisciano volt a század nyolcvanas éveiben; elődei, mint Scipione Fortuno, Francesco Putti, Andrea de la Vieze elsősorban könyvmásolók vagy udvari tisztviselők voltak, s csak mellékesen kezelték a kéziratgyűjteményt. / L. Bertoni. i.m. 27.l. / A könyvtárosi teendők illetően ellátását a gyűjtemény jellege igazolja. A Korvina könyvtárosainak tevékenységéről közelebbi hireink nincsenek, csupán Taddeo Ugolettiről tudjuk, saját h ir a d á s a alapján, hogy a király őt bizta meg görög és latin könyvtára újjászervezésével. / Az erre vonatkozó passzus Opera Ausonii nuper reperta - Ausonius nem régiben megtalált művei, Róma, 1499.c. kiadványa előszavában így hangzik: "Quas aliquot abhinc annis scribere coepimus quum Mathias Pannoniae regis sapientissimi et cultissimi, bibliothecae graecae et latinae officiare processemus" -

"Ezeket néhány évvel ezelőtt kezdtük írni, midőn Mátyásnak, Magyarország bölcs és művelt királyának latin és görög könyvtára gondozását elkezdettük...". Idézi Hevesy i.m. 15.1. Teendője tehát nem volt valami terhes, mert hiszen ideje maradt még abban az esztendőben, amelyben a megbízatást elnyerte, belefogni az Ausonius-kommentárba! /

A Korvina nem volt nyilvános közhasználatra szánt könyvtár, még oly értelemben sem, mint Niccoli firenzei vagy Bessarion velencei alapításai. Elsősorban a király személyes használatára volt fenntartva, de persze az udvarában megforduló tudósok és főpapok is igénybe vehették. Ha a Vitéz által emendált Korvin-kódexek már eredetileg is a királyi gyűjteménybe tartoztak, úgy arra is van bizonyíték, hogy az olasz fejedelmi könyvtárak mintájára házon kívüli használata is divatozott. Egyik munka olvasását Nyitrán, egy másikét Nagyszebenben fejezte be Vitéz. Különösen érdekes a használat szempontjából a Casanate-Könyvtár orvosi kompendiuma, mely 87 magyar bejegyzést tartalmaz - egyes növények magyar neveit - mind Mátyás korabeli írásban: világos jeléül annak, hogy a királyi udvarban felhalmozott szellemi tőkét a magyarság is igénybe vette. Schönherr Gyula fültevése szerint e bejegyzések pálos szerzetesektől származnak, akik talán még Mátyás életében kölcsönvették a kódexet, s a kikölcsönzők mindenkor kedves szokása szerint nem adták többé vissza jogos tulajdonosának. Ott forgott egy ideig magyar kézen, míg végre, ma már kikutathatatlan módon, de legkésőbb 1546-ban, olasz földre került. / L. M.Kvszle. 1904. 450.1. /

A nagyszerű kulturális alkotás továbbbi sor-sát megpecsételte a nagy király váratlan halála. Mindjárt Mátyás halála évében megbolygatta a kincseket az örökösök kapzsisága és viszálykodása. Korvin János és párthivei II. Ulászló közeledtének hírére társzekerekre raktár a kincstár drágaságait, a Korvina értékesebb kódexeit s a várak becsebbebb holmiját, és június 30-án elhagyták a várost. Az orszá-

gos rendek serege Dunaföldvár tájékán érte utól a szökevényeket, s a Csontmezőn vívott csatában legyőzte Korvin János híveit. A dusan megrakott társzekerek egy része a harctéren maradt, kövér zsákmányul a győzőknek, és csupán öt szekérre való jutott vissza július 12-én Budára. / V.ö. Schönherr Gyula: Corvin János. 145-8.1. /

E z ü r z a v a r b a n k a l l ó d t a k e l l e g e l s ő i z b e n e g y e s k ü l ö n ö s e n f é n y e s k ö t é s ű d a r a b o k a k ö n y v t á r b ó l, a m e l y e k p é n z b e l i é r t é k ű k n é l f o g v a v o n h a t t á k m a g u k r a a z s á k m á n y o l ó k k a p z s i s á g á t. E s z o m o r u t é n y f o l y o m á n y a v o l t, h o g y a z o r s z á g o s r e n d e k C o r v i n J á n o s t a v e l e k ö t ö t t e g y e z s é g e g y i k p o n t j á b a n k ö t e l e z t é k, h o g y a t y j a k ö n y v t á r á b ó l k ö n y v e k e t c s a k a z o r s z á g n a g y o k b e l e e g y e z é s é v e l v e h e s s e n k i. E z v o l t n á l u n k a z e l s ő e s e t, m i n t m á r F r a k n ó i i s m e g j e g y e z t e / i. m. 537.1. /, a m i k o r k ö n y v t á r o r s z á g o s r e n d e l k e z é s t á r g y á u l s z o l g á l t, s e g y u t t a l l e g j o b b c á f o l a t a a n n a k a z á l l i t á s n a k, m i n t h a a "Báthory Istvánok, Kinizsi Pálok, vagy más hozzájuk hasonló főpapok és urak" alig tudták volna megbecsülni a könyvek értékét. / Marczali Henrik: Magyarország története. Műveltség Könyvtára. 356.1. /

Maga II. U l á s z l ó s e m b á n t, l e g a l á b b u r a l k o d á s a e l s ő f e l é b e n, o l y a n k ö n n y e l m ű e n a K o r v i n a k i n c s e i v e l, a m i n t a z t á l t a l á b a n h i s z i k. I g y t u d j u k, h o g y 1498-ban Farmoser Sándor német ügyvivője útján Firenzében kísérletet tett Mátyás könyvtartozásainak rendezésére. A Mediciek és Capponiak ily címen támasztott igényei azonban - mint láttuk - o l y n a g y o k v o l t a k, h o g y U l á s z l ó a l i g h a g o n d o l h a t o t t k i e g y e n l i t é s ű k r e. A z o n b a n a b u d a i k ö n y v m á s o l ó, k ö n y v f e s t ő é s k ö n y v k ö t ő m ű h e l y t, l e g a l á b b e g y i d e i g, t o v á b b f o g l a l k o z t a t t a. E r r e v a l l a L o r d L e i c e s t e r k ö n y v t á r á b a n ő r z ö t t E v a n g e l i s t a r i u m, m e l y n e k a k k o r m é g ű r e s c i m e r - m e z e j é r e e g y e n e s t a z ő s z t e m m á j á t f e s t e t t é k. / V.ö. M. Kvszle, 1908:196.1. / M á s, e r e d e t i l e g M á t y á s s z á m á r a k é s z ű l t k é z i r a t o k o n, p é l d á u l a p á r i s i C a s s i a n u s - o n s a m ű n c h e n i B e d á - n p e d i g e l ő d j e c s a l á d i c i m e r é t a m a g á e v á l h e l y e t t e s i t t e t t e. / Uo. 1881:82.1. / T u d j u k t o v á b b á

róla, hogy lemásoltatta Bonfini Decades-eit, s hogy 1495-ben Pál scriptor egy Gradualé-n dolgozott számára. Sőt a magyar trónra lépte előtti időből is maradt fenn két könyve. Igaz, mindkettő imádságoskönyv, s így nem bizonyíték amellett, mint-ha különösebben kedvelte volna a tudományokat, de legalább arról tanuskodik, hogy a kor szokásához híven ő is súlyt helyezett arra, hogy napi ájtatoskodását csinosan illuminált Horarium-ból végezze. Mindkettő cseh munka a XV.század hatvanas éveiből; az egyik az oxfordi Bodleyana, a másik a krakkói egyetem Jagello Könyvtárában maradt reánk. Ismerünk továbbá négy olyan többé-kevésbé fényesen miniált kódexet, melyet szerzőjük ajánlott fel Ulászlónak. Ezek a pistojai származású Dominicus Crispus, Rannusinus ugyancsak Csehországban miniált Sermo de ascensione / Beszéd a Mennybemene-telről / c. beszéde a konstantinápolyi Eszki szerájban, a római Jo.Michael Nogonius Prognostichon et panegyricon /Jö-vendőmondás és dicsőítés/ c. Ulászlót magasztaló költeménye a prágai Egyetemi Könyvtárban, s végül egyik ügyvivőjének, Felix Petanciusnak Genealogia Turcorum imperatorum / A török császárok leszármazása / c. rotulusza, ma a Széchényi Könyvtárban, s Historia Turciae c. kódexe a nürnbergi városi könyvtárban. / V.ö. mindezekre Hoffmann Edit: Régi m. bibliofilek II.Ulászlóra vonatkozó fejezetét. / E két utóbbi valószínűleg Budán készült, de hogy képdíszüket maga a szerző festette volna, amint azt Berkovits Ilona véli /- Felice Petanzio Ragusino capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino. Corvina Rassegna Italo-Ungherese 1940:53-84.l. és Klny.Bp. 1941. -/, ez csak abban az esetben hihető, ha Petantius valóban egy személy a Mátyás budai másoló műhelyét vezető s a festésben is jártas Felix Ragusanusszal. E mellett egy ideig a budai könyvkötőműhelyt is foglalkoztatta. Legalább ismerünk olyan kötéstáblát, melynek a Mátyásétól eltérő díszítése a Korvina bélyegzőivel készült Ulászló számára. / M.Kvzle. 1905:322.l. /

Miként Mátyás idejében, II.Ulászló alatt is használhat-

ták a könyvtárt az udvarnál megfordult tudósok, de úgy látszik, kellő felügyelet nélkül. Így esett meg azután, hogy a lelkismeretlenebb olvasók meg-megdézsmálgatták a könyvtár állományát. Ennek bizonyítékai a Celtis Konrád birtokában volt Korvin-kódexek, melyek címlapjáról a hollós címet levakarták. Bohuslav, aki 1499-ben magánügyekben Budán járt, a Korvinában is megfordult. Itt különösen a görög Ptolemaeus-kódex nyerte meg tetszését. Schlachtát, a király titkárját váltig szuttyongatja, szerezné meg neki ajándékkul a királytól. E mellett más kódexeket is elkért "külcsön". Megkapta-e a kéziratokat, s ha igen, visszaszolgáltatta-e őket, egyaránt kérdéses. / V.ö. Fögel I.m. 103.1. / Ulászlónak nem volt, miként a ferrarai hercegnek, egy Priciano az oldalán, aki figyelmeztette volna a kölcsönzéssel járó veszélyekre. / L. Bertoni. I.M. 30.1. /

1502-től kezdve Ulászló maga is elősegítette a Korvina széttörlését. A könyvre éhező tudósok hizelgéseikkel rávették, hogy e l - e l a j á n d é k o z g a s s o n belőle. A sort az imént említett Bohuslav nyitja meg, aki epigrammban ünnepli Ulászló nagylelkűségét. / L. Fögel. I.m. 103-4.1. / A tudós Cuspinianus, aki mint I.Miksa császár követe gyakran megfordult Ulászló udvarában, mind a maga szakállára, mind ura megbízásából a kéziratok egész sorát csalta ki a gyöngyfedelemtől részint ajándékba, részint "másolásra". / Mindazonáltal a bécsi Áll.Könyvtár bejárata felett alkalmazott felirat, mely szerint Miksa gyűjteményének alapját "Korvin Mátyás Magyar Király Ó Felsége könyveinek egy nagyrészeivel" vette meg, csak cum grano salis / kellő fenntartással / értendő. A bécsi gyűjteményben 1931-ig mindössze 42 kétségtelen Korvin-kódex volt, s ezek egy része is Fabertől jutott oda. De Cuspinianus famulusa és kedvelt tanítványa, Johannes Grepper szintén értette a módját, mint kell Ulászló szívére hatni. Így 1513-ban kicsalta a maga részére a remekül disztett Flavius Philostratus-kódexet, melyre eredetileg az októberben Budán járt Vadianus Joakim és Collimatus György

bécsi humanisták hívták fel Miksa figyelmét. A derék Grempert azonban a maga részére tartotta meg a becses zsákmányt, melynek megszerzése nem ment egészen simán. A kódex alapján 1516-ban készült kiadásban ugyanis Grebelius Miklós, Grempert barátja a kézirat megszerzéséről a következőképp emlékezik meg: "qui - scil. Joannes Gremperius - multis sane laboribus, multis precibus, multis denique lachrymis librum hunc a Budensi Bibliotheca extorsit" / Aki - Johann Grempert - sok fáradsággal, sok esedezéssel és végezetül sok siránkozással ezt - a könyvet - a budai könyvtárból kicsikarta /. Grempert könyörgései, úgy látszik, máskor is hatottak: máig 21 könyvről és kéziratról állapították meg, hogy egykor az övé volt, s ebből négy eredetileg a Korvina kincsei közé tartozott, egy pedig ott készült másolat volt. / V.ö. Ankwicz: Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden. Zentralbl.f.Bibl.wes.1913: 5.sz. /

Arra is volt eset, hogy a király jószántából ajándékozott el egyet-mást előde könyvtárából, különösen amikor előkelő külföldi követeknek vagy hatalmas főpapoknak kívánt kedveskedni. Így Cristopher Ustwik of Barmbridge, abingdoni apát, VIII.Henrik angol király követe is kapott Korvin-kódexet ajándékba. / V.ö. Fögel. I.m. 104.l. / A vatikáni Thurzó-kódex egy egykoru bejegyzése pedig arról tanuskodik, hogy a Korvina egy máig lappangó darabja, mely Ignác antiochiai püspök leveleit tartalmazta, 1515-ben már a boroszlói püspöki könyvtár tulajdona volt.

Még válságosabbra fordult a helyzet II. Lajos király /1516-1526/ alatt, amikor a gyermekkirály nevelője, György brandenburgi örgróf és instruktora, Dubravius János jártak elől a Korvina kifosztásában. Így esett meg, hogy Masario velencei diplomata 1510-ben Budán járva, a Korvinában egyetlen becses könyvet sem talált, mivel minden jó darabot eltulajdonítottak. Amikor a török Buda várát 1526-ban elfoglalta, a közkatonák fosztogattak a könyvtárban, sőt az özvegy királynénak is volt rá gondja, hogy ne távozzék emlék nélkül

az országból. A brüsszeli gyönyörű Missalé ő vele került Németalföldre.

Meglehetősen veszteségek érhatték a könyvtárt 1528-29-ben is, amikor Buda egy időre I. Ferdinánd hatalmába került. Ugy látszik, ekkor szerezte meg Faber, a későbbi bécsi püspök is a tulajdonában volt Korvin-kéziratokat. De a nemzeti király, Zápolya János /1526-1540/ uralma sem vált a könyvtár javára. Ő alatta számos kódex erdélyi könyvtárakba került, ahol azután a lángok martalékává lett. / L. minderre Ábel. I.m. 6.l. /

Amikor aztán 1541-ben Buda hosszú időre török kézre került, a könyvtár ügye végkép elhanyaglott. A megtizedelt könyvtár javarésze Konstantinápolyba került, s ami még Budán maradt, apránként elkallódott. Legalább Lambeck, a bécsi udvari könyvtár vezetője 1666-ban átkutatván a budai vár pincéjébe száműzött könyveket, három kéziratot kívül /- Weinberger i.m. ezeket sem tartja a Korvina maradványainak /-, amelyeket magával is vitt, csupa értéktelen nyomtatványt talált. Jelentését a derűlátók kétkedve fogadták, s 1686-ban ismét átkutatták a pincét. De ekkor kiderült, hogy Lambeck, sajnos, nagyon is igazat beszélt. / L. Ábel. I.m. 7.l. /

A Korvina ilykép csak egy fényes epizód a magyar könyvtárügy történetében. Szerencsésebb körülmények között kiinduló pontja lehetett volna egy modern nemzeti könyvtárnak, mint ahogy azzá lett annyi más fejedelmi gyűjtemény Európában. A sors másképp akarta. A nemzeti királyság elbukott s ezzel csirájában pusztult el sok olyan kulturintézmény, mely más, nálunk szerencsésebb népeknél a fejedelmek tudomány- és pompaszeretetéből virágzott ki az egész nemzet javára és gyönyörűségére.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.	3
I. Középkor	5
1. A középkori könyv anyaga és alakja (formátuma)	5
2. Az írott könyvek (kódexek) előállítása . .	15
3. A könyvnyomtatás feltalálása és magyar- országi szerepe a mohácsi vészig.	37
4. A könyvek diszitése	62
5. A könyvek kötése	106
6. A könyvek forgalombahozatala.	128
7. A könyvek tárolása	135
a/ Kolostori könyvtárak	135
b/ A székesegyházi könyvtárak	150
c/ A plébániai könyvtárak	154
d/ Az egyetemi és testületi könyvtárak. .	157
e/ A magán könyvgyűjtemények	158
f/ A Korvina.	178
